

SHARQSHUNOSLAR ANJUMANI

18-son

- **TILSHUNOSLIK**
- **ADABIYOTSHUNOSLIK**
- **TARIX VA FALSAFA**
- **XALQARO MUNOSABATLAR
VA IQTISOD**

TOSHKENT - 2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI**

SHARQSHUNOSLAR ANJUMANI

18-SON

Toshkent – 2024

Ushbu to‘plamda sharqshunoslik ilmi bilan shug‘ullanayotgan bo‘lajak tilshunos, adabiyotshunos, tarjimashunos, tarixshunos, manbashunos, faylasuf, siyosatshunos va iqtisodchi yoshlarimizning ilmiy izlanishlaridan namunalar jamlangan.

Mas’ul muharrir:

t.f.d., prof. D.Sayfullayev

Muharrirlar:

fil.f.n., dots. Nurmatov Sirojiddin

PhD. dots.Nazarova Sayyora

PhD. dots.Odilov Bobur

PhD. dots. Mehri Voxidova

PhD. Ikramova Iroda

PhD. To‘rayev Laziz

PhD. Bo‘ronov Suhrob

PhD. Mustapova Hilola

Nashrga tayyorlovchilar:

Y.Kushanova

Ushbu ilmiy to‘plam TDSHU Kengashining 2024 yil 22-apreldagi 9-sonli yig‘ilishida nashrga tavsiya etilgan.

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2024

TILSHUNOSLIK

HINDIY TILIDAGI DIPLOMATIK TERMINLARNING MORFOLOGIK TAHLILI

Maxfuza MIRZAMURODOVA

TDSHU, 1-kurs lingvistika mutaxassisligi magistranti

Ilmiy rahbar: fil.f.n., dots. Nurmatov S.S.

Annotatsiya: Mazkur maqola hindiy tilida diplomatik terminlarning morfologik tahliliga bag'ishlanadi. Lug'atlar yordamida to'plangan hindiy tilidagi diplomatik terminlarga oid leksik birliklar tub va yasama so'z sifatida o'rganiladi. Yasama so'z sifatida ajratilgan diplomatik terminlar so'z yasash usullarining qaysi tiplari yordamida yasalgani misollar yordamida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: so'z yasash, suffiksatsiya, affiksatsiya, preffiksatsiya, tub so'z, yasama so'z, agglyutinatsiya, innfiksatsiya.

Tildagi ma'lum usul va vositalar yordamida yangi so'z hosil qilish so'z yasalishi deyiladi. Tilshunoslikda so'z yasalishi termini ikki ma'noda qo'llaniladi. Bir tomondan, tilda yangi so'z hosil qilish jarayonining o'zini bildiradi, ikkinchi tomondan esa, tilshunoslikning so'z yasalishi sistemasini o'rganuvchi bo'limini bildiradi. So'z yasalishi tilda mavjud bo'lgan so'z yasalishi tarkibini va so'z yasalishi usullarini o'rganadi¹.

Hindiy tilida so'z yasalishini quyidagi usullarga bo'lishimiz mumkin:

1. Morfologik
2. Sintaktik
3. Morfologik -sintaktik
4. Leksiko-sintaktik
5. Leksiko semantik

Morfologik usul haqida gapirganda, bunda eng asosiy turi sifatida suffikslash gavdalanadi. Bu tur hindiy tilining barcha leksik qatlamlarni qamrab oladi. Xususan, hindiy yoki tadbhava tubidagi suffikslar bilan

---

1 Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – T.: O'qituvchi, 1996. – B.32

birga aktiv ravishda sanskritcha suffikslar tizimi hamda forsiy tubiga mansub ayrim suffikslar qo‘llaniladi. Hindiy tilida alohida mahsuldor suffikslash yordamida yasaladigan tarkiblarda so‘z o‘zaginging o‘zgarishligi, boshqacha aytganda turli oraliq qo‘shimchalar ishlatilmasligi bilan xarakterlanadi.

Hindiy tilidagi diplomatik terminlarni morfologik jihatdan tahlil qilish uchun, avvalo, tub va yasama so‘zlar, hindiy tilida so‘z yasash usullari haqida to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

So‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lmagan so‘zlar **tub so‘zlar** deb ataladi.

Masalan:

टिप्पण (m-r) – nota

प्रांगण (m-r)- anklav

संलेख (m-r) – protokol

नयाचार (m-r) – diplomatik protokol, etiket

Negizga yasovchi qo‘shimcha qo‘shilishi bilan yasalgan sodda so‘zlar yasama so‘zlar deb ataladi. Masalan:

कूटनीतिज्ञ (m-r) – diplomat:

कूटनीति (diplomatiya) + ज्ञ(sanskritcha suffiks)

उपराजदूत (m-r) – ishonchli vakil: उप (sanskritcha suffiks) + राजदूत (elchi)

अनुगृहीत (m-r)- imtiyozli अनु(Sanskritcha suffiks)+गृहीत

Hindiy tilida so‘zlar yangi so‘zlar hamda so‘z yasalishi orqali boyib boradi. Lug‘at tarkibining boyishi, asosan, so‘z yasalishi va boshqa tillardan yangi so‘z, birikmalarni o‘zlashtirish hisobiga ro‘y bermoqda. Zamonaviy hindiy tilida so‘z yasash quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

Agglyutinatsiya – so‘z o‘zakka o‘zgarishsiz so‘z yasovchi qo‘shimchalarning ketma-ket qo‘shilishi. Masalan:

कूटनीतिज्ञता – कूटनीति(diplomat) +ज्ञ (Sanskritcha suffiks)+ता (sanskritcha suffiksi)

Gibridlik – genetik jihatdan turli elementlardan yangi so‘zlar yasash. Masalan:

नोट-विनिमय m-r – notalar almashinuvi

नोट (nota) – inglizcha so‘z, विनिमय (almashinuv)- sanskritcha so‘z

प्रेस-सहचारी – matbuot attaheshi

प्रेस (matbuot)- inglizcha soʻz सहचारी (attashe)- sanskritcha soʻz

Kalkalash – leksik-semantik va leksik-sintaktik modellarni oʻzlashtirish va ularni oʻsha til morfemalari bilan toʻldirish.¹ Hindiy tilidagi diplomatik terminlar orasida bunday soʻz uchramadi.

Hindiy tilida soʻz yasash usullaridan morfologik usul keng tarqalgan boʻlib, olimlar uning 4 ta tipi mavjud deb talqin qiladilar. Ular:

1. Suffikslar bilan soʻz yasash tipi. (प्रत्यय) suffikslar soʻz oxirida qoʻshiluvchi, yangi maʼnodagi soʻz yasovchi qoʻshimchalardir. Hindiy tilidagi diplomatik terminlardan mazkur usulga oid quyidagi soʻzlar aniqlandi:

प्रस्तावना (Sanskrit m-s)- Preambula, kirish qism

प्रस्ताव (Sanskrit, m-r-majlisda muhokama qilinadigan taklif) +न suffixs

राजनीतिज्ञ (Sanskrit m-r) – diplomat

राजनीति (Sanskrit, m-s diplomatiya) + ज्ञ (Sanskritcha suffiks)

2. Soʻzning boshida qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz yasovchi qoʻshimchalar prefikslar (उपसर्ग) deyiladi. Prefikslar qoʻshilishi natijasida yasalgan quyidagi diplomatik terminlar aniqlandi:

अधिसूचना m-r –notifikatsiya, bunda

अधि(sanskritcha prefiks)+सूचना(sanskrit, m-s)-maʼlumot

अधिनियम-akt: अधि(Sanskritcha prefiks)+नियम(sanskrit, m-r)-qoida, qonun

प्रत्यर्पण m-r – ekstraditsiya

प्रति(sanskritcha prefiks) + अर्पण (sanskrit m-r, tayinlash, yuborish)

3. Aralash tip- soʻzga ham prefiks, ham suffiks qoʻshish orqali yangi maʼnodagi soʻz hosil qilish. Hindiy tilidagi diplomatik terminlar orasida bu usulda yasalgan 2 ta soʻz uchradi:

आप्रवासी Sanskrit m-r- immigrant

आ+प्रवास+ई=आप्रवासी Bu misolda, आ sanskritcha prefiks va ई sanskritcha suffiks प्रवास(m-s,migratsiya) soʻziga qoʻshilishi natijasida yangi maʼnodagi soʻz hosil qilingan.

---

1 Дымщиц З.М. Грамматика языка хинди. Т II. – М.: Наука, 1986. – С.121.

उत्प्रवासी Sans. m-r – emigrant(o‘z mamlakatidan chiqarib yuborilgan shaxs)

उत्+ प्रवास+ई = उत्प्रवासी Bu misolda, उत् sanskritcha prefiksi va ई sanskritcha suffiksi प्रवास(migratsiya) so‘ziga qo‘shilishi natijasida yangi ma’nodagi so‘z hosil qilingan.

4. Morfologik usulning to‘rtinchi tipi inffiksatsiya, ya’ni ichki fleksiya bo‘lib, unda: a) unlilarni qisqartirish: भीगना-भिगोना, b) unlilarni cho‘zish: बँधना-बाँधना; c) o‘rnini almashtirish yo‘llari bilan yangi so‘z yasaladi. Ba’zan undoshlarni almashtirish usuli bilan yasalgan yasama so‘zlar ham uchraydi. Ko‘pincha o‘timli fe’llardan o‘timsiz fe’llarni yasashda qo‘llaniladi. Hindiy tilidagi diplomatik terminlar orasida bunday so‘zlar aniqlanmadi.

Morfologik sintaktik usul bir qancha tiplarga (so‘zlarni biriktirish, substansiya, addverbilizatsiya, allyiteratsiya, konversiya) bo‘linadi. Hindiy tilidagi diplomatik terminlar orasida bu tiplardan so‘zlarni biriktirish tipi uchradi. Ushbu tipda murakkab so‘zlarning bo‘laklari bir biri bilan obyektli yoki aniqlovchili munosabatda bo‘ladi. Masalan,

महामन्त्रालय(kanstler) so‘zi महान(buyuk)+मन्त्रालय(vazirlik) so‘zlarining birikuvidan hosil bo‘lgan yasama so‘zdir.

Sintaktik usulda 2 ta mustaqil so‘z birikmasidan yangi so‘z yasaladi. Ularning o‘zagida o‘zgarish bo‘lmaydi, ularning bir-biriga bog‘ligligi ham bo‘lmaydi. Diplomatik terminlar tahlil qilinganda quyidagi so‘zlar sintaktik usulda yasalgan yasama so‘zlarga taalluqli deb topildi:

राज-प्रतिनिधि m-r – ishonchli vakil

युद्ध-कारण m-r – Urushni yuzaga keltiruvchi harakat yoki vaziyat

प्रतिनिधि-पत्र m-r – ishonch yorlig‘i

Leksiko sintaktik usulda turli xil so‘z turkumlariga oid so‘zlarni biriktirish orqali yangi ma’nolarni anglatuvchi so‘zlar hosil qilinadi. Tahlil davomida bu usulga oid diplomatik termin uchramadi.

Leksiko-semantik usul- eski so‘zlarni yangi ma’no bilan tahlil qilinish usulidir. Turli so‘z turkumlaridan yasalgan ravish ma’nosida kelgan so‘zlar leksik-semantik usulda yasalgan hisoblanadi. Hindiy tilidagi diplomatik terminlar orasida bu usulga oid yasama so‘zlar aniqlanmadi.

Hindiy tilida to‘plangan diplomatik terminlar morfologik jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra, diplomatik terminlar orasida yasama so‘zlar mahsuldor ekanligi, ya’ni jami to‘plangan misollarning 87%ini tashkil etishi va tub so‘zlar esa 12.8 %ni tashkil qilishi aniqlandi.

Hindiy tilidagi diplomatik atamalar besh xil so‘z yasash usullariga ko‘ra tahlil qilindi. Natijada, 3 ta usulga mansub ma’lum miqdorda atamalar hosil bo‘ldi, leksiko-sintaktik va leksiko-semantik usulga oid diplomatik so‘zlar uchramadi.

Morfologik usulda yasalgan diplomatik terminlar miqdor jihatdan eng ko‘p foizni tashkil etdi. Ularning soni 15 ta bo‘lib, jami aniqlangan misollarning 13.7 %ini tashkil etdi. Morfologik usulning 4 ta tipidan 3 tasi bo‘yicha yasalgan diplomatik terminlar mavjudligi va infiksatsiya tipiga oid diplomatik termin yo‘q ekanligi aniqlandi.

Hindiy tilidagi diplomatik atamalarning yasashida morfologo-sintaktik usul ham yetakchi o‘rinda turadi, ular jami 11%dir. Morfologik sintaktik usulning so‘zlarni biriktirish, substansiya, addverbilizatsiya, allyiteratsiya, konversiya tiplaridan diplomatik terminlar orasida faqat so‘zlarni biriktirish tipiga oid so‘zlar uchradi. Shuningdek, diplomatik terminlar orasida sintaktik usulga oid yasama so‘zlar ham mavjud bo‘lib, ular 7,2 % ni tashkil etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бархударов А.С. Словообразование в хинди. Акад. наук СССР. Ин-т народов Азии. – Москва : Изд-во вост. лит., 1963,

2. Бескровный Б.М. Хинди-русский словарь под ред. В.М. Бескровного. – М., 1972.

3. Дымшиц З. М., Грамматика языка хинди. Т II. – Москва: Наука, 1986.

4. Дымшиц З.М., О.Г. Ульциферов, В. И. Горюнов. Учебник языка хинди. Часть II, – Москва 1980.

5. Дымшиц З.М. и др. Учебник языка хинди III. қисм. -М. 1983.

6. Дымшиц З.М. и др. Грамматика языка хинди. -Москва 1986.

7. चतुर्भुज सहाय, अरुण चतुर्वेदी, व्यावहारिक हिंदी व्याकरण और वार्तालाप. -म. -आगरा

8. वासुदेवनन्दन प्रसाद आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना-पटना, 2000

9. चतुर्भुज सहाय हिंदी पदविज्ञान. -आगरा. 2007

ARAB TILSHUNOSLIGIDA FONETIKA ILMINING SHAKLLANISHI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI

Xabibulloh OLIMJONOV

TDSHU, Lingvistika (arab tili) yoʻnalishi I kurs magistranti

Ilmiy rahbar: s.f.n. dots. Sh.Aripov

Annotatsiya: “Arab tilshunosligida fonetika ilmining shakllanishi va uning rivojlanish tarixi” nomli maqolada arab tilshunosligida fonetikaning evolyutsiyasi va rivojlanishi, qolaversa uning tarixiy shakllanishi va asosiy bosqichlari koʻrib chiqiladi. Maqolada fonetika ilmining paydo boʻlishidan boshlab, fonetikaning turli til anʼanalari va ilmiy saʼy-harakatlari taʼsirida arab tilshunosligining alohida sohasi sifatida asta-sekin paydo boʻlgani xususida soʻz yuritiladi. Puxta tadqiqot va tahlillar orqali maqola arab fonetikasi va kengroq tilshunoslik yoʻnalishlari oʻrtasidagi murakkab oʻzaro bogʻliqlikni ochib beradi, shuningdek, vaqt oʻtishi bilan fanni shakllantirgan ilgʻor olimlar va nufuzli asarlarning hissalarini yoritadi.

Kalit soʻzlar: Fonetika, arab tilshunosligi, tarixiy taraqqiyoti, ilmiy hissasi, tilshunoslik evolyutsiyasi, nazariy asoslari.

Arab tilshunosligi fonetikasini oʻrganish asrlar davomidagi boy va murakkab tarixga ega boʻlib, arab tilida soʻzlashuvchi dunyoda tilshunoslik tafakkuri va ilmiy izlanishlar evolyutsiyasini aks ettiradi. Nutq tovushlari va ularning hosil boʻlishiga eʼtibor qaratuvchi fonetikani oʻrganish arab tilining talaffuzi, fonologiyasi va dialektal oʻzgarishlarning nozik jihatlarini tushunish uchun ajralmas jihat hisoblanadi.

Arab tilshunosligida fonetikaning rivojlanishini Xalil ibn Ahmad Al-Farohidiy kabi qadimgi olimlarning “Kitob al-Ayn” asari arab fonetikasini tizimli oʻrganishga asos solgan davrga borib taqaladi.¹ Asrlar davomida keyingi olimlar va tilshunoslar Al-Farohidiyning ilgʻor saʼy-harakatlariga asoslanib, arab tilshunosligi anʼanasi doirasida fonetik nazariya va tahlilni takomillashtirish va kengaytirishga hissa qoʻshdilar.

---

¹ Doktor Gʻonim Qoduriy. Al-madhal ila ilmi asvotil-arabiyya. Amman. Daru imor. 2004. 6b.

Tarix davomida arab tilshunosligi fonetikasini o‘rganilishiga turli madaniy, intellektual va ijtimoiy-siyosiy omillar, jumladan, boshqa tilshunoslik an‘analari bilan o‘zaro ta’sirlar, ilmiy metodologiyadagi yutuqlar o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. O‘rta asr grammatikachilaridan tortib to hozirgi zamon tilshunoslarigacha olimlar arab nutqidagi fonetik o‘zgaruvchanlik, fonemik tahlil, tovush va ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik masalalarini o‘rganish va tadqiq qilish bilan kurashdilar.

Zamonaviy ilm-fanda arab tilshunosligidagi fonetikani o‘rganish rivojlanishda davom etmoqda, tadqiqotchilar nutq tovush tahlili va fonetik masalalarda yangi chegaralarni o‘rganish uchun fanlararo yondashuvlar va ilg‘or metodologiyalardan foydalanadilar. Arab tilshunosligida fonetikaning tarixiy rivojlanishini o‘rganish orqali biz tilshunoslik va madaniy merosning kengroq kontekstida tovush o‘rganishning doimiy ahamiyati haqidagi eng muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Arab tilshunosligida fonetikaning shakllanishi va uning tarixiy rivojlanishini har tomonlama tahlil qilish uchun tadqiqotchilar turli davr va fanlarni qamrab olganlar. Manbalarga ko‘ra, asosiy mualliflar hamda ularning asosiy hissalarini fonetik nazariyaning evolyutsiyasi va uning arab tilshunosligi amalda qo‘llanilishini yoritib bergan.

Avvalambor shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, arab fonetikasi mustaqil ilm sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Balki, nahv, sarf, balog‘at, falsafa, qiroat va tajvid kabi boshqa ilmlar ichida o‘rganilgan.

Bilamizki, arab tilini rivojlanishi va uning taraqqiyotida Qur’oni karimni o‘rni katta. Arab tili fonetikasining rivojlanishida ham Qur’oni karim muhim o‘rin egallaydi. Zero, Qur’onni o‘qiganda arab harflarini to‘g‘ri talaffuz etish talab qilinadi. Arab fathlari ortidan arab bo‘lmaganlar ham islomga kirishdi. Buning ortidan arab bo‘lmaganlar Qur’onni o‘qishda, arab harflarini talaffuzida xatolarga yo‘l qo‘ya boshladi. Chunki, dastlabki davrda arab harflari nuqtalarsiz yozilgan. Shu sababli, bir qancha harflarning shakli bir xil bo‘lgan. Bu esa, o‘z navbatida arab bo‘lmaganlarga arab harflarini o‘qishda qiyinchilik tug‘dirgan. Xalifa Ali ibn Tolib buyrug‘i bilan Abulasvad Dualiyni bu muammoga yechim topishga buyurgan. Abulasvad Dualiy unli tovushlarni nuqta shaklida harflar ustiga yozishni kiritgan.

Arab tili fonetikasi sohasida yozilgan eng birinchi asosiy manbaalardan biri Xalil ibn Ahmad Al-Farohidiyning “Al-ayn” asaridir. Muallif asarda tovush a’zolarini o’rganishga e’tibor qaratgan. Xalil ibn Ahmad Al-Farohidiyning ushbu asari lug‘at kitobi bo‘lib, so‘zlarni harflarni maxraji bo‘yicha tartiblagan. Eng ichki a’zodan chiqadigan harflarni avval keltirgan. So‘ngra, undan keyingi a’zodan chiqadigan harflarni keltirgan. Shunga ko‘ra, og‘iz bo‘shlig‘idan chiqadigan “ayn” harfini birinchi keltirgan bo‘lsa, labdan chiqadigan “mim” harfini eng oxirida keltirgan.

Xalil ibn Ahmad Al-Farohidiydan so‘ng, uning shogirdi Sibavayh nomi bilan mashhur bo‘lgan Amr ibn Usmon ibn Qanbar Al-Horisiy “Al-Kitob” asarida fonetik hodisalarni bayon qilgan. Sibavayh ushbu asarning idg‘om va vaqf boblarida fonetik nazariyalarini keltirgan. Xususan, harflarning maxrajleri va sifatlarini keng tadqiq qilgan. Bu borada o‘zining qarshlarini zikr qilgan. Sibavayh ustozlari Xalil ibn Ahmad Al-Farohidiydan farqli ravishda harflarning maxrajleri soni o‘n yettita emas, o‘n beshta deb taqsimlagan.

Sibavayhdan so‘ngra, X-XI asrlarda yashagan arab grammatikasi va morfologiyasi sohasida ko‘plab asarlar yozgan olim Usmon ibn Jinniy arab tili ilmlariga bag‘ishlab yozgan “Sirru sinoatil-i’rob” asarida fonetika nazariyalari haqida ham bahs qilgan. Ibn Jinniy ushbu asar muqaddimasida shunday deydi: “Men arab harflari haqidagi barcha hukmlar, har bir harfning holatlari va uning arab tilida qanday o‘rinlari borligi haqida kitob yozishni niyat qildim.” Ibn Jinniy ushbu asarda fonetikadan tashqari morfologiya va grammatik qoidalarga ham to‘xtalib o‘tgan. Muallif asar muqaddimasida fonetik masalalarni tovush va harflar ilmi deb atagan¹. Fonetika ilmi arab tilida “Ilm ul-asvot” ya’ni “tovushlar ilmi” deb ataladi. Demak, Ibn Jinniy fonetikaga nisbatan “Ilm ul-asvot” iborasini birinchilardan bo‘lib ishlatgan.

Arab fonetika ilmi mustaqil ravishda o‘rganilishida Qur’oni karim ulamolarining o‘rni katta. Ular dastlab fonetika masalalarini qiroat kitoblari ichida o‘rganishgan bo‘lsa, keyinchalik, Qur’oni karim harflarini maxrajleri va ularni to‘g‘ri talaffuz qilishni alohida

---

¹ Ibn Jinniy. Sirru sinoatil-i’rob. Damashq. Darul-fikr. 1997.-5b.

o‘rgandilar va buni tajvid ilmi deb nomladilar. Tajvid ulamolari ichida Muhammad ibn Al-Jazariy fonetika sohasiga katta hissa qo‘shdi. U tajvid ilmida “muqaddimat ul-jazariyya” asarini yozdi. Bu asar bugungi kungacha ushbu sohadagi eng asosiy manba hisoblanadi. Bu asarga ko‘plab sharhlar yozilgan bo‘lib, bu sharhlar yozilishi ham fonetika ilmi yanada rivojlanishiga sabab bo‘lgan.

O‘rta asrlarda shuningdek, As-Sirafiy kabi olimlar arab tilshunosligi va grammatikasiga oid risolalari orqali fonetik nazariyaga katta hissa qo‘shgan. As-Sirafiyning “Kitob al-i’rob” asarlarida arab tilining fonologik tuzilishi o‘rganilib, unli va undosh tovushlarning batafsil tahlili berilgan.¹

Shuningdek, XIX–XX-asrlarda arab fonetikasiga bo‘lgan qiziqishning yana kuchayishi guvohi bo‘ldik, bu esa tilshunoslik fanidagi yutuqlar va zamonaviy fonetik nazariyaning yuksalishi bilan izohlanadi. Mahmud Radvon va Ibrohim Al-Xulayfiy kabi olimlar fonetik tadqiqotlarda muhim yutuqlarga erishdilar, “Arab tili fonetikasi” va “Arab fonologiyasi: akustik va fiziologik tadqiqot” kabi asarlarda arabcha nutq tovushlari va ularning artikulyatsion xususiyatlari tizimli va izchil tarzda tahlil qilib berildi.²

Olimlar ushbu muhim asarlardan olingan fikrlarni sintez qilish va zamonaviy tadqiqot usullarini birlashtirish orqali arab tilshunosligida fonetikaning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi tushunchamizni chuqurlashtirishi, uning til va madaniyatni o‘rganishdagi abadiy ahamiyatini yoritib berishi mumkin.

Bundan tashqari, fonetik tadqiqotning zamonaviy metodologiyalari akustik tahlil, artikulyar fonetika va eksperimental fonetikani o‘z ichiga olgan keng ko‘lamli yondashuvlarni o‘z ichiga oladi.³ Qolaversa, korporativ va keng ko‘lamli ma’lumotlar bazalaridan foydalanish fonetik tadqiqotlarda ham inqilob qildi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Boisi bu olimlarga katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlarni tahlil qilish

---

¹ Kaye, A. S. (1991). Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation (Vol. 3). Oxford University Press

² Muhammad Javad Nuriy. Ilmul-asvotil-arabiyya. Bayrut. Darul-kutubil-ilmiyya. 2019. 17b.

³ Sībawayh, A. (2009). Kitāb Sībawayhi: Syntax and Pragmatics (Vol. 2). Brill

va nutqni ishlab chiqarish hamda idrok etishda tovushlarni aniqlash imkonini berdi. Stefan Schmid va boshqalarning “Arabcha nutq korpusi: zamonaviy standart orqali arabcha o‘qish nutqining ko‘p dialektli korpusi” kabi asarlar fonetik tahlilda korpusning foydaliligini ko‘rsatib, tadqiqotchilarga arab tilining fonetik xususiyatlarini turli dialektlarda o‘rganishni ijobiy xususiyatlarini ochib berdi.

Empirik tadqiqotlar bilan bir qatorda, optimallik nazariyasi va artikulyar fonologiya kabi nazariy asoslar zamonaviy fonetik tadqiqotni shakllantirdi va arab tilidagi fonetik o‘zgarishlar va tovush o‘zgarishlarini tartibga soluvchi asosiy tamoyillar haqida tushuncha beradi. Patrisiya Keating va Jon Esling kabi olimlar ushbu nazariy yondashuvlarni arab fonetikasidagi unli va koartikulyatsiya kabi hodisalarni o‘rganishda qo‘llashgan va arab tovush tizimining strukturaviy xususiyatlarini tushunishimizga hissa qo‘shgan.

Ushbu xilma-xil metodologiya va nazariy istiqbollarni o‘zida mujassamlashtirgan tadqiqotchilar arab tilshunosligida fonetikaning shakllanishi va rivojlanishi haqida chuqurroq ma’lumotga ega bo‘lishi, til tuzilishi, nutq ishlab chiqarishi va madaniy kontekst o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni yoritib berishi mumkin. Ushbu fanlararo yondashuv nafaqat arab fonetikasi haqidagi tushunchamizni boyitibgina qolmay, balki inson tilining tabiati va uning vaqt o‘tishi bilan rivojlanishi haqidagi kengroq savollarga ham oydinlik kiritadi.

Tarixiy ishlanmalar turli til madaniyatlari arab fonetikasini qanday shakllantirganini ko‘rsatadi. Klassik arab grammatiklari fonetik tavsif va fonologik tahlilga tayangan bo‘lsa, hozirgi fonetiklar eksperimental usullar va g‘arb lingvistik usullaridan foydalanadilar. Ushbu yangicha yondashuv arab fonetikasi, xususan akustik, artikulyar va sotsiolingvistik xilma-xillik haqidagi tushunchamizni yaxshiladi, albatta.

E’tibor beradigan bo‘lsak, zamonaviy arab fonetikasi tadqiqotlari turli mavzular va usullarni ko‘rsatadi. Olimlar unli va undosh tovushlarning artikulyatsiyasi, intonatsiya, dialekt xilma-xilligi va til o‘rganish masalalarini o‘rganadilar¹. Eksperimental tadqiqotlarda

---

¹ Owens, J. (2006). A Linguistic History of Arabic. Oxford University Press.

arabcha nutq tovushlarining akustik va artikulyatsion sifatlarini o'rganish uchun spektrografik tahlil va ultratovush tasviri kabi ilg'or texnologiyalar qo'llaniladi.

Aytib o'tish lozimki, arab fonetikasi va uning tarixiy rivojlanishi haqidagi maqolada to'liq tahlilni taqdim etish uchun bir qancha muhim masalalar muhokama qilinishi lozim. Birinchidan, munozarada Xalil ibn Ahmad va Ibn Jinniy kabi mumtoz arab mutafakkirlarining an'analari va arab tilshunosligidagi fonetikaning tarixiy asoslarini ta'kidlash kerak. Ularning fonetik nazariya va fonologik tahlildagi dastlabki ishlari arab tilshunosligini avlodlar o'rtasida sezilarli shakllantirdi.

Bundan tashqari, g'arb tilshunoslik an'analari arab fonetikasini qanday shakllantirgani ham ta'kidlab o'tish darkor. An'anaviy arab grammatikachilari fonetik hodisalarning tavsifiy tekshiruvlariga tayangan, hozirgi tadqiqotchilar esa eksperimental usullar va g'arb tilshunosligi asoslaridan foydalanadilar.

Arab fonetikasi tilni yaratgan ko'plab lingvistik asoslar va madaniy ta'sirlarni o'zida aks ettiruvchi asrlar davomidagi boy va murakkab tarixga ega. Fonetikani o'rganish arabcha tovush va talaffuzni tushunish uchun qadimgi arab sivilizatsiyalaridan tortib, to arab lahjalari va mumtoz arab tilini o'rganishgacha muhim bo'lgan.

Maqolada tarixiy manbalar, lingvistik matnlar va ilmiy nashrlarni chuqur o'rganish orqali arab fonetikasining rivojlanishi yoritib berishga harakat qilingan. Shuningdek, tadqiqot doirasida arab tovushlari o'rganilishining dastlabki urinishlaridan tortib, zamonaviy fonetik transkripsiya tizimlari va akustik tahlil usullarigacha fonetik nazariya hamda usullari atroflicha o'rganilib, muhim masalalar tadqiqot ishida yoritilgan.

Bu maqola arab tilshunosligida til xilma-xilligi, dialekt xilma-xilligi va tilning vaqt o'zgarishini anglash uchun fonetikaning ahamiyatini ham ko'rsatadi. Olimlar arab tili fonetikasi tarixini o'rganish orqali arab tilida so'zlashuvchi dunyo til merosi va uning hozirgi tilshunoslikka ta'siri haqida ma'lumot olishlari mumkin.

Kelajakdagi arab fonetikasi tadqiqotlari arab dialektlarining fonetik o'zgarishi va evolyutsiyasiga ta'sir etuvchi nutq tovushlarini o'rganishning yangi usullari va texnologiyasini ishlab chiqilishi kerak.

Tilshunoslar arab tilining fonetik tuzilishini, arab tilining o‘ziga xosligi va arab dialektlarini fonetikaga ta’sirini avvalgi tadqiqotlarga asoslanib va ko‘p tarmoqli usullardan foydalangan holda yaxshilashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Doktor G‘onim Qoduriy. Al-madخال ila ilmi asvotil-arabiyya. Amman. Daru imor. 2004.
2. Ibn Jinniy. Sirru sinoatil-i’rob. Damashq. Darul-fikr. 1997.
3. Muhammad Javad Nuriy. Ilmul-asvotil-arabiyya. Bayrut. Darul-kutubil-ilmiyya. 2019.
4. Abdulvohid ibn Ali Al-lug‘aviy. Marotibun-nahviyyin. Bayrut. Al-maktabatul-asriyya. 2009.
5. Ferguson, C. A. (1959). The Arabic koine. *Language*, 35(4), 616-630.
6. Kaye, A. S. (1991). *Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation (Vol. 3)*. Oxford University Press.
7. Sībawayh, A. (2009). *Kitāb Sībawayhi: Syntax and Pragmatics (Vol. 2)*. Brill.

NAVOIY TILIDA ARABCHA MUANNAS TO‘G‘RI KO‘PLIKDAGI OTLARNING MA‘NO XUSUSIYATLARI

Dilafro‘z OTAXONOVA

Arab tili filologiyasi kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola Navoiy asarlari tilida arabcha muannas to‘g‘ri ko‘plikdagi otlarning ma‘no xususiyatlarini yoritishga bag‘ishlangan. Unda Navoiy asarlarida keltirilgan arabcha to‘g‘ri ko‘plik shaklidagi so‘zlarning bir necha ma‘nolari bayon etiladi. Bundan tashqari maqolada arab tilida ko‘plikning, xususan, to‘g‘ri ko‘plikning ifodalanishiga doir qarashlar va shu mavzu bilan bog‘liq olimlarning ayrim mulohazalari ham o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy tili, An-Naim lug‘ati, arab tili, ko‘plik, to‘g‘ri ko‘plik, siniq ko‘plik, ot, ma‘no.

Dunyoda ko‘p millat va xalqlar istiqomat qiladi. Dunyo xalqlari xilma-xil tillarda gaplashishadi. Shu o‘rinda “Dunyoda nechta til bor?” degan o‘rinli savol tug‘iladi. Ma‘lum bo‘lishicha, kurrai zaminimizda hammasi bo‘lib taxminan 5621 ta til bor bo‘lib, hozirgacha ulardan 500 tasigina o‘rganilgan xolos. Har uch tildan bittasining yozuvi bo‘lmay, faqat og‘zaki nutq shakliga egadir¹.

Dunyodagi so‘z jihatdan eng badavlat tillar bular arab va ingliz tillari bo‘lib, inglizlarning hisobida olti yuz mingdan oshiq so‘z bo‘lsa², arab tilida esa o‘n ikki milliondan ortiq lug‘at boyligi bor bo‘lib, bulardan tahminan olti milliondan ortig‘i hozirgi zamonaviy arab tilida faol qo‘llaniladi³. O‘zbek tilida taxminan sakson mingga yaqin so‘z va so‘z birikmalari mavjud ekan⁴. Biz yuqorida keltirgan mazkur ma‘lumotlar, albatta, ko‘proq ijtimoiy sohalar bo‘yicha nisbatan olingan xolos. Tilshunoslik fanidan ma‘lumki, qaysi tilda «sinonim» – «ma‘nodosh» so‘zlar ko‘p bo‘lsa, o‘sha til eng boy til hisoblanadi. Shuningdek, qaysi tilda «omonim» – «shakldosh» so‘zlar ko‘p uchrasa,

---

¹ <https://ziyouz.com>

² Paxotin A.I. «112 otvetov na vashi voprosi ob angliyskom yazike» Moskva – 2005.

³ <https://medinaschool.org>

⁴ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent – 2020.

demak o‘sha til eng kambag‘al tillar sirasiga mansub deyiladi. Masalan, shimoliy qutbda yashaydigan eskimos qabilasiga mansub millat tilida «qor» so‘zining yigirmata sinonimi mavjud bo‘lsa, arab tilida «cho‘l» so‘zining yuzdan ortiq varianti bor. Eng ko‘p sinonimlarga ega bo‘lgan til arab tilidir. Arab tilidagi fleksiya ham mazkur tilning so‘z boyligini oshirgan. Ya‘ni arab tilida ko‘plikda yasalgan so‘zlar ham alohida so‘zlar sifatida qaraladi.

Arab tilida so‘zlarning ko‘pligini hosil qilish ancha murakkabdir. U ikki usulda yasaladi:

1. To‘g‘ri ko‘plik yasash usuli;

2. Siniq ko‘plik yasash usuli.

1. To‘g‘ri ko‘plik yasashda ismning oxiriga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilganda birlik shakli o‘zgarmay qoladi, ya‘ni bu ko‘plik turi affiksasiya usuli yordamida yasaladi. To‘g‘ri ko‘plik o‘z navbatida 2ga bo‘linadi:

A) **Muzakkar to‘g‘ri ko‘plik**. U so‘z oxiriga dammalangan و yoki ى hamda «nunun maftuxa» qo‘shish orqali yasaladi. Ular ikkita kelishikda (bosh va tushum -qaratqich kelishiklarida) bo‘ladi.

مُسْلِمُونَ – muslimlar (bosh kelishik)

مُسْلِمِينَ – muslimlarni(ning) (tushum – qaratqich kelishiklari)

Muzakkar to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlar Navoiyning asarlarida ham uchraydi:

Ilohiy podishohi islomni muslimin boshig‘a tutqil bardavom. Ya‘ni bandalarning ustig‘a ko‘langangni qil mustadom. To shohu gadog‘a duogo‘ylik qilmish bo‘lg‘aymen, vassalom. **Munojot(M -5).**

Muzakkar jinsdagi to‘g‘ri ko‘plik shaxsni bildiradigan atoqli otlardan, ularning kasbini bildiradigan so‘zlardan, "ة"("ta marbuta") bilan tugamagan, ikkilik va to‘g‘ri ko‘plik qo‘shimchalaridan xoli bo‘lgan so‘zlardan hosil qilinadi.

B) **Muannas to‘g‘ri ko‘plik** esa ا va ت harflarini, ya‘ni اَتْ qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasaladi. Bosh kelishikda ت dammalanadi, ya‘ni raf‘ holatida bo‘ladi tushum-qaratqich kelishiklarda esa kasralanadi, ya‘ni jarr holatida bo‘ladi:

طَالِبَاتُ – talaba qizlar

طَالِبَاتٍ – talaba qizlarni(ning) (tushum -qaratqich kelishiklari)

Muannas to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlar Navoiyning asarlarida ham uchraydi:

Mohrux chun tuzar edi nag‘amot,

Meni bir hayrat aylar erdi mot.

Sab‘ai sayyor (TM-177).

2. Siniq ko‘plik. Otdan siniq ko‘plik yasashda so‘zning o‘zagiga boshqa yangi undosh va unlilar qo‘shilib uning birlik sondagi shakli boshqa shaklga o‘zgaradi. Shu sababdan ham arab tilida siniq ko‘plikdagi otlar uchun alohida qoida mavjud emas. Grammatikaga oid kitoblarda ham ularning ma‘lum bir qoliplarda yasalishi bayon etilgan. Masalan, M. Xasanovning «Arab tili darslari» kitobida 19 ta siniq ko‘plik vaznlari berilgan bo‘lsa, B. M. Grandening arab tiliga bag‘ishlangan kitobida 40 ta siniq ko‘plik vaznlari keltirilgan, shular jumlasidan 11 tasi to‘rt undoshli otlardir .

Arab tilidagi to‘g‘ri ko‘plik shakllari nafaqat arab tilida, balki o‘zbek tilida ham ko‘p qo‘llaniladi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ham o‘zining asarlarida arabiy so‘zlardan, xususan, arab tilidagi to‘g‘ri ko‘plik shakllaridan unumli foydalangan. Navoiy har uchala tilda o‘zbek, arab va fors tillarida samarali ijod etgan. Navoiy o‘zining “Muhokamat ul–lug‘atayn” asarida arab tilining o‘rni yuksak ekanligini bildirib shunday deydi:

“Barchasidin arab tili fasohatoyini bila mumtoz va balog‘at taz‘yini bila mo‘jiza tirozdukim, hech takallum ahlining munda da‘vosi yo‘qtur va so‘zi sidq va ishi taslim – o‘qdurkim, malikun allomun jalla va aloning kalomi mo‘jiz nizomi ul til bila nozil va Rasul alayhis-salavotu va sallamning ahodisi saodat anjomi ul lafz bila vorid bo‘lubdur¹”

Shu paytgacha Navoiy tilida qo‘llanilgan arabiy ko‘pliklar bilan bog‘liq mavzular u darajada chuqur o‘rganilmagan va keng bayon etilmagan. Shu sababli ushbu ishda Navoiy tilida qo‘llanilgan arabcha to‘g‘ri ko‘pliklar haqida so‘z yuritiladi.

Navoiyning baytlarida arabcha muannas to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlarning ma‘nolari aksariyat hollarda arab tilidagi asosiy ma‘nosi

---

¹ Alisher Navoiy. “Muhokamatul-lug‘atayn”. Toshkent–2000, B. 9.

bilan bir xil tarzda ifodalangan bo‘ladi, yoki arabcha izofalarda oldidagi so‘z bilan birga kelib asar nomi sifatida qo‘llanilishi ham mumkin.

Masalan “Musannafot¹”so‘zi o‘zining asosiy ma’nosida “yozilgan, bayon qilingan narsa, asar ma’nosida” keltirilganligini ko‘rish mumkin.

Chun tasavvuf kelib sifat anga,

Bu fan ichra musannafot anga

Sab’ayi sayyor, X- 43.

Va aning ishorat tili bila so‘zlari bor va bu qavm istilohoti bila musannafoti bor.

Nasoyimul-muhabbat (TM-135)².

Asli arabcha bo‘lgan “ mahluqot” so‘zi ham arab tilida muannas tog‘ri ko‘plik yasovchi ات (ātun) qo‘shimchasini olib aynan o‘zining “ yaratilgan borliq, jonzot, maxluqlar” ma’nosi Navoiyning asarlarida qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin.

Bo‘lub sifatiga mazhar jami‘i maxluqot,

Alar mufassalu insonni aylading mujmal. *Navodirush-shabob (NŞ-363)³.*

Navoiy asarlarida ko‘p qo‘llagan “nag‘amot” so‘zi ham arabcha muannas to‘g‘ri ko‘plikda hosil bo‘lgan so‘zlardandir:

Mohrux chun tuzar edi nag‘amot,

Meni bir hayrat aylar erdi mot.

Sab’ayi sayyor (TM-177).

Musiqiy va advor ilmida muloyim tab’lig’benazir yigitlar g’arib nag‘amotu alhon bila ajib tasarruflar qilip Sultoni sohibqiron majlisida ayturlarkim...

Mezonul-avzon (ME-58).

Bundan tashqari arab tilidagi to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlar Navoiy tilida asarlarning nomlari sifatida ham uchraydi. Masalan, arab tilida “nafha” so‘zi xushbo‘y hid ma’nosini anglatadi. Ammo uning ko‘pligi “nafahot” ham to‘g‘ri ko‘plikda yasaladi va Navoiy tilida A. Jomiyning mashhur “Nafahot-ul-uns” asariga ishora sifatida qo‘llaniladi.

Chun «Nafahot» aylasa yozmoq qabul,

Nafhai uns’ etsa ko‘ngulga shumul.

Hayratul-abror (TM-13).

¹ B.Yusuf. “Navoiy tili lug‘ati. III jild”. – nashriyotda.

² Alisher Navoiy. Xamsa. Hayratul-abror. Ilmiy-tanqidiy matn. Tuzuvchi: Porso Shamsiyev, Toshkent,1970.

³ Alī-şīr Nevāyī Nevādirūş-şebab. Hazırlayan Prof.Dr. M. Metin Karaörs. Ankara,2006.

Quyidagi misolda ham asar nomi muannas to‘g‘ri ko‘plikda kelganini ko‘rishimiz mumkin:

Ariqqa quydilar ”Nahrul-hayot” ism,

Falakvash havzg‘a “Bahrun-najot”¹ *Farhod va Shirin, VIII-267.*

Navoiy tilida arabizmlarni o‘rgangan bir qator tadqiqotchilar ham o‘zlarining olib borgan tadqiqotlarida muannas to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlar keng qollanilishini ta’kidlashadi. Masalan, Aripov Shavkatning “*Navoiy romanining arabcha tarjimasida personajlar nutqining berilishi*” hamda Maxammadiyev Xurshidning “*Alisher Navoiy asarlarida o‘zlashgan kiyim-kechak leksemalari*” kabi maqolalarida muannas to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlarni qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Maxammadiyev Xurshidning maqolasida kiyim kechakka oid *xil’at, taqiya, xirqa*² so‘zlari o‘zi asli muannas jinsdagi arabcha so‘zlar hisoblanadi va ularning ko‘pligi ham muannas to‘g‘ri ko‘plikda yasaladi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilida otlarning ko‘plik shakllarini hosil bo‘lishida to‘g‘ri ko‘plikning ahamiyati kattadir. Bizga tanish bo‘lgan va biz o‘qiyotgan arab tili kitoblarida to‘g‘ri ko‘plikdagi so‘zlar juda keng qo‘llaniladi.

Navoiy tilida ham arabcha to‘g‘ri ko‘pliklarning muannas to‘g‘ri ko‘plik turlari siniq ko‘plikka nisbatan ko‘p qo‘llaniladi. Buni yuqorida keltirilgan misollar orqali ham ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “An – Naim” lug‘ati “Abdulla Qodiriy merosi”, Toshkent – 2003.
2. M. Xasanov “Arab tili darsligi” “Nihol”nashriyoti, Toshkent – 2012.
3. Б. М. Гранде “Курс арабской грамматики в сравнительно – историческом освещении” изд “Восточная литература” М–2001.
4. Alisher Navoiy. “Muhokamatul lug‘atayn”. – Toshkent–2000
5. B.Yusuf. “Navoiy tili lug‘ati. I jild”. – Toshkent–2019.

Foydalanilgan internet saytlari:

1. <https://ziyouz.com>
2. <https://medinaschool.org>

¹ B.Yusuf. “Navoiy tili lug‘ati. I jild”. – Toshkent–2019.

² X. Maxammadiyev “Alisher Navoiy asarlarida o‘zlashgan kiyim-kechak leksemalari”. Cyberleninka. May, 2021.

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛИЗМ»

Карима АХМАДОВА
Магистрант 1-го курса
Направления: Лингвистика
Науч.рук.: PhD.доц. С.Назарова

Аннотация: Данная статья направлена на изучение понятия «профессионализм» в лингвистике. В работе исследуются научные источники разных лингвистических школ, выявляются разные подходы к толкованию понятия «профессионализм».

Ключевые слова: профессионализм, термин, специальная лексика, лингвистические школы, литературный язык.

Проблема изучения профессионализмов в лингвистике ставилась уже давно. Впервые данный вопрос стали рассматривать в середине XX века. До этого были исследования, однако в них профессионализмы рассматривались в группе терминов. А именно, в начале в лингвистике не было четкого разграничения между терминами и профессионализмами. То есть и термины, и профессионализмы рассматривались в группе специальной лексики. В последнее время особую важность приобретает вопрос о разграничении понятий «терминов» и «профессионализмов» в рамках специальной лексики. Существуют разные решения данного вопроса в отечественной и зарубежной лингвистической литературе.

До сегодняшних дней в русской лингвистике было сделано много работ в изучении профессионализмов, были предприняты разные подходы к выявлению различий между профессионализмами и терминами. К примеру, ученый Шанский Н.М.¹ не проводит разграничения терминов и профессионализмов, называя профессионализмы «специальными терминами», которые «обозначают специальные понятия, орудия или продукты труда, производст-

---

¹ Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 168 с

венные процессы». Шмелев Д.Н.¹ вслед за Шанским Н.М. считает, что профессионализмы являются дублетами терминов. Однако, он также добавляет, что профессионализмы больше всего используются в конкретной сфере деятельности. Это была одна из первых работ, в которой начали отделять профессионализм от термина. Следующий лингвист Калинин А.В. разницу находит в том, что термин является официальным кодифицированным названием, а профессионализм «полуофициальное слово», распространенное в разговорной речи людей какой-то профессии, специальности, но не являющееся строгим научным обозначением понятия. Новый этап в русской лингвистике в изучении профессионализмов начался с XXI века. Работа Сердобинцева Е. Н.², в которой автор отличительной особенностью профессионализмов от терминов рассматривает в первую очередь отсутствие дефиниции у профессионализмов. Таким образом, профессиональные наименования выполняют только номинативную функцию, отражая наивную картину мира конкретной профессии в отличие от научной картины мира в терминологии. Другие ученые данного этапа как Локтионова Н.М., Животкова И.А. в работе особенностями профессиональных слов выделяют неофициальность, разговорный характер, экспрессивность.

В ходе исследования было выявлено, что профессионализм как объект изучения в русской и европейской лингвистике начал исследоваться в середине XX века. Если в русской лингвистике изучение данного понятия связано с именем Шанского Н.М., то в европейской лингвистике это был В.Шмидт³. В.Шмидта специальный язык разделяет на стандартизированные и не стандартизированные термины, полу термины и жаргонную лексику. В работе ученый под «полу терминами» указывал на профессионализмы.

---

¹ Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 336 с.

² Сердобинцева Е. Н. Профессионализмы в системе специальной лексики и системе национального языка. Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского, №. 27, 2012, С. 396-401.

³ Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen //Sprachpflege. – 1969. – Н. 1. – S. 20.

Впервые в его работе профессионализмы были отделены от терминов, и было указано, что основной функцией профессионализмов является обслуживание делового общения специалистов определенного круга. Как и В.Шмидт Л.Гофман¹ рассматривает профессиональную лексику и терминологию как однородной лексической пласт. Другая точка зрения, разграничивающая терминологическую и профессиональную лексику представлена трудом Л.Хеллер². В отличие от вышеуказанных ученых, Л.Хеллер подчеркивает, что различие между терминами и профессионализмами прежде всего в том, что содержание значения термина четко очерчено и не может произойти изменения значения слова-термина. А профессионализмы, по мнению автора, не имеют своего названия в литературном языке.

В китайской лингвистике данный вопрос стал изучаться довольно недавно, а именно на рубеже XXI века. В отличие от других языков, в китайском языке профессионализм толкуется как «промышленная лексика». Например, в работе Чжан Юйчжу³ рассматривает два понятия: промышленный китайский и китайский промышленный язык. Если промышленный китайский связан с совершенствованием преподавания китайского языка, то китайский промышленный язык – это язык промышленных предприятий. Другой ученый Чжан Юйци⁴ считает, что профессионализмы в отличие от других общеупотребительных слов имеют определенные признаки, цели и специфическую сферу использования, поэтому они имеют свои особенные потребности. А Ли Сюй⁵ указывает, что профессионализмы – это термины, используемые в различных

---

¹ Hoffmann, L. Kommunikationsmittel. Fachsprache. Eine Einführung Text. / L. Hoffmann. Berlin : Akademie – Verlag, 1976. – 498 s.

² Heller, J. L. Elements of technical terminology: a grammar and thesaurus of Greek and Latin elements as used in technical English Text. / J. L. Heller, D. C. Swanson. Champaign : [s. п.], 1962. – 240 p.

³ Чжан Юйчжу, Анализ промышленного китайского и китайского промышленного сленга, Литературное образование (Часть 2), 2023(07):125-127.

⁴ Чжан Юйцинь. Развитие и использование современных китайских профессионализмов. Chinese character culture, №18, 2022. С. 7-9

⁵ Ли Сюй. Исследование правил обобщения современных китайских отраслевых терминов. Северная литература, 2019(20):271+273.

профессиях и отраслях промышленности для обозначения вещей и явлений в отрасли, а также специальные термины в различных дисциплинах. Таким образом, можно прийти к следующему выводу, что в китайской лингвистике не ставился вопрос разграничения терминов и профессионализмов, данные два понятия в языке имеют одинаковое использование.

В узбекской школе лингвистики понятие профессионализм не подвергался всеобщему исследованию. Мы изучили работу Маматовой М.Д.¹, в которой автор больше внимание уделяет на исследование происхождения профессионализмов. По мнению Маматовой М.Д., заимствования слов из другого языка, слов, специфичных для диалекта, слов с измененным значением, свойственным национальному языку, являются основным источником формирования профессиональной лексики.

Выше мы рассмотрели научные работы: статьи, диссертации, монографии, научные учебники. Для более глубокого понимания данного термина обратимся к лингвистическим словарям. Например, в лингвистическом словаре Ахманова О.С.² под профессионализмом понимается «слово или выражение, свойственное речи данной профессиональной группы». Дополняя данное определение, словарь Ярцева В.Н.³ выделяет, что профессионализмы обычно выступают как просторечные, эмоционально окрашенные эквиваленты терминов. Что касается китайского лингвистического словаря⁴, то в нем можно рассмотреть профессионализм как специализированный термин для обозначения какой-либо отрасли (непонятный широкой публике). А в узбекском толковом словаре⁵ дается два понятия

---

¹ Mamatova M. D. Kasb-hunar leksikasi. Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке», № 6 (100), часть 1. 2023 г. 198-200b.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966 – С.479.

³ Ярцева В. Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с

⁴ Современный китайский словарь: дополнительное издание 2002 г. (издание с крупными символами) / Составлено редакцией словаря Института лингвистики Китайской академии социальных наук, Пекин: Коммерческая пресса, 2002 г.

⁵ А. Madvaliyev, N.Mahkamov. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. -3 nashr, T., 592b.

профессионализма: 1. слово или выражение, характерное для речи представителей профессио-нальной сферы и 2. владение профессией, специальностью на высоком уровне; высокое мастерство.

Таким образом, понятие профессионализм было широко изучено в разных лингвистических школах. В своей работе мы опираемся на понятие, данным русскими лингвистами, а именно мы под понятием профессионализмы понимаем слова или выражения, свойственные речи определенной профессиональной группы. В нашем случае это слова и выражения, относящиеся к сфере электронной коммерции.

Список литературы:

1. Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 168 с

2. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 336 с.

3. Сердобинцева Е. Н. Профессионализмы в системе специальной лексики и системе национального языка. Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского, №. 27, 2012, С. 396-401.

4. Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen //Sprachpflege. – 1969. – Н. 1. – S. 20.

5. Hoffmann, L. Kommunikationsmittel. Fachsprache. Eine Einführung Text. / L. Hoffmann. Berlin : Akademie – Verlag, 1976. – 498 s.

6. Heller, J. L. Elements of technical terminology: a grammar and thesaurus of Greek and Latin elements as used in technical English Text. / J. L. Heller, D. C. Swanson. Champaign : [s. п.], 1962. – 240 p.

7. Чжан Юйчжу, Анализ промышленного китайского и китайского промышленного сленга, Литературное образование (Часть 2), 2023(07):125-127.

8. Чжан Юйцзинь. Развитие и использование современных китайских профессионализмов. Chinese character culture, №18, 2022. С. 7-9

9. Ли Сюй. Исследование правил обобщения современных китайских отраслевых терминов. Северная литература, 2019(20):271+273.

10. Mamatova M. D. Kasb-hunar leksikasi. Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке», № 6 (100), часть 1. 2023 г. 198-200b.

11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966 – С.479.

12. Ярцева В. Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с

13. Современный китайский словарь: дополнительное издание 2002 г. (издание с крупными символами) / Составлено редакцией словаря Института лингвистики Китайской академии социальных наук, Пекин: Коммерческая пресса, 2002 г.

14. A. Madvaliyev, N.Mahkamov. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. -3 nashr, T., 592b.

“FARHANG AL-MABSUT YOKI ISTILOHAT UL-ATIBBO FI-INTIFOOT IL-AHIBBO” ASARI: ME’YORGA OID O‘LCHOV ATAMALARI VA ULARNING TABOBATDA QO‘LLANILISHI

Nihola NARZULLAEVA

O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi

O‘tmishda tabobatga oid lug‘atlar tuzish sohada mavjud atamalarni xalqona tarzda ommaga tushuntirish imkoniyatini bergan. Ayniqsa lug‘atni turkiy tilda yozilgani arab va fors tillarini bilmagan aholi vakillari uchun juda qulay bo‘lgan. Tabobatga tegishli lug‘atlar orasida Abu Mansur al-Hasan ibn Nuh al-Qumriy “Kitob at-tanvir fi-l-istilohot at-tibbiy” (“Tibbiy istilohni ravshan tushuntirish kitobi”), Yusuf ibn Muhammad at-tabib al-Haraviy “Javohir al-lug‘ot” (“So‘z javohirlari”), Yusufiy “Farhanggi arabiy ba forsiy” (“Arabcha-forscha lug‘at”) kabilar ilm ahliga ma’lum bo‘lgan¹. Yuqorida ta’kidlaganimizdek bu lug‘atlar arab va fors tillarida bitilgan. Turkiy tilda jamlangan lug‘atlar kam uchragan, shunga qaramasdan tabobat atamalarini jamlab, alifbo tartibida tuzish kabi ulkan ishni Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy amalga oshirgan.

XX asr boshlarida Toshkentda yashab, faoliyat olib borgan asar muallifi – mashhur tabib Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy hattotlik, rassomlik, shoir va tarjimonlik bilan ham nom qozongan. Muallif merosi H.Hikmatullaev, M.Hasaniy kabi yetuk olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan². Aholining turli qatlam vakillariga qulaylik yaratish maqsadida Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy va Homidxon ibn Zohidxon Shoshiy tomonlaridan tabobat va unga bog‘liq boshqa sohalarga oid atamalar jamlanib, “Farhang al-mabsut yoki istilohat ul-atibbo fi-intifoot il-ahibbo” (“Do‘stlar foydalanishi uchun lug‘ati”, keyingi o‘rinlarda Istiloh) nomli o‘zbek tilida ilk tabobat lug‘ati

---

¹ Каримов Ш., Асқаров И. Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати. Тошкент, 2005. –б. 5

² Ҳикматуллаев Ҳ. Шарқ табобати. Т., 1994. -284Б.

bitilgan. Asar bir necha yillik tadqiqotlardan so‘ng 12- iyun 1944 yilda yozib tugatilgan. Shuningdek, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy “Qonuni Bositiy” asarining muallifi hamdir. Asarda Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy o‘tmish vakillarining manbalaridan foydalanibgina qolmay, balki ularga sharh ham bitgan.

Tabobatga oid manbalarda asosan, og‘irlik o‘lchov atamaları ko‘p qo‘llanilgan. Mazkur lug‘atda ham uchragan aksariyat atamalar og‘irlik birliklaridir. Bunga asarning tabobatga oidligi hamda dorilarning aniq o‘lchamlarda qo‘llanilishi izoh bo‘la oladi. Manbada vaznlar ma’nosini anglatgan arabcha avzon atamasi keltirilib, barcha og‘irlik miqdorlarini anglatgan: “avzon vaznlar va og‘irlik miqdorining hamma anvoig‘a shomildur¹. Mavzun vazn qiling‘on va tarozu ila og‘irligi o‘lchang‘on va og‘irlik hosil qilg‘on”². Shuningdek siqliyat, saqil, asqol, misqol³ kabi vaznga oid o‘zakdosh atamalarga ham ta’rif berilgan. I.Yagello tartiblagan lug‘atda uning fors tilidagi shakli garoniy deb keltirilgan⁴. Saqil lug‘atda og‘irlik va hastalik (bu kasallikda inson a’zolari kattalashadi) ma’nolarida keltirilgan⁵. Manbada og‘irlik o‘lchov birligi misqolga berilgan ta’rif: “asqol – saqilning jami’durki, ta’sir ma’nosida og‘irliklar demakdur va misqol saqldin ma’juz (olingan), og‘irlik miqdorini bildiruvchi ma’nosidadir”⁶. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da asqolning ma’nosi og‘irliklar va yuklar deb keltirilgan⁷. Bu atamalarni umumiy ma’noda ya’ni og‘irlik miqdorlarini anglatishda qo‘llash ma’qul. Metrologiyada an’anaviy o‘lchov uslub va vositalari sifatida donli mahsulotlar keng istifodada bo‘lgan. Keyinchalik bu mahsulot nomlari o‘lchov atamalariga aylangan. Mualliflar shu kabi atamalarga atroflicha to‘xtalib o‘tishgan: “boqilo lubiyodurki, g‘allai ma’rufdur. Va bir

---

¹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.11

² Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.438

³ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.104

⁴ Ягелло И. Персидско-Арабский-Русский словарь. Т., 1910. –с. 1302

⁵ Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.222

⁶ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.11.

⁷ Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.35

miqdori vaznning nomidurki, yarim dirham bo‘lur”¹. Boqilo – loviyani anglatadi va taxminan 2gr, Ibn Sinoning “Tibbiy o‘g‘itlar” asari izohlarida esa 2.88gr qiymati berilgan ². Rubinchik Yu. unga turk loviyasi deb tarif bergan ³.“Favoyid ul adviyya va mavoyid ul ag‘ziyya”da boqilo yarim dirham ⁴- taxminan 2gr, Xins V. esa misr boqilosini 2.34gr qiymatida keltirgan ⁵, Davidovich E. tadqiqotida bu birlik haqida ma’lumot qayd etilmagan ⁶. Habb atamasi ham lug‘atda loviya, bug‘doy va no‘xat kabi g‘alla donalari ma’nosida uchraydi. Tabobatda dona miqdorida yumaloq qilib tayyorlangan davoni ham habb deb atashgan ⁷. Bugungi kunda hab dori atamasi ham keng qo‘llaniladi. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da keltirilishicha, bu birlik bir surx yoki hindlarning qadimiy birliklaridan biri bo‘lgan ratti bilan bir xil miqdorda bo‘lgan ⁸.“Favoyid ul adviyya va mavoyid ul ag‘ziyya”da surx bu arab tilida ayn ud-dik (xo‘roz ko‘zi) deb atalib, o‘rtacha kattalikdagi uch dona arpa 0.12-0.15gr, rattiy esa to‘rt dona arpa 0.16-0.2gr vazniga teng bo‘lgani haqida ma’lumot uchraydi. Bu ikki miqdor orasidagi farq 0.04-0.05gr bo‘lib, ularning aynan bir qiymatda bo‘lmagan deya olimishiz mumkin. Shuningdek hinta- bug‘doy⁹, *faxfara-arpa* ¹⁰, *sha’ir* ¹¹ kabi atamalari ham amalda bo‘lgan. I.Yagello sha’ir qiymati 1/4 qiyrotga teng bo‘lgani haqida ma’lumoti bergan ¹². Asarda qiyrot bir diramning 12 hissadan bir hissasiga teng vaznning

---

¹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.48

² Ибн Сино. Тиббий ўғитлар. –Тошкент: Мехнат, 1991. –б.188.

³ Персидско-русский словарь. Под ред. Рубинчик.Ю. М.: Русский язык, 1985. –С.173

⁴ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фавойид ул адвийя ва мавойид ул ағзийя. Т.: Фан, 2007. –Б.159

⁵ Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему.М., 1970. –С.18.

⁶ Давидович Е. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970. -146с

⁷ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.122

⁸ Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.269

⁹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.134

¹⁰ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.301

¹¹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.233.

¹² Ягелло И. Персидско-Арабский-Русский словарь. Т., 1910. –с. 916

nomi va to‘rt dona o‘rtacha arpaning vazniga barobar ekani ¹, shuningdek “G‘iyos-ul-lug‘ot”da ham uning o‘rtacha to‘rt dona arpa og‘irligi ya’ni yarim dongga teng qiymati qayd etilgan ². Shaxsiy kuzatuvlarimizga ko‘ra bu taxminan 0.04-0.05gr atrofidagi miqdor ³. Lug‘atda sha’irning 0.16-0.2 gr teng vazni keltirilgan. Shuningdek, arpa va bo‘g‘doydan boshqa donli mahsulotlarga ham to‘xtalib o‘tilgan: “duxn tarig‘durki, ani forsiyda arzan va gavras derlar”⁴. Tojikistonning janubiy hududlarida ham arzan atamasi hali ham amalda ⁵. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da esa tariq – duxna shaklida uchragan ⁶.

Osiyo va Evropa xalqlari orasida keng tarqalgan ba’zi atamalar mavjud. Bu atamalar qiymati sochiluvchan mahsulotlar og‘irliklari bilan qayd etilgan. Unsiya, oko, oqa deb nomlangan og‘irlik birliklaridan: “bu uvqiyya, vazn demakdir, hadisi sharifda bir uvqiyyani qirq diramligi muayyan bo‘lur. Ammo, “Kanz-ul-lug‘ot”da yozilgandurki, bir uvqiyya o‘n diram, yana bir diramning etti hissasidin besh hissasidir, ya’ni nimchorak kam sakkiz diramg‘a yaqindur. Lekin, istilohi attibboda bir uvqiyya etti yarim diramdir, bu maqomda shul vazn muroddur, avoqiy jami’dur”⁷. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da ham bu ma’lumot takrorlanadi va yana hadisdan 40 diramga teng qiymat ekani haqida ma’lumot qayd etilgan.

Misqol eng kichik birliklardan bo‘lib 3,96-4.68 gr oralig‘ida qiymati bilan manbalarda uchragan. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da 4.5 moshaga teng miqdorda keltirilgan⁸. Mosha esa vaznning nomi, katta va kichiklikda o‘rtacha bo‘lgan o‘ttiz sakkiz dona arpaning vazniga barobar bo‘lgan.

---

¹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.333

² Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988. –Б.150

³ Н.Нарзуллаеванинг кuzатувлари асосида

⁴ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.156;

⁵ Ўзбек халқ шевалари луғати. Т.:Фан, 1971.-Б.20

⁶ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.328

⁷ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.45

⁸ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988. –Б.231

O‘lchov atamalarining aksariyati idish nomlari orqali muomalaga kirgan. Bunga misol qilib, adoq, paymona, ratl (ritl, rotl), kafch kabilarni keltirishimiz mumkin. Kundalik turmushda ham hozirgi kungacha ba’zi idishlar o‘lchov vositasi sifatida qo‘llaniladi: piyola, kosa, cho‘mich, qoshiq. Istilohda ham: “Ratl bir paymonadurki ichig‘a to‘qson misqol suv eltar. Ammo istilohda bir ratl to‘qson misqol vazn demakdir. Va paymona o‘lchov idishidir”¹. “G‘iyos-ul-lug‘ot”da ratl va ritl shakllarida keltirilgan. Unga ko‘ra ratl bu paymonayi nimman ya’ni nim osor, man 12 uqiya va uqiya 40 diramdir². Ba’zan ratl deganda sharob ichish uchun mo‘ljallangan piyola tushunilgan va qo‘pincha suyuqlikni o‘lchashda ishlatilgan.

Qultum, yutum, xo‘plam kabi atamalaridan odatda suyuq dori vositalarining me’yorini belgilashda muolaja uchun tavsiya qilingan: “shurbat bir ichim miqdori bo‘lgan da’vodir, hox suyuq va hox quruq da’vo bo‘lsa, barobardir³. Muhammad G‘iyosiddun ham bu atamaga bir ichim miqdori deya tarif bergan⁴. Huft lug‘ati forsiyda bir yutum miqdorlik suvdurki, ani arabda jur’a va turkiyda qurtum deydi”⁵. Muhammad G‘iyosiddin bu atamaning turkiycha qurt⁶, Mahmud Qoshg‘ariy esa ubum shakllarini keltirganlar⁷. *Mil’afa qoshiqcha degani, turkiyda esa uning bir yalam ma’nosi bor*⁸. Muhammad G‘iyosiddin, bu birlik asaldan to‘rt misqol, boshqa dori vositalaridan bir misqol (misqol 4.5 mosh) qo‘shilgani barobaridagi og‘irlikka teng bo‘lgan miqdorni keltirgan. Manbada me’yorlar atroflicha izohlangani dori vositalarining tayyorlanishiga jiddiy e’tibor qaratilganini anglatadi.

Asar tilining soddaligi va ilmiy-ommabop tarzda bitilgani tadqiqot jarayonida ko‘p qulayliklarni yaratadi. Nafaqat tabobat, balki me’yor

---

¹ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.179

² Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.395

³ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.230

⁴ Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.459

⁵ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.487

⁶ Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот. Ж.П. Д.,1988.. –Б.385

⁷ Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Алматы:Дайк-Пресс,2005.-с. 107

⁸ Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004. –Б.427

atamalar tarixini o'rganuvchilarga ham ulkan ma'lumotlar ulasha oladi. Maqolaga atamalarning kichik bir qismi jalb qilindi. Vaholanki, ularning soni yuzdan oshiq. Bundan tashqari o'lchovlar haqida ko'plab qiymatli ta'riflar keltirilgani va o'zga manbalar orqali asoslangani uning qiymatini yanada orttiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. Т., 2004.

2. Давидович Е. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.

3. Ибн Сино. Тиббий ўғитлар. Т., 1991.

4. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Алматы, 2005.

5. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ж.И. Д., 1987.

6. Персидско-русский словарь. Под ред. Рубинчик.Ю. М., 1985.

7. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. М., 1970.

8. Ягелло И. Персидско-Арабский-Русский словарь. Т., 1910.

9. Каримов Ш.И., Асқаров И.Р. Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати. Т., 2005.

10. Ўзбек халқ шевалари луғати. Т., 1971.

ADABIYOTSHUNOSLIK

XX ASR HIND NASIRNAVISI JAYSHANKAR PRASAD

Baxtigul QODIROVA

TDSHU, Adabiyotshunoslik 1 kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d. professor U. U. Muxibova

Annotatsiya: Ushbu maqola XX asrda Jayshankar Prasadning nasriy ijodi va hindiy adabiyotiga nasrnavis sifatida qoʻshgan hissasi haqida. Nasrnavis sifatida Jayshankar bir nechta roman va hikoyalar toʻplamini chiqargan. Uning nasrdagi asarlari asosan xalqni uygʻotish, ayol va erkaklarning huquqlari haqidadir. Maqolada qisman Jayshankar Prasad ijod qilgan chhayavad oqimi haqida maʼlumot berilgan. Chhayavad XX asrda adabiyotga kirib keldi.

Kalit soʻzlar: nasrchilik, chhaya, idealist, romannavislik, chhayavad.

Prasadning nasriy ijodi. Jayshankar Prasad hikoyanavis sifatida ijodini boshlagan yillari uning “Chaya”¹ nomli toʻplami nashrdan chiqadi. Prasadning fikricha, hajmi juda ham kichik boʻlgan asarlarda voqeani yoritib berish biroz qiyinroq. Ammo bu kabi kichik hajmda asarlar yozish uning badiiy kuchiga aylanadi. U asarlarini xalqning qalbiga yetib boradigan qilib yozishga harakat qiladi. Oʻquvchi hikoyalarni oʻqiganda zavq bilan oʻqishi kerakligini taʼkidlaydi. Shuning uchun ham uning asarlari hozirgacha dolzarbligini yoʻqotmagan. Bundan tashqari Jayshankar Prasadning “Anmol kahaniyan” nomli hikoyalar toʻplami adibning eng sara hikoyalari jamlangan toʻplam. Ushbu toʻplam tarkibida qirq bitta hikoya mavjud. Hikoyalar mavzular, obrazlar xilma xilligi bilan ajralib turadi. Toʻplamdagi hikoyalar hind ayolining jamiyatdagi, oiladagi oʻrni, qishloq hayoti, jamiyatdagi tuzum, tuzumdan qiynalayotgan aholi kabi mazvularga bagʻishlangan. Jumladan, “Mamta” nomli kichik bir hikoyada Jayshankar Prasad hinf jamiyatidagi beva ayolning hayot tarzi, ichki kechinmalarini ochib beradigan obraz yaratgan. Hind jamiyatida beva ayol

---

¹चहाया-soya

eng qiyin ahvolda yashaydigan inson hisoblanadi. Jayshankar Prasad mana shu masalani “Mamta” obrazi orqali mazorat bilan ochib bergan. Yoki bo‘lmasa “Sunahla Sanp” hikoyasi asosan do‘stlik masalasiga “Bekhari” hikoyasi esa eng past tabaqa va o‘rta tabaqa orasidagi farq ochib berilgan.

Idealist yozuvchi hisoblangan Jayshankar Prasadning birinchi “Gram” hikoyasi hayratlanarli darajada realistik¹ hikoyadir. Uning bu hikoyasi hind tilidagi birinchi hikoyasi bo‘lmasa ham, odatda hind tilidagi birinchi “zamonaviy hikoya” hisoblanadi. Bunda qishloq hayotining o‘sha davrda tasavvur ham qilib bo‘lmaydigan jihati o‘z ifodasini topgan. Ushbu hikoyada Mahajani tuzumining g‘ayriinsoniy tomoni ochib berilgan.

Umuman olganda, Prasadni feodal aholining hayotini kuylovchi ijodkor desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Buning misolini “Mamta” deb nomlangan hikoyasida ko‘rsak bo‘ladi. Bu hikoyada xalqni qiynayotgan hukumatning oxiri yaqinlashib qolganligini ochib bergan.

Prasad uchta roman yozgan: Kankaal, Titli va Iravati (tugallanmagan). Prasadning tarixiy pyesalaridan ta’sirlangan Premchand “Kankal”romani nashr etilganida juda xursand bo‘lgan va uni ko‘rib chiqayotib, “Hans” jurnalining 1930 yil noyabr sonida shunday deb yozgan: Bu Prasadning birinchi romani, ammo bugungi kunda hind tilida unga qiyoslash mumkin bo‘lgan bunday romanlar juda kam chunki ushbu romanda dinni niqob qilib,uni noto‘g‘ri talqin qilayotgan insonlar haqida yozilgan. Romanda Prasad o‘zini Kashi bilan cheklab qo‘ymasdan Prayag, Mathura, Vrindavan, Haridvar va boshqalar kabi mashhur ziyoratgohlarni hikoya markaziga kiritgan. U nafaqat buddizm dinining balki musulmon va nasroniy dinlarining ham buzilib borayotganini qayd etib o‘tgan.

Jayshankar Prasad bu romanida jamiyatning haqiqiy manzarasining butun kirdikorlarini ochib beradi. Jamiyatda ayollarning maqomi pastda hamda e’tibordan chetda ekanligini yoritib beradi.

“Iravati” Prasadning tugallashga ulgurmagan tarixiy romanidir. Aslida bu romanni boshlashdan avval u pyesa yozmoqchi bo‘lgan, lekin keyin uni romanga aylantirishga qaror qilgan. Acharya Ramchandra Shuklaning so‘zlariga ko‘ra, “Biz undan bu usul bo‘yicha roman yozishni

---

¹ Nagendra S. Report on modernity: Modernity and Contemporary Indian Literature. – Sh.: Indian Institute of Advanced studies, 1968. – P. 273.

ko‘p marta so‘ragan edik, unga ko‘ra u Shungakaal (Pushyamitra, Agni-mitra davri) suratini taqdim etadigan juda chiroyli roman yozishda o‘zini sinab ko‘rgan edi).Lekin afsuski uni oxiriga yetkaza olmasdan vafot etdi”

Qahramonlarning ruhiy holatlarining qarama-qarshiligi va tarixiy haqiqiyliги nuqtai nazaridan voqealarni ochib berishda romanning roli juda muhim ekanligini ijodkor ko‘p ta’kidlagan.

Hindiy adabiyotida chhayavad. Hind adabiyotida Chhayavad ada-biy asarlar romantizm va tasavvufga to‘la bo‘lgan oqim edi. U 1920-1930-yillarda khari tili bo‘lib, she’riyatiga qarshi qo‘zg‘olon sifatida paydo bo‘lgan.

Chhayavad 1920-1930-yillarda, ayniqsa she’riyatda romantizm va tasavvufni ko‘rsatadigan oqim edi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri “oynadagi aks, tasvir” deb tarjima qilingan Chhayavad XX asr boshlarida Braj she’riyatining o‘rnini bosgan khari tili bo‘lib, she’riyatiga hamohang tarzda maydonga chiqdi.

Umuman olganda, chhayavad zamon va makonning o‘ziga xosligi bilan dunyoning barcha tabaqalarining turli ko‘tarini davridagi umid va intilishlarida uzluksiz ifodalangan, tuyg‘ulardan ilhomlangan, tuyg‘ulardan ilhomlangan erkin tasavvur va ulug‘vorlikning erkin yo‘nalishi. Ushbu umumiy erkinlik tuyg‘usining maxsus ifodasi hind adabiyotida chhayavad deb nomlangan. Chhayavadning nomi Mukutdhar Pandeyga tegishli. Tanqid dunyosida chhayavad so‘zining ma’nosi haqida juda ko‘p bahs-munozaralar bo‘lgan. Buning sababi shundaki, realism, idealism, progressivism va hokazolar shu g‘oyalar ostida qabul qilingan asarlarning asosiy mohiyatini anglab oladigan nomlar bo‘lsa-da, chhayavad so‘zi hech aniq ma’noni anglatmaydi. Buning asosida chhayavadiy she’riyatining xususiyatlarini tushunish mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak XX asr nasrchiligida Jayshankar Prasad o‘chmas iz qoldirgan. Modernizm va chhayavad oqimidagi asarlari bilan xalq ongiga ta’sir eta olgan. Shu sababli uning asarlari haligacha o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ходжаева Т.А. Ҳиндистон адабиёти. Монорафия. Тошкент, 2020.

2. Ходжаева Т.А. Замонавий ҳинд адабиёти. Тошкент, 2014.

Rus tilidagi adabiyotlar

3. Рабинович И. С. “Сорок веков индийской литературы”. Москва, 1969.

4. Очерки истории литератур Индии. Санкт-Петербург, 2018.

5. Серебряков И.Д. Литература народов Индии. М.,1985.

6. Чельшев Е.П. Современная индийская литература. М., 1981 г.

7. Индийская одоактная драма, М., 1964;

8. Рамратан Бхатнагар, Прасад-сахитья аур самикша, Дели 1958

9. Вишневская Н.А., Новое поэтическое направление в литература хинди-чхаявад, в кн.: Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока, М., 1964

10. Потобенко С., Джайшанкар Прасад, в кн.: Литературы Индии, М., 1958;

11. Потобенко С., Драматургия хинди в борьбе за свободу и независимость Индии, М., 1962

12. Большая советская энциклопедия, БСЭ. 2012.

13. Большой энциклопедический словарь. 2012

Hindiy tilidagi adabiyotlar

14. जयशानकर प्रसाद "अनमौल कहानियां"हिन्दी बुक सेन्टर, 2014

15. घोष प. रोबिनद्रोनाठोर भाषा ओ शाहित्तो. कल्कुत्ता, 1965

16. धन्यकुमार जैन.रवीन्दर साहित्य. छुट्टी. कलकत्ता, 1976

Internet saytlari:

17. <http://www.ru.Wikipedia.org>

18.<http://www.tsil.uz>

19. <http://www.indianlanguages.com>

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY VA UNING MILLIY MATBUOTGA QO‘SHGAN HISSASI

Madina USMONALIYEVA
Chirchiq davlat pedagogika
universiteti 1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: PhD O. Normatov

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘rta Osiyodagi jadidchilik faoliyatining asoschisi Mahmudxo‘ja Behbudiy, uning hayoti, jadidchilik faoliyatining rivojlanishiga qo‘shgan hissasi milliy matbuotchilik faoliyatining rivojlanishi yo‘lida amalga oshirgan ishlari misolida ochib berishga harakat qilingan. Bundan tashqari maqolada uning ishlagan gazeta va jurnallari, yozgan maqolalaridan ayrimlari haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Behbudiy, milliy matbuot, “Tarjimon”, Ismoil Gaspirali, “Samarqand”, “Hurriyat”, Turkiston Muhtoriyati, “Oyina”.

Tarixdan ma’lumki, Rossiya imperiyasi mahalliy xalqlarning savodli bo‘lishidan hech qachon manfaatdor bo‘lmagan. Shuning uchun ham ular qo‘l ostidagi xalqlarining milliy ongini yuksalishiga xizmat qiladigan barcha vositalarga qarshi bo‘lgan. Ular mustamlaka hududlarda maktab, teatr, milliy ruhni aks ettiruvchi adabiyot va milliy nashrlarning chop etilishiga doimiy ravishda to‘sqinlik qilib kelishgan. Ular ayniqsa milliy ruhda nashr etiladigan nashrlarni yaratilishiga uzoq vaqt qarshilik qilishgan. Buni 1906-yilgacha butun Turkistonda general– gubernatorlikning rasmiy nashri bo‘lgan “Turkiston viloyatining gazetasi” nomli gazetadan boshqa birorta milliy gazetalarning nashr qilinmaganligidan ham bilib olishimiz mumkin. Butun o‘zgarishlar, Turkistonning rus aholisi istiqomat qiladigan qismidagina kechib, mahalliy aholini bu o‘zgarishlarga tortilmagan. Ammo XIX asrning so‘nggi choragida o‘lkada shakllanishni boshlagan jadidchilik harakati namoyondalari bunday o‘zgarishlarning o‘lkada amalga oshirilishi uchun qo‘llaridan kelgan barcha ishlarni amalga

oshirganlar. Ulardan biri Mahmudxo‘ja Behbudiyning faoliyati haqida ushbu maqola doirasida ayrim fikr mulohazalar yuritiladi.

Turkistondagi jadidchilik harakatining otasi Mahmudxo‘ja Behbudiy hisoblanadi. U 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida tavallud topgan. Otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li asli Turkistondan bo‘lib, onasi ham samarqandlik bo‘lmagan. Bobosi Niyozxo‘ja urganchlik bo‘lib, XIX asrning ikkinchi yarimida Samarqandga ko‘chib keladi.

Behbudiy jadidchilik faoliyatining yirik vakili, o‘lka jadidlarining yetakchisi edi. U matbaa, noshirlik, adabiyotshunoslik, jurnalistika, tijorat bilan birgalikda o‘sha davrda jadidlar tomonidan o‘lka musulmonlarining savodli bo‘lishi uchun tashkil etilayotgan maktab ishlarida ham faol ishtirok etgan.

Behbudiy xalqni ma‘rifatli qilish, bolalarni o‘qitib savodli qilish yo‘lida juda ko‘p ishlarni amalga oshirgan. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov Behbudiy haqida fikr yuritar ekan: “Buyuk ma‘rifatparvar bobomiz Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘tgan asrning boshlaridayoq dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo‘lur”, – degan o‘zining o‘kir fikrlari bilan xalqni uyg‘onishga, ilm egallashga da‘vat etadi, – deganlar.¹

Behbudiy jadidchilik faoliyatining rivojlanishi uchun ulkan hissa qo‘shgan. U o‘lkada ma‘rifatchilikning yoyilishida matbuotning ta‘siri kuchli bo‘lishini juda yaxshi bilgan. Xususan, Jadidchilik faoliyati asoschisi Ismoil Gaspirali tomonidan asos solingan “Tarjimon” gazetasining doimiy o‘quvchisi bo‘lgan. Uning o‘zi ham “Tarjimon”ga bir qancha maqolalar jo‘natadi. Gazetadan ta‘sirlangan Behbudiy o‘zi ham bu sohaga beg‘araz hissasini qo‘shadi. Behbudiyning publistitik faoliyati 1902-yildan boshlanadi. Birinchi bo‘lib “Turkiston viloyatining gazetasi”ga Gaspiralining Rus-yapon urushi munosabati bilan “Tarjimon”ga yozgan, rus-musulmon askarlarini kiyim, ovqat, pul

---

¹ Usmonaliyeva M.K. The Father of Modernists Turkistan-Behbudiy and a Subject of Education in his Journalismic Activity// AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 01, Issue 09, 2023 ISSN (E): 2993-2769. P. 399-402

bilan ta'minlash uchun yordam berish haqidagi maqolasiga javob tariqasida maqola yozadi.¹

1901-yildan boshlab “Turkiston viloyati gazetasi”, “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Shuhrat”, “Tujjor”, “Osiyo”, “Hurriyat”, “Turon”, “Sadoi Turkiston”, “Ulug‘ Turkiston” kabi ko‘plab gazetalarda yozuvchi bo‘lib ishlagan. O‘zi esa “Samarqand” va “Oyna” kabi gazeta va jurnallarga asos soldi.²

Behbudiy mahalliy gazeta va jurnallar ishtirok etish bilan birgalikda Kavkaz, Qrim, Volga bo‘yi musulmonlarining vaqfli nashrlarida ham faol qatnashib turgan.³

1917-yil 26-oktabrda Qo‘qonda o‘lka musulmonlarining favqulodda qurultoyini o‘tkaziladi. Bir necha kun davom etgan qurultoyda Turkiston Muxtoriyati tashkil etilganligi e‘lon qilinib, Xalq Majlisi va hukumat a‘zolari saylanadi. Hukumat a‘zolari orasida Behbudiy ham bor edi. Behbudiy “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 29-noyabr sonida chop etilgan aynan shu voqea tasvirlangan maqolasida “27-noyabrda Qo‘qonda Turkiston Muhtoriyati Umumiy Musulmonlar qurultoyida e‘lon qilindi. Muborak va xayrli bo‘lsin! Bandangiz ham ushbu qurultoyda ishtirok etganimdan faxrlanaman. Yashasin Turkiston muxtoriyati⁴”, – deb yozadi.

Bolsheviklar Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilishidan mutlaqo manfaatdor emas edi. Buni yaxshi bilgan Behbudiy “Islohot qilish kerak”, “Hurriyat olinadi, berilmaydi!”, “Qozoq birodarlarimga ochiq xat”, “Yoshlar”⁵ nomli bir qancha maqolalar yozadi. Ushbu maqolalar orqali u jamoatchilikni bo‘layotgan o‘zgarishlardan xabardor qilishga harakat qilgan.

---

¹ Abdurashidov Z. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning “Oyina” jurnali. – Toshkent. Muharrir nashryoti. 2019. 9-bet

² Beytullah Kaya, Shavkat Kushmuratov: Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Behudi’nin Rolü. ÇEKMECE İZÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ, Cilt 8: Sayı:16 2020. S 22.

³ Baldauf Ingeborg. XX asr o‘zbek adabiyotiga chizgilar. T.: Ma’naviyat, 2001. 26 bet

⁴ Şuayip KARAKAŞ. Türkistan Cedit Hareketinin ÖncÜlerinden MÜFTÜ MAHMUDHOCA BEHBUDİ EFENDİ (Hayatı ve Eserleri) // TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ. SAYI: 13 BAHAR 2003 S 148.

⁵ Gülcennet ÖZTÜRK. Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri // İletişim Çalışmaları Dergisi Sayı 1Yıl 2 – 2016 S 24.

Behbudiy 1913-yilda “Samarqand” gazetasini nashr qilish uchun hukumatdan ruxsat oladi. Asli turk va fors tillarida haftada ikki marta chiqadigan bu gazeta avval ikki sahifa, keyin esa to‘rt sahifa bo‘lib nashr etilgan.¹ “Samarqand” gazetasi 45-soni chiqqach moddiy tanqislik tufayli nashr to‘xtatiladi. 1913-yil 20-avgustdan u “Oyina” jurnalini chiqara boshladi. Haftalik, suratli bu jurnal, asosan, o‘zbekcha bo‘lib, she‘r, turli yo‘nalish va mavzudagi maqola, tahliliy materiallardan tashqari e‘lonlar ham berib borgan. Jurnal Kavkaz, Turkiston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiyagacha tarqalgan.² “Samarqand ” gazetasi bir-ikki oy davom etgandan so‘ngra moddiy jihatdan zaiflashib qolgani tufayli haftalik jurnalga aylantirishib “Oyina” ismi berildi. Bularning har ikkisi turkcha edi. “Oyina” 2 yil qadar davom etib, moddiy jihatdan siqilaroq yopildi.³

Behbudiy aholini til o‘rganishga ham doimiy ravishda da‘vat etadi. Xususan, bu bo‘yicha bir qancha maqolalar ham yozgan. “Oyina” jurnalining 1913-yil 1-sonida nashr etilgan “Ikki emas, to‘rt til lozim” nomli maqolasida Turkiston xalqi turk tili bilan bir qatorda fors, arab va rus tillarida ham gaplashishi kerak ekanligini qayd etilgan. Behbudiy turkchadan tashqari arab va fors tillarini ham bilish kerak ekanligini, chunki bu tillar asrlar davomida ilm-fan va adabiyot tili sifatida ishlatilganligini, qadimiy asarlardan foydalanish uchun bu tillarni bilish zarurligini unutmaslik zarurligini ta‘kidlagan.⁴

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Mahmudxo‘ja Behbudiy ham xuddi boshqa jadid ma‘rifatparvarlari qatori Turkistonning ravnaqi, millatning kamolotini o‘z faoliyatining asosiy mezonini qilib olgan. Bu faoliyati davomida milliy nashrlarni chop etish ishiga alohida e‘tibor bergan. Chunki bunday nashrlar yurt istiqloli va istiqboliga aloqador bo‘lgan muammolar bilan aholini doimiy xabardor qilib turish vositasi

---

¹ Beytullah Kaya, Shavkat Kushmurotov: Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Behudi’nin Rolü. ÇEKMECE İZÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ, Cilt 8: Sayı:16 2020. S 108.

² Abdurashidov Z. Jadidlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy: risola. Toshkent: “Yoshlar” nashriyot uyi. 2022. 13-bet

³ Abdulazizova N.A. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917). Toshkent. “Akademiya”, 2000. 178-bet

⁴ “Oyina” jurnali. 1913-yil 1-son. 12-14 betlar

bo‘lgan. XX asr boshlarida o‘lkada chop etilgan bu nashrlarda insonlarni savodli qilishga, ularni doimo hamjihatlik bo‘lishga, dunyoda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga befarq bo‘lmaslikka, adolatli, insofli bo‘lishga chorlovchi maqolalar chop etilganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun ham ularning ko‘pchiligi doimiy ravishda ta’qib ostida bo‘lgan. Bunday holatni Behbudiy ijodi misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonaliyeva M.K. The Father of Modernists Turkistan-Behbudiy and a Subject of Education in his Journalistic Activity// AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 01, Issue 09, 2023 ISSN (E): 2993-2769. P. 399-402
2. Abdurashidov Z. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning “Oyina” jurnali. – Toshkent. Muharrir nashryoti. 2019.
3. Beytullah Kaya, Shavkat Kushmuratov: Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudî’nin Rolü. ÇEKMECE İZÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ, Cilt 8: Sayı:16 2020.
4. Baldauf Ingeborg. XX asr o‘zbek adabiyotiga chizgilar. T.: Ma’naviyat, 2001.
5. Şuayip Karakaş. Türkistan Cedit Hareketinin ÖncÜlerinden Müftü Mahmudhoca Behbudi efendi (hayati ve eserleri) // Türkiyat araştırmaları dergisi. sayı: 13 Bahar 2003
6. Gülcennet ÖZTÜRK. Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri // İletişim Çalışmaları Dergisi Sayı 1Yıl 2 – 2016 (95-115)
7. Abdurashidov Z. Jadidlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy: risola. Toshkent: “Yoshlar” nashriyot uyi. 2022.
8. Abdulazizova N.A. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917). Toshkent. “Akademiya”, 2000.
9. “Oyina” jurnali. 1913-yil 1-son. 12-14 betlar

TODAY'S INTERPRETATION OF THE WORKS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR

Farrux KAMOLIDDINOV
Researcher Institute of Oriental Studies
named after Abu Rayhan Beruni
of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Abstract: This article tells about the work of Zahiriddin Muhammad Babur and about his place and importance in our days, as well as how to increase the intellectual and spiritual potential of modern youth.

Keywords: literature, poet, statesman, science, king, humanism, fatherland.

Zahiriddin Muhammad Babur was a writer, poet, and scientist who occupied a special place in the culture, literature, and poetry of the Middle Ages. He was also a great statesman and general. Babur founded the Babur dynasty in India with his broad outlook and perfect intelligence, and his name remained in the history of this country as a statesman, but he also became one of the famous historians of the world with the work “Boburnoma” written in serjilo Uzbek. His elegant ghazals and rubai are the rarest masterpieces of Turkish poetry, and his “Mubayyin”, “Hatti Baburiy”, “Harb ishi”, treatise on Aruz are worthy contributions to the fields of Islamic jurisprudence, poetry and language theory. lib added. Zahiriddin Muhammad Babur was born on February 14, 1483 in the family of Umar Sheikh Mirza, governor of Andijan Fergana ulus. During this period, the struggle between various governors, brothers, uncles, and cousins in Central Asia and Khorasan for ownership of the large state created by the great grandfather of power, Amir Temur, was finally intensified. Zahiriddin Muhammad Babur, who loved literature, fine art, and the beauty of nature from a young age, acquired the basis of these sciences in his father's palace, under the guidance of mature teachers, like all Timurid princes. However, his carefree youth did not last long. In 1494, he was left an

orphan. At the age of 12, Babur, who replaced his father as the ruler of Fergana ulus, changed his pen to a sword and had to fight against his brother Jahangir Mirza, uncle Sultan Ahmed Mirza, uncle Sultan Mahmud Khan and other rivals for the throne of Andijan. In order to reach a compromise with his brother Jahangir Mirza, Babur decided to divide his Ferghana ulus in two and give half to his brother, and he himself entered the struggle for Samarkand. This struggle, which lasted for several years, did not give any result other than destruction: Shaibani Khan, who intervened with a large military force, gained the upper hand and Babur was forced to leave Samarkand. After Shaibani Khan captured Andijan in 1504, Babur went south and established his authority in Kabul province ¹. Saeed Sabbohiddin Abdurrahman, one of the Indian historians, writes in the book “Moguliya” as follows: It is said that Babur was one of the most valuable and gifted people of knowledge. He tried to carry out some reforms from the time of the people of Afghanistan, but he knew very well that his results would not end well. Because some of the demands and requirements of the tribal customs and traditions characteristic of the tribal system can lead to unexpected consequences. That’s why he abandoned his plans. In India, after the battle of Panipat, Babur lived for 3 years and eight months. During this period, he began to suppress the movement of the initial internal opposition forces. After all, the population, suffering from a turbulent and unpleasant situation, lived in danger. Therefore, it was necessary to immediately establish peace among the chaotic crowd. Before the implementation of this urgent task, it was necessary to be familiar with all local customs and traditions, to carry out reforms to restore the current socio-economic situation. Moreover, the people still did not forget the bitter results of the reforms carried out by Alauddin Khilji and Muhammad bin Tughluq without taking into account the situation, and besides, the only remedy for a foreign ruler here was to

---

¹ Ma’naviyat yulduzlari ‘O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi’, Davlat ilmiy nashriyoti’. Toshkent -2001, 272-bet.

know the Indian laws and act accordingly ¹. Of course, it is necessary to take into account such aspects in every branch of state management.

The main part

Babur has a special place in Uzbek classical literature, of course. As Abdulla Oripov rightly noted, Babur is our greatest creator after Navoi. Zahiriddin Muhammad Babur received a school education as one of the Timurid princes until he was twelve years old, that is, before his father, Umarshaikh Mirza, fell into a ravine, and acquired a certain level of knowledge. possessed. However, after that terrible event, he will become the king when he has just reached a very old age, and his name will be read along with the sermon. From now on, the thirty-six years of my life will be spent with battles, victories and defeats. As his daughter Gulbadan Begim noted, none of the sultans who passed before Babur's time were as restless as this person. By the way, these are written in detail in Babur's "Waqoe" (Baburnoma) and even in Muhammad Salih's "Shaibaniname". Babur Mirza did not receive a madrasa education, he did not have any mentors in the field of science, apart from noble begs and amirs. Everything Babur wrote was based on his own school education until the age of twelve. The rest was built on the basis of the conclusions he drew from his experiences in the school of life. At the same time, Babur founded a huge kingdom in Afghanistan and India.

According to Babur's own testimony, his creative activity as a poet began when he occupied Samarkand for the second time; "On those occasions, I used to recite a couple of verses," he wrote. In the first months of Babur's stay in Samarkand, Alisher Navoi initiated a correspondence between them. It was during these years that artists began to gather around Babur. In particular, the rubai exchange between Binai, Abulbaraka, and Babur indicates the intense literary life in Samarkand. In general, as a statesman and a general who spent a lot of time in battles, Babur was able to find time for creative work even in the most intense period of his social activity, and when his personal life and state were in extremely complicated and dangerous conditions, he

---

¹ Nizomiddinov "Buyuk Boburiylar tarixi". Toshkent nashriyoti-2012.94-95-betlar

gathered and patronized the people of science, art and creativity around him, encouraged them. Babur, well-versed in literature and history, music and art, devoted to religious teachings, was always in the circle of scholars and virtuous people, in particular, he patronized people of creativity, professions and crafts with sincere respect and encouraged them materially and spiritually. Such loving attitude towards people of creativity and art was not in vain. Babur was creative by nature. From his youth to the end of his life, he was engaged in effective creative work, he did not stop creating even in any conditions and situations, as a result, he left a rich scientific and literary legacy in all respects¹. Babur's writings are among the works that are read with love even today. Babur's works written in homesickness create a basis for educating a person in the spirit of patriotism. It encourages people to love the country and to protect its every soil.

The more we describe the image of Babur, the less it is. The fact that his book "Boburnoma" has been translated into more than thirty languages is a real proof of this. Currently, various district works are being carried out to perpetuate his name. Various places are named after him. Children are given his name. Modern scientists are conducting various scientific studies about Babur. Z. Mashrapov, S. Shokarimov "Babur, the master of centuries", S. Jalilov "Babur's state of Fergana", "Babur and Andijan", Kamchibek Kenja "Indian Yellow", H. Sultanov "Babur's dreams", Boburiynoma, R. Shamsuddinov "In the footsteps of the Boburis", "The Boburis dynasty" T. Hamidov "Iftikhar" and others. k. A medal named after Babur was established at the Academy of Sciences of Uzbekistan. Orientalist scholar Ubaidulla Karimov was the first owner of this medal. The International Babur Foundation (1993.23.12), headed by the scientist Zakirjon Mashrapov from Andijan, has done great work in the study of Babur's life². We all bow before Babur's image. His true humanitarian ideals, loving the motherland, protecting each of its lands, no matter who he is (be it a

---

¹ Azimjonova S, Zahiriddin Muhammad Bobur, Maqolalar to'plami, T., 1995;

² Turg'un Fayziyev 'Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari'. Toshkent Yozuvchi nashriyoti-1996. 6-bet.

king or a commoner), encouraging him to appreciate the motherland, glorifying the motherland, even giving his life, is the duty of a true child. states that. With the honor of independence, he gained his dignity. A theater and a garden named after Babur were built in Andijan. The Babur and World Culture Museum and the poet's symbolic mausoleum were built in the complex of the Babur National Park. Tashkent amusement park, an amusement park in the city of Khanabad, and one of the streets of Andijan was named after him¹.

Between 1504 and 1507, Babur Mirza was in exile in Mongolia and Movrounnahr lands, and finally, with a small number of soldiers, he crossed the Hissar mountains and captured the city of Kabul. Babur Mirza's daughter Gulbadan Begim wrote this in her work "Humayunnama". "For 11 full years Mavarounnahir" fights and defends with the late Chigatai, Timurid and Uzbek sultans in such a way that the pen is unable and incomplete to describe their number in detail. In the end, about 250 people, including their companions and relatives, on foot, with cloaks on their shoulders, torches on their feet, and sticks in their hands, without a helmet, trusting God, set off towards Badakhshan and Kabul"² writes Babur did not lose his nationality even in India. He writes that he is ready to live in his own country like a gado even if he achieves the status of a king. Our grandfather, who traveled around the world, lived in a sense of longing for his country, the land where his navel blood was spilled, and his homeland, which he saw with his eyes wide open. Now ask yourself this question. What have I done for my country? Through what work did I benefit my country? A great man like Babur is ready to die in such a country. Babur's life is a real story for us. Studying his works will help us in educating the next generation. The importance of the works in increasing the spiritual potential of today's youth is incomparable. These works are a worthy example for those who live without a homeland and do not value their homeland. Babur's incomparable bravery is a true example for us. What he did while sitting on the royal throne is remarkable. During Babur's

---

¹ Turg'un Fayziyev 'Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari'. Toshkent Yozuvchi nashriyoti-1996. 7-bet.

² kun.uz

stay in India, great changes took place and new incentives breathed fresh air into life, art, and architecture. Other areas of culture have become intertwined. We know that by 1505, Shaibani Khan was preparing to conquer Khurasan by occupying all of Movrounnah. Between 1504 and 1507, Babur Mirza was in exile in Mongolia and Movrounnahr lands, and finally, with a small number of soldiers, he crossed the Hissar mountains and occupied the city of Kabul. From the beginning, he goes through very difficult times. Babur Mirza's daughter Gulbadanbegim wrote this in her work "Humayunma". For 11 years in the land of Mavarounnahir, they waged such battles and defenses against the Chigatai, Timurid and Uzbek sultans that the pen is unable and incomplete to describe their number in detail. In the end, about 250 people, including their companions and relatives, on foot, with cloaks on their shoulders, torches on their feet, and sticks in their hands, without a bag, trusting God, set off towards Badakhshan and Kabul ¹ writes Then he will establish his rule in these regions. He died in Agra in 1530 at the age of 47.

In conclusion, the works of Zahiruddin Muhammad Babur educate people in the spirit of patriotism. Love for the motherland prompts her to protect every part of her soil. It is permissible to emphasize that Zahiriddin Muhammad Babur's works have an incomparable place in the process of educating the young generation today. Today, we should pay attention to the widespread promotion of this priceless heritage left to us among young people. The role of Zahiriddin Muhammad Babur's works in educating young people in the spirit of patriotism is incomparable!

References:

1. Ma'naviyat yulduzlari "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent -2001, 272-bet
2. Nizomiddinov "Buyuk Boburiylar tarixi". Toshkent nashriyoti-2012.
3. Azimjonova S. Zahiriddin Muhammad Bobur, Maqolalar to'plami, T., 1995.

---

¹ R.Shamsutdinov, Sh.Karimov,O'.Ubaydullayev "Vatan tarixi", Sharq nashriyoti Toshkent-2010. 16-bet

4. Turg'un Fayziyev "Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari". Toshkent Yozuvchi nashriyoti-1996.

5. Turg'un Fayziyev "Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari". Toshkent Yozuvchi nashriyoti-1996.

6. kun.uz sayti

7. R.Shamsutdinov, Sh.Karimov, O'.Ubaydullayev "Vatan tarixi", Sharq nashriyoti Toshkent-2010.

XIToyNING SHIMOLIY VILOYATLARIDA DZYANDJI SAN'ATINING O'ZIGA XOSLIGI

Nozima VALIJONOVA

TDSHU Lingvistika (xitoy tili) mutaxassisligi

2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xitoyning shimoliy – Xebey, Yuysan, Shansi, Shensi va Shandun provinsiyalaridagi qog'oz kesish sanati namunalari, ularning texnikasi va uslubidagi o'xshash va farqli tomonlari o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Xebey va Yuysan ornamentlari, Van Laoshan, Ku Shulan, Davenkou madaniyati.

Xitoy amaliy san'atining ko'zga tashlanuvchi, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan nafis turlaridan biri bu 剪纸 (dzyandji)- qog'oz kesish san'atidir. Xitoyliklar qadim zamonlardan beri turli bayramlarda va marosimlarda o'z uylari yoki ish joylarini bezatish maqsadida qog'ozdan turli shakllar kesadilar. Ammo bu geometrik shakl yoki barchamizga ma'lum bo'lgan qor parchasi kabi narsalar emas. Ular oddiy qog'ozdan san'at darajasiga chiqqan turli hayvon yoki gul ko'rinishlari, hatto, ierogliflarni ham kesishgan.

Xitoy shimoliy provinsiyalarining xalq qog'oz kesish san'ati. Shimolda qog'oz kesish san'ati qanday rivojlanganini bilish maqsadida Xebey provinsiyasiga xos ornamentlarni o'rganib chiqsak. Xebey provinsiyasi qog'oz parchalari turli xil texnikalarning uyg'un kombinatsiyasi bilan ajralib turadi. Chiziqlar mutanosib va ehtiyotkorlik bilan ishlangan, elementlar (masalan, soch va soqol) iloji boricha real tarzda tasvirlangan. Ushbu ornamentlar ularga yanada jozibadorlik baxsh etuvchi tabiiy va yorqin ranglarga bo'yalgan. Xebey provinsiyasining kesilgan rasmlarini Yuysan okrugining qog'oz bezaklari misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak. Bu okrug Xebey va Shansi provinsiyalari chegarasida joylashgan bo'lib, to'rt tomondan tog'lar bilan o'ralgan, shuning uchun bu erda transport kommunikatsiyalari ancha sust rivojlangan. Tashqi dunyo bilan nisbatan kam

aloqalar tufayli, Yuysan qirqishlari o‘ziga xos uslubni saqlab qoldi. Tumanning qog‘oz bezaklari ikki turga bo‘linadi: rangli va monoxrom qizil qirqishlar. Ikkala nav ham derazalardagi stikerlar uchun ishlatiladi.

Yuysan okrugida qog‘ozli kesmalarning paydo bo‘lishining aniq vaqti noma’lum, ammo ma’lumotlarga ko‘ra, Sing sulolasi hukmronligining dastlabki davrlarida (1644-1912) derazalarga yopishtirish uchun qog‘oz kesmalarni yasagan hunarmandlar bo‘lgan. Yuysan qirqimlarining uslubi o‘ziga xosdir va ularni yaratish usuli ham tengsizdir: syuancheng qog‘oziga chizilgan nozik rasmlar o‘tkir qaychi bilan ehtiyotkorlik bilan kesilgan, shundan so‘ng u yorqin ranglarga bo‘yalgan. Kesimni yaratishning asosiy algoritmi quyidagicha: tasvirni ishlab chiqish, chekish orqali qorong‘u fon yaratish, rasmni kesish va bo‘yash. Rang berish eng muhim bosqich bo‘lib, unda Yuysan bezaklarining o‘ziga xosligi yotadi. Har bir qirqim sharob bilan bo‘yalgan o‘nlab va hatto yuzlab nozik va yumshoq syuan-cheng qog‘ozlaridan iborat. Qo‘llaniladigan bo‘yoq har bir varaqni to‘yindiradi, bu tasvirga o‘ziga xos nafosat bag‘ishlaydi, shuning uchun ham “o‘ttiz foiz ish, etmish foiz rang” degan naql bor.

Yuysan qirqishlari juda xilma-xil mavzulari bilan ajralib turadi. Ularda xitoylik opera qahramonlari, gullar va qushlar, hasharotlar va baliqlar, omad keltiradigan ramzlar tasvirlanishi mumkin. Rasmlar shimoliy Xitoy aholisining estetik afzalliklariga mos keladigan dinamik va jozibali xarakter bilan ajralib turadi. Vang Laoshan (1890-1951) ni ko‘plab ustalar orasida ajratib ko‘rsatish mumkin.¹ U Yuysyan qirqish maktabining asoschisi, mingga yaqin asarlar muallifi, ular orasida teatr arboblari obrazlari alohida o‘rin tutadi. Muallif qahramonlarning sahnadagi eng ifodali harakati va pozalarini, ularning plastikasini, xarakteri va hissiyotlarini mahorat bilan etkazgan. Bundan tashqari, Van Laoshan ranglarni mohirlik bilan tanlagan, ochiq va quyuk ranglarni yonma-yon joylashtirish, rang kontrastlarini yaratish texnikasini mukammal egallagan, bu esa kompozitsiyaning yaxlitligi va ranglar palitrasining boyligini bergan. O‘ymakorlik texnikasini

---

¹ Jing Vang. Xebey provinsiyasidagi Yuysyan parchalarining badiiy xususiyatlarini tahlil qilish // Ommaviy san’at va adabiyot. 2016. №5. 135–136-b.

yaxshilash uchun Vang Laoshangning o‘zi an’anaviy pichoqlarni yaxshilagan holda ko‘plab chisellar yasadi, shuning uchun uning ba’zi pichoqlari juda g‘alati shaklga ega edi. U qog‘oz kesish san’atining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi va xarakterli Yuysan bezaklarini ishlab chiqarishning asoschisi bo‘ldi. Hozirgi vaqtda Yuysan qirqishlari AQSh, Yaponiya, Kanada, Singapur va boshqa mamlakatlarga keng eksport qilinmoqda va Xitoyda ham, undan tashqarida ham katta talabga ega.¹ 2006-yil 20-mayda Xitoy Xalq Respublikasi Davlat Kengashi Yuysan parchalarini milliy ahamiyatga ega bo‘lgan 1-toifali nomoddiy- madaniy meros ro‘yxatiga kiritdi.

Shansi provinsiyasining xalq hunarmandchiligi, xususan, qog‘oz kesish san’ati odamlarning turmush tarzidan ajralmas bo‘lib, bayramlar, to‘ylar, dafn marosimlari va boshqa xalq urf-odatlari va an’analari bilan uzviy bog‘liqdir, ular hayotni tasdiqlovchi kuchli kuchga ega va odamlarning kundalik hayotini yanada rang-barang qiladi. Shansi qirqishining ifodaliligiga viloyat aholisining zukko va quvnoq tabiati ta’sir ko‘rsatgan; umuman olganda, ularning uslubiga qahramonlik, ixchamlik va soddalik xosdir. Biroq, turli mintaqalar aholisining tabiiy sharoiti, urf-odatlari va estetik qarashlari turlicha bo‘lganligi sababli, viloyatdagi qog‘oz bezaklari biroz farq qiladi. Shansi provinsiyasining shimoliy qismidagi qog‘oz kesish san’ati namunalariga ehtiyotkorlik va mahorat, janubiy qismida detallarning silliqdigi va puxta ishlab chiqilishi, markaziy qismida chiziqlarning yumaloqligi va aniqligi xosdir. Lyulyang okrugi uchun ifodalilik va soddalik, Yanbey mintaqasida esa nafosat va ulug‘vorlik xarakterlidir. Aytish mumkinki, Shansi qog‘oz qirqimlarining durdona asarlari “Xitoy xalq san’atining noyob hunarmandchiligi namunasi” sifatida tanilgan.²

Guangling okrugida 剪纸 san’ati namunalari kashtachilik san’atidan kelib chiqqan. Ular keng mavzular, chuqur mazmun, jonli kompozisiya, giperbolik tasvir va mahoratli dizayn bilan ajralib turadi.

---

¹ Chju Keke. Shimoliy va Janubiy Xitoyning qog‘oz parchalari o‘rtasidagi farqlarni taqqoslash (Yueching va Yuysan okruglari qog‘oz parchalari misolida) //Sibu Pigue. 2020. № 4. 92-b.

² Van Syaotsin. Shansi provinsiyasi, Guangling okrugidagi xalq qog‘oz kesish san’ati namunalarining rivojlanishi va badiiy xususiyatlari// Xattotlik, haykaltaroshlik va fotografiya. 2011. № 2.,56–57-b.

Kesish va bo'yash texnikasi juda original. Har bir ornament rejasini ishlab chiqish, namlash, presslash, quritish, kesish, bo'yash, o'rash, yopishtirish va boshqa shu kabi 38 bosqichdan o'tadi.¹ Oq syuancheng qog'oz kesish materiali sifatida ishlatiladi. Ish qismiga ko'ra naqsh kesiladi, so'ngra tayyor mahsulot bo'yaladi. Rang berish – kesishni yaratish jarayonida juda muhim bosqich. Bo'yoqni qo'llash jarayonida yuqori sifatli “kaolyan” aroq va oz miqdorda oq vitriol aralashmasi ishlatiladi. Bo'yalgan ish yorqin ranglarga ega bo'ladi va qo'shimcha ravishda uzoqroq saqlanadi.² 2008-yilda Guanglingning rangli qirqimlari ikkinchi guruhning milliy ahamiyatga ega bo'lgan nomoddiy-madaniy merosi ro'yxatiga, 2009-yilda esa YuNESKOning Butunjahon nomoddiy-madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan.

Shensi provinsiyasi qadimgi davrlarda qadimgi Xitoyning Yundjou va Lyandjou kabi hududlarida joylashgan. Bu joylarda afsonaviy Yandi imperatori tug'ilgan va ko'plab Xitoy imperatorlari dafn etilgan. Bu Xitoy xalqining beshiklaridan biri, qadim zamonlardan beri u Xitoy xalqining siyosiy va madaniy faoliyati markazi bo'lib kelgan, shuning uchun viloyat o'zining yorqin madaniy merosi bilan mashhur. Shensi provinsiyasidan olingan ornamentlar “qadimiy tarix va madaniyat yodgorliklari” deb ataladi, chunki ularda qadimiy bezaklar deyarli buzilmagan holda saqlanib qolgan. Shensi qog'oz kesish san'ati asarlari “Jahon madaniy merosi obyekti va Xitoy xalqining xazinasini”, “Xitoy san'ati durdonasi” sifatida YuNESKOning Butunjahon nomoddiy-madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan hamda Xitoy tasviriy san'atida muhim o'rin tutadi.³

Shensi provinsiyasida qirqishlarni tarqatish maydoni juda keng. Qog'oz kesish san'ati namunalari viloyatning janubidagi Xandjung okrugida, Shensi markazidagi Sanyuan, Fuping, Fengsyang tumanlarida, Shensi shimolidagi Dingbyan, Yulin, Midzi, Yan'an, ayniqsa, Chinchuan okrugidagi Loess platosi va Babaylida ko'rish

---

¹ Liang Tang. Shansi provintsiyasi Guangling okrugidagi qog'oz parchalarining badiiy o'ziga xosligini o'rganish // Dizayn san'ati. 2012. № 1. 21-b.

² Vang Fangyuan. Guangling okrugi kesish san'atining tilshunoslik tadqiqi va qo'llanilishi.// Ommaviy san'at va adabiyot. 2019. №2. 77-b.

³ Van Syanzi. Shensi provinsiyasi adabiyoti va san'atida qirqishlarning ma'nosi.// San'at nazariyasi. 2006. № 1. 52-b.

mumkin. Shensi kesmalari ijro texnikasi jihatidan nihoyatda xilma-xildir: ular orasida monoxromli kesmalar, rangli kollajlar, nuqtali bo‘yash texnikasi bilan kesilgan, bo‘yoq singdirilgan kesmalar mavjud. Qirqimlardan foydalanish ham juda xilma-xildir: naqshlar derazalarga, lampalarga, yostiqlarga, poyabzallarga, osilgan pardalarga yopishtiriladi, eshik rasmlari, dekorativ devor rasmlari sifatida ishlatiladi. Va bu to‘liq ro‘yxat emas. Qirqimlar orasida derazalar uchun maxsus stikerlar (naqshlar) eng keng tarqalganlardandir. Shensi provinsiyasi Loess platosida joylashgan bo‘lib, u erda tog‘lar etagida ma’lum binolar qurilgan – kunduzi yorug‘lik uchun maxsus juda katta derazalari bo‘lgan yaodung g‘orlari uylaridir. Yangi yil va boshqa bayramlarni nishonlash paytida odamlar ushbu derazalarga oq qog‘oz, juda ko‘p rang-barang qog‘oz parchalarini yopishtiradilar, ular quyosh yorug‘ligida chiroyli ko‘rinadi va bayramona muhit yaratadi. Mavzuga kelsak, Shensi qirqishlari o‘zining chuqur mazmuni bilan ajralib turadi: gullar, qushlar, hasharotlar va baliqlar, xalq afsonalari va boshqalar mavzusidagi an’anaviy syujetlardan tashqari, bu erda siz xalqning hayotini aks ettiruvchi xalq an’analariga, markaziy Xitoy tekisligi madaniyatiga xos bo‘lgan o‘ziga xos urf-odatlariga ega mahalliy aholining turmush tarziga oid syujetlarni topishingiz mumkin.

Sunyi okrugida kollaj parchalarini yasaydigan Ku Shulan zamonaviy Shensi hunarmandlarining ko‘zga ko‘ringan vakili hisoblanadi. Ku Shulan – Shensi provinsiyasi madaniyat departamenti tomonidan tan olingan taniqli qog‘oz kesuvchi hunarmand-rassom. Uning asarlari tasvirning soddaligi, ranglarning yorqinligi bilan ajralib turadi. Rangni qo‘llash yopishtirish texnikasi bilan birlashtirilgan, ranglar to‘yinganlik va keskin kontrastda farqlanadi. Ku Shulanning asarlari juda xilma-xil, yorqin va quvnoq.

Ustaning keyingi asarlarida ko‘pincha “qog‘oz qirqimlari ma’budasi” qiyofasini ko‘rish mumkin, u to‘liq yuzli, tekis qirqilgan sochli, qalam qoshli, katta ko‘zlari, yurak shaklidagi burni, yarim oy shaklidagi og‘ziga ega. Ma’budaning qiyofasi mahalliy aholining estetik idealini to‘liq ochib beradi. 1996-yilda Ku Shulanga “Xitoy xalq amaliy san’ati ustasi” unvoni berildi. Shandun provinsiyasi Xitoy xalq qog‘oz kesish san’ati

beshiklaridan biri hisoblanadi, shuning uchun bu joylar soddaligi, yorqinligi, taniqli mahalliy uslub kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Viloyatda dehqonchilik madaniyati yaxshi rivojlangan. Qadimda bu erda Davenkou madaniyati mavjud bo‘lib, bu mintaqa madaniyatiga kuchli badiiy ta’sir ko‘rsatdi, konfusiylilik ham muhim rol o‘ynadi. Shandung provinsiyasida kesmalarni qo‘llash doirasi juda keng: to‘y gullari, derazalar uchun qog‘oz naqshlari, kashtado‘zlik naqshlari va boshqalarga qo‘shimcha ravishda, yorqin mahalliy lazzatga ega bo‘lgan “dohua gullari musobaqasi” odati mavjud.¹ “Gullar musobaqasida” qog‘oz kesish san’ati uchun maxsus qog‘oz – djidou ishlatiladi. Ular bayramona kiyimlar, oziq-ovqat, idishlar va boshqa uy-ro‘zg‘or buyumlarini bezashda ishlatiladi. Djidoudan foydalanish hududi ayniqsa Dzyaodung yarim orolida keng. “Gullar musobaqasi”ning qirqish mavzulari va turlari xilma-xildir. Uslubga kelsak, ba’zi qirqishlar soddaligi va badiiyligi bilan ajralib turadi, boshqalari esa chuqur mazmun va shaklning murakkabligi bilan ajralib turadi. Shandun provinsiyasining eng diqqatga sazovor joylari Bindjou okrugi, Dzyaodung yarim orolining Gaomi okrugidan olingan parchalardir. Gaoming kesiklari “betakror” deb ataladi. 1993-yilda Madaniyat vazirligi Gaomi okrugiga “Xitoy xalq qog‘oz kesish san’atining vatani” unvonini berdi. Umuman olganda, soddaligiga qaramay, Gaomi qirqimlari mahorat, bajarilishning nozikligi, chiziqning elastikligi va engilligi, chuqur mahoratli dizayni va ko‘plab detallardan xoli emas, bu ularni Xitoyning boshqa mintaqalaridagi qirqishlardan ajratib turadi.

Hunan provinsiyasida qog‘oz parchalari hamma joyda uchraydi. Bu erda har doim va ayniqsa XX asrning boshlarida qog‘oz qirqimlarini yaratishda ko‘plab hunarmandlar qatnashgan. Viloyat Xitoyning eng markazida joylashgan bo‘lib, asosiy transport arteriyasi shimoldan janubga o‘tadi. Viloyat uzoq tarixga ega, bu hududda madaniy rivojlanish ancha oldin boshlangan. Qog‘oz ixtiro qilinishidan oldin ham Hunan provinsiyasida o‘yib ishlangan bezaklar mavjud bo‘lib, ularni qog‘oz kesmalarining peshqadamlari deb hisoblash mumkin. Changsha Vuli shahrida G‘arbiy Xan sulolasi davridan (miloddan avvalgi 206 – miloddan

---

¹ Shan Man. Qog‘oz kesish odati.// Ommaviy san’at va adabiyot. 2002. № 6. 26-b.

avvalgi 9-yillar) qabrni qazish paytida oltin barg bilan bezatilgan, buyalgan quti topilgan. Kesish texnikasi va bezakning badiiy uslubiga ko‘ra, ushbu mahsulotni qog‘oz kesish san’atining prototipi deb hisoblash mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xitoyning shimoliy provinsiyalari: Xebey, Shansi, Shensi, Shandun – qog‘oz kesish san’atining vatani. Ularning asarlari soddaligi, ixchamligi bilan ajralib turadi, ularda qadimiy bezaklar, kundalik hayotdagi an’anaviy funksiyalar va marosimlar (derazalarga yopishtirish, kiyim-kechak, idishlarni bezash) saqlanib qolgan. Ular ishlab chiqarish texnikasi va qo‘llaniladigan asboblari, shuningdek, oq va rangli qog‘ozdan monoxromli kesmalar va kollaj kesimlari bilan birga mavjud bo‘lgan rang berish usullari (bo‘yoq bilan singdirish, nuqta bo‘yash, yorqin ranglarda bo‘yash) jihatidan xilma-xildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jing Vang. Xebey provinsiyasidagi Yuysyan parchalarining badiiy xususiyatlarini tahlil qilish // Ommaviy san’at va adabiyot. 2016. №5.
2. Chju Keke. Shimoliy va Janubiy Xitoyning qog‘oz parchalari o‘rtasidagi farqlarni taqqoslash (Yueching va Yuysan okruglari qog‘oz parchalari misolida) //Sibu Pigue. 2020. № 4.
3. Van Syaotsin. Shansi provinsiyasi, Guangling okrugidagi xalq qog‘oz kesish san’ati namunalari rivojlanishi va badiiy xususiyatlari// Xattotlik, haykaltaroshlik va fotografiya. 2011. № 2.
4. Liang Tang. Shansi provinsiyasi Guangling okrugidagi qog‘oz parchalarining badiiy o‘ziga xosligini o‘rganish // Dizayn san’ati. 2012. № 1.
5. Vang Fangyuan. Guangling okrugi kesish san’atining tilshunoslik tadqiqi va qo‘llanilishi.// Ommaviy san’at va adabiyot. 2019. №2.
6. Van Syanzi. Shensi provinsiyasi adabiyoti va san’atida qirqishlarning ma’nosi.// San’at nazariyasi. 2006. № 1.
7. Shan Man. Qog‘oz kesish odati.// Ommaviy san’at va adabiyot. 2002. № 6.

TARIX VA FALSAFA

ERON-BUXORO SIYOSIY ALOQLARI MANBASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI (Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi misolida)

Umidjon BAQOYEV

Buxoro davlat universiteti Tarix

mutaxassisligi I-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent B. Rizayev

Annotatsiya: Buxoro xonligini idora qilgan Ashtarxoniylar faol diplomatik aloqalar olib borgan. Mazkur maqolada Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi davri manbashunosligi va tarixshunosligi tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: ashtarxoniylar, safaviylar, Buxoro, Eron, manba, tarixshunoslik, elchilik.

Oʻrta asrlar davri tarixini xolisona manbalar orqali oʻrganish bugungi kunda tadqiqotchilar oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ashtarxoniylar Buxoro xonligini idora qilgan davrida xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy-madaniy aloqalar olib borgan. Ashtarxoniylar tashqi siyosatda faol boʻlib, Eron, Rossiya, Hindiston va Turkiya kabi davlatlar bilan savdo hamda diplomatik munosabatlar oʻrnatishgan va davlatlar oʻrtasida doimiy elchilik almashinuvi boʻlib turgan.

Eron-Buxoro siyosiy aloqalarini yoritib beruvchi manbalardan biri Iskandarbek Munshiyning “Tarixi olamroyi Abbosiy” (Abbosning olamni bezovchi tarixi) asari boʻlib, 1588-1634-yillar oraligʻida yozilgan. Asarda Eron tarixi xronologik tartibda yoritilgan, muqaddima, 3 jild va xotimadan iborat. “Tarixi olamroyi Abbosiy” asari muallif tomonidan kundalik daftarlar, rasmiy hujjatlar, muallifning shaxsiy kuzatuvlari va toʻplangan hujjatlari asosida yaratilgan. Jumladan asarda, Oʻzbekistonning XVI asr oxiri va XVII asrning birinchi choragida Eron va Buxoro xonligi

munosabatlari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan¹. Asar birinchi qism 2010-yilda, ikkinchi qism esa 2014-yilda Shahin Farzanaliyev tomonidan fors tilidan ozarbayjon tiliga tarjima qilingan².

Hoji Mir Muhammad Salimning “Silsilat us-salotin” (Podshohlar silsilasi) asari ashtarxoniylar davrini yoritib beruvchi manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur asarning yagona topib o‘rganilgan nusxasi Angliyaning Bodleyan kutubxonasida saqlanadi³. Mazkur asar 1731-yilda yozilgan bo‘lib, muqaddima va to‘rt qisimdan iborat⁴. Muqaddimada asarning yozilish tarixi va Hoji Mir Muhammad Salimning 1711-yildan keyingi hayoti to‘g‘risida so‘z boradi. “Silsilat-us-salotin”ning original qismi III–IV qismlar bo‘lib, O‘rta Osiyo xususan O‘zbekistonning XVI–XVIII asrning birinchi choragidagi ijtimoiy-siyosiy tarixi bayon qilingan⁵. Asarda Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi elchilik maktublarining nusxalari keltirilgan⁶.

Muhammad Yusuf Munshiy tomonidan 1702–1707-yillarda Balxda hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasi vakili Muhammad Muqimxonga⁷ bag‘ishlab yozilgan “Tarixi Muqimxoniy” asarida ashtarxoniy hukmdorlarning bir qator davlatlar bilan siyosiy aloqalar to‘g‘risida qiziqarli ma’lumot bo‘lib, Ashtarxoniylarning Eron, Hindiston,

---

¹ Ахмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – Б. 221.

² *Bu haqida qarang:* İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2010. – 1144 s; İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). II kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014. – 1400 s.

³ *Bu haqida qarang:* Хожи Мир Муҳаммад Салим. Силсилат ус-салотин. Қўлёзма Бодлиян кутубхонаси, Ouseley 269. – 339 б.

⁴ Зияев А. “Силсилат ас-салатин” о политическом положении Бухарского ханства в середине XVII века // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1989. 8-сон. – 44–46 с.

⁵ Зияев А.Х. “Силсилат ас-салатин” как исторический источник/ Дисс.на соиск. Уч степ. канд. ист.наук. – Ташкент. 1990. – 205 с.

⁶ Зияев А. Переписка правителей Шейбанидов и Аштарханидов с Ираном и Индией, сб. Исследования по истории, истории науки и культуре народов Средней Азии. Ташкент, “Фан”, 1993. – 93–109 с.

⁷ Мухаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. –Ташкент: 1956. – С. 5.

Turkiya, Qoshg‘ar kabi davlatlar bilan siyosiy munosabatlari olib borganligi to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar mavjud¹.

Shuningdek, vengriyalik sharqshunos va sayyoh Armeniy Vamberining “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asarida Buxoro xonligining eng qadimgi davrlaridan to XIX asrning ikkinchi yarmi, ya’ni O‘rta Osiyoni chor Rossiyasi tomonidan bosib olinish davrini o‘z ichiga olib, Eron-Buxoro munobatlariga oid bir qator ma‘lumotlarni uchratish mumkin².

XX asrning o‘rtalarida N.D. Miloxo-Maklay tomonidan Eron va O‘rta Osiyo xonliklarning siyosiy aloqalari o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotida olim Eron va Buxoro xonligi o‘rtasida qarama-qarshiliklar, ikkala mamlakat o‘rtasidagi kurash, mintaqadagi siyosiy vaziyat kabi masalalarni tahlil qilishga harakat qilgan. Uning ushbu tadqiqoti Ashtarxoniylar va Safaviylar o‘rtasidagi harbiy va siyosiy munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega³.

Tarixchi olim akademik Azamat Ziyo o‘zining nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasida Eron-Buxoro munosabatlarga oid ma‘lumotlar keltirganligi bilan diqqatga sazovor. Uning tadqiqotlarida Ashtarxoniylar va Safaviylar siyosiy aloqalari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar olish mumkin. Olim o‘zining “O‘zbek davlatchilik tarixi” nomli doktorlik dissertatsiyasida Ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishi, boshqaruvi, hukmdorlarning mamlakat mudofaasi uchun olib borgan yurishlari, obodonchiligi va tashqi aloqalari va boshqa bir qator masalalarga to‘xtalib o‘tgan⁴.

Xorijlik olim Audrey Burton tadqiqotlarida 1550–1702-yillarda Buxoro xonligidagi sulolalar, hukmdorlar shajarasi va tarixi, asosan Ashtarxoniylar sulolasining Eron, Turkiya, Hindiston va boshqa bir qator davlatlar bilan diplomatik va savdo aloqalari yoritilgan.

---

¹ Юсупова Д. Мухаммад Юсуф Мунший ва унинг “Тазкирайи Муқимхоний” асари. Ўзбекистон тарихи хрестоматияси 3-жилди. – Тошкент.: «Fan va texnologiya», 2014. – Б. 44.

² Армений Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент: Info capital group, 2019. – Б. 3.

³ Миклохо-Маклай Н. Д. Балхский поход шаха Аббаса I // Страны и народы Востока, Москва., 1980. – 147-163 с.

⁴ Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 257-279.

Jumladan, Audrey Burton tadqiqotlarida Buxoro-Eron munosabatlariga oid qimmatli ma'lumotlar uchratish mumkin.

Tojikistonlik olim A.M.Dehkurdiyning tadqiqotlarida XVI-XVIII asrlarning birinchi yarmida Buxoro xonligining Eron bilan harbiy-siyosiy munosabatlari alohida o'rganilgan. Olim nomzodlik ishida Ashtarxoniylar sulolasi va Safaviylar davlati siyosiy aloqalarini yoritishda Iskandarbek Munshiyning "Tarixi olamoroyi Abbosiy" asari asosiy manba bo'lib xizmat qilgan¹.

Yana bir tojikistonlik tarixchi A.Saidovning "XVII asrning birinchi yarmi – XVIII asr boshlarida Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli" nomli dissertatsiyasida Eron-Buxoro munosabatlariga ham to'xtalib o'tilgan².

Turkiyalik olim Gulay Karadag' Chinar o'zining "Safaviy-O'zbek siyosiy aloqalari va unga Usmoniylar imperiyasining ta'siri (1524–1630)" mavzusidagi dissertatsiyasida Eron shohlari va Buxoro xonlari bilan olib borilgan o'zaro diplomatik munosabatlari tadqiqotga tortilgan. Ushbu tadqiqot nafaqat Eron-Buxoro balki, Turkiya-Buxoro diplomatik munosabatlarini o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega³.

Ozarbayjonlik tarixchi olim Tofiq Nejefli tomonidan Eron va Turkiston xonliklari harbiy va siyosiy aloqalariga oid maxsus monografik tadqiqot olib borilgan. Olim o'z tadqiqotlarida Ashtarxoniylar va Safaviylar o'rtasida Balx va Xuroson uchun kurash, Usmoniylar imperiyasi va Ashtarxoniylar sulolasining o'zaro Eronga qarshi kurash maqsadida olib borgan elchilik aloqalari, bir qator ashtarxoniy hukmdorlar Boqi Muhammadxon (1601–1605), Vali Muhammadxon (1601–1605), Imomqulixon (1605–1611), Nadir Muhammadxon (1642–1645), Abdulazixon (1645–1681) kabilar bilan safaviy Abbos I, Abbos II va boshqa safaviy shohlari bilan olib borgan

---

¹Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе. 2006. – Б. 23-24.

² Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII – первой половине XVIII вв. Душанбе. 2010. – 301 с.

³ Gülay Karadağ Çınar. Safevi-Özbek siyasi ilişkileri ve Osmanlı'nın tesiri (1524-1630). Afyonkarahisar, 2011. – 348 p.

o‘zaro diplomatik aloqalari nufuzli manbalar va arxiv hujjatlari bilan tahlil qilishga harakat qilgan¹.

Olima tarix fanlari doktori Nigora Allayeva o‘z monografiyasida XVI-XIX asrning 70-yillarida Xorazm va Eron o‘rtasidagi savdo-diplomatik munosabatlarini yoritishga harakat qilgan. Uning taqdiqotlarida Buxoro-Eron munosabatlari alohida reja sifatida o‘rganilmagan bo‘lsada, Buxoro-Eron o‘rtasidagi ba’zi masalalar yoritilgan. Uning tadqiqotining yana bir e’tirborli jihati shundaki, Eron Islom Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi arxivida saqlangan Eronning Markaziy Osiyo mintaqasi bilan aloqalariga doir hujjatlar majmuasi tahlil qilinib, ilmiy muomalaga kiritilgan².

Xulosa qilib aytganda, Buxoro xonligini idora qilgan ashtarxoniylar ko‘plab mamlakatlar bilan faol tashqi siyosat olib borgan. Mazkur manbalar va tadqiqotlar Eron-Buxoro siyosiy aloqalarini o‘rganishga muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). I kitab. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2010. – 1144 s.

2. Tofiq Nəcəfli. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021. – 342 s.

3. Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе. 2006. – 26 с.

4. Burton A. The Bukharans. A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702. Curzon, 1997. – 664 p.

5. Миклохо-Маклай Н. Д. Балхский поход шаха Аббаса I // Страны и народы Востока, Москва., 1980. – 147-163 с.

6. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000. – 368 б.

---

¹ Tofiq Nəcəfli. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021. – 342 s.

² *Bu haqida qarang:* Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI-XIX асрлар) Тошкент: “Akademnashr” 2019. – 486 б.

7. Армений Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент: Info capital group, 2019. – 256 б.

8. Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. –Ташкент: 1956. – 303 с.

9. Gülay Karadağ Çınar. Safevi-Özbek siyasi ilişkileri ve Osmanlı'nın tesiri (1524-1630). Afyonkarahisar, 2011. – 348 p.

10. Ахмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). –Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 352 б.

11. Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв. Душанбе. 2010.- 301 с.

12. Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI-XIX асрлар) Тошкент:“Академнашр” 2019. – 486 б.

ERON HAZORALARI:TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI AHVOLI

Otabek PO‘LATOV

TDSHU Sharq sivilizatsiyasi va tarixi fakulteti 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD F. Jumaniyozova

Annotatsiya: Ushbu maqolada hazora qavmining Eron hududiga ko‘chib o‘tishi tarixi tahlil qilinadi. Eronliklarning hazora qavmiga nisbatan munosabati, yoritiladi. Hazoralarning Erondagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, turmush tarzi bilan bog‘liq ma’lumotlar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar:hazorajot, barbari, xavori, qochoq

Bugungi kundagi hazoralarning e’tiqodi va madaniyati shakllanishida Eron va uning aholisining o‘rni kattadir. Hazoralar Eron bilan bir necha asrlardan buyon yaqindan aloqa o‘rnatishgan. Shialik Eronning nafaqat Afg‘onistondagi, balki boshqa yurtlardagi hazoralar bilan yaxshi aloqalar o‘rnatishida muhim vosita bo‘lgan. Asrlar davomida hazoralar Eron va Iroqdagi shia imomlarining qabrini ziyorat qilish va haj amalini bajarish uchun shu o‘lkalarga sayohat qilganlar.

Shialikda bu amallar Ka’bani ziyorat qilish bilan tenglashtiriladi. Ular ortlariga qaytishganda Mashhadni ziyorat qilganlarga “zavar”, Karbalo va Najafni ziyorat qilganlarga esa “karbaloyi” va “najafi” kabi maqomlar berilgan. Hattoki, Afg‘onistonga ancha yaqin hisoblangan Qum va Kozimin shaharlariga borganlar ham ular borgan shialar ziyoratgohlari nomi bilan bog‘liq maqomlar bilan ulug‘langanlar. Asrlar davomida hazoralarning doimiy ravishda Iroq va Eronga haj ibodatini bajarish uchun borganlariga qaramay, ular deyarli har doim Afg‘onistonga qaytib kelishga. Sababi ular norasmiy ravishda Hazorajot deb ataladigan Afg‘onistonning markaziy qismlarini o‘z ichiga olgan hududni o‘z vatanlari deb bilganlar.

Hazoralar 1747-yilda Afg‘oniston davlati tashkil topguncha ham Eron bilan yaqin aloqalarga ega bo‘lgan. Bugungi kunda xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinuvchi chegaralar vujudga kelguniga qadar hazoralar bugungi Eron va Afg‘oniston chegarasi atrofida yashaganlar va Eron hukmdorlari qo‘shini tarkibida jang qilgan paytlari ham bo‘lgan. Hazoralar 1890-yillargacha Hirot va Afg‘oniston shimoli-g‘arbiy qismi aholisining katta qismini tashkil etganlar. Bu davrda ushbu hududlar Eronning bir qismi hisoblangan. Hirotni qo‘lga olishni istagan hukmdorlar hazora sardorlarining yordamiga tayanishga majbur edi. Hazora jangchilarining yordami harbiy qudratning oshishiga olib keladi¹.

Bu davrda hazoralar ikki katta guruhga bo‘linardi: Hazorajot hazoralari, Bodg‘izot hazoralari. Bodg‘izot hazoralari bir necha asrlar davomida Eronning shimoli-g‘arbidagi Xuroson viloyatida yashab kelgan va Nodirshoh va undan keyingi Eron hukmdorlari qo‘shini tarkibida xizmat qilgan. Xususan, Nodirshoh hukmronligining boshlarida Aymoqiya va Jamshidi deb nomlanadigan hazora qavmiga mansub qabilalar sardori Mir Xushay Bek Nodirshohning Eronning g‘arbiy va sharqiy qismlarini zabt etishida Eron armiyasi tarkibida xizmat qilgan².

Zondiylar sulolasining Erondagi hukmronlik davrida (1749-94) ham hazoralar Eron armiyasi tarkibida xizmat qilganlar. Jumladan, Husaynixon hazora Arzinjon yaqinidagi janglardan birida Eron qo‘shini

---

¹ Pouladi H. The Hazaras – California. 1989. Mughal publishing Co. Stockton. p.257-58.

² Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan. – Richmond. Curzon press. 1998. p.149-50.

tarkibida jang qilayotgan paytda xalok bo'lgani to'g'risida manbaalarda ma'lumotlar keladi¹. Qojarlar davrida (1785-1925) Xuroson hazoralari yetakchisi o'zining 200 kishilik qo'shini bilan Fath Alishohning o'g'li Muhamamd Vali Mirzo xizmatida bo'lgan². 1850-yillarda 5000 yaqin hazora oilalari Jom va Boxarz hududida yashagan. XIX asrning 60-yillarda ularning ko'pchiligi Hirotga qaytib ketishgan bo'lsa-da, ularning ba'zilar Qojarlar tomonidan Isfaraynga qaytadan ko'chirib keltirilgan. Qayta ko'chirilish vaqtida ulardan ko'pchiligi halok bo'ldi, yoki turli hududlarga tarqatib yuborildi. Isfaraynda qolganlarning aksariyati keyinchalik Mashhadga ko'chib ketishdi³. Biroq, shunisi aniqki, hazoralar 1890-yillardagi ommaviy ko'chishlardan ham avval Eron hududida yashab kelishgan.

1893-yilda Amir Abdulrahmonning hazoralarga qarshi yurishlaridan so'ng, Hazorajot hududini tark etgan hazoralarning juda katta qismi Erondan panohtopdi. Afg'onistonda qochib o'tgan hazoralar va Hirot va G'aznida yashagan boshqa etnosga mansub shialar asosan Mashhadga kelib joylashgan. Amirning zulmidan qochgan hazoralarning bir qismi Kvettaga borib o'rinishdi va ulardan ba'zilar Britaniya armiyasida agent sifatida xizmat qildi, ba'zilar esa 1904-yil 17-dekabrda Habibullaxon tomonidan chet mamlakatlardagi barcha afg'on qochqinlariga boshpana berishga tayyor ekanligi e'lon qilinguncha Kvettada qolishdi. Ularning aksariyati Afg'onistonga qaytib, yana o'z ona yerlarida yashay boshlashdi⁴. Eronga qochib o'tgan hazoralarning bir qismi shu hududlarda qolib, Mashhad va uning atrofida hazora jamiyatlarini vujudga keltirishdi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, Amir Abdulrahmonning zulmidan Eronga ko'chib o'tgan hazoralar va boshqa qavmga mansub aholining aksariyati shialar edi⁵.

Eronga yo'l olgan hazoralarning aksariyati Eronning shimoli-sharqidagi Xuroson viloyatiga borib joylashishdi, u yerda chorvachilik,

---

¹ Monsutti A. Social networks and economic strategies of the Hazaras of Afghanistan. – University of South Carolina.2016. p.124

² Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan.– Richmond. Curzon press. 1998. p.150.

³ Monsutti A. Social networks and economic strategies of the Hazaras of Afghanistan. – University of South Carolina.2016. p.18-20.

⁴ ۱۹۱۱-۱۹۸۰. ص. ۱۹۱

⁵ Monsutti A. Social networks and economic strategies of the Hazras of Afghanistan. – University of South Carolina.2016. p.124

dehqonchilik bilan shugʻullanishdi. Eronga koʻchib oʻtgan 15 000 hazora oilasidan katta qismi Turbate- Jom deb ataluvchi Mashhadning sharqiy qismidagi hududga joylashishdi. Bu yerda ularning soni mahalliy aholi sonidan ham ortib, ushbu hudud aholisining uchdan ikki qismini tashkil etishadi¹. Hazoralardan 2000 oila Turbat-e Haydariyon bilan chegaradagi Rox deb ataluvchi hududga, yana 4000 ming oila esa Garmiob viloyatining Shohon nohiyasiga joylashdi. Yana 4000 ming oila Mashad shimolidagi Pasa Koh nomli hududga, qolganlari esa Qavchan, Bojnurd, Nishopur, Boxarz, Zorabad va Turbati Haydariya atrofidagi hududlarga borib joylashdi².

Bu davrda Eronda qancha hazora qochqinlari yashaganligi haqida aniq maʼlumotlar mavjud emas, biroq, 160 000 ming nafar atrofida deb taxmin qilinadi. Keyinroq, Eronda aholini roʻyxatga olish ishlari amalga oshirilganda ularning soni 300 000 ming nafar ekanligi qayd etilgan³. Shunga asoslangan holda bugungi kunda Erondagi hazoralarning sonini taxminan 300 000 nafarga yetadi, bu Pokiston hazoralaridan 5 baravar koʻp degani⁴.

Erondagi hazoralar asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shugʻullanadi. Pokistondagi qavmdoshlaridan farqli ravishda bu yerda hazoralar juda kamdan-kam hollarda davlat organlarida yuqori lavozimlarni egallashadi. Mashadda yashovchi hazoralar Kobuldagi boʻlgani kabi asosan nonvoychilik bilan shugʻullanadi.

Eronlik tarixshunos, Ovtadolajam hazoralar haqida quyidagicha yozib qoldirgan: “Uzoq yillar davomida hazoralar Mashhad, Asfarayin, Nishopur va Farmiyon shaharlari va uning atroflaridagi 750 ga yaqin qishloqda yashab kelishmoqda. Bu qishloqlarning baʼzilarida hazoralar umumiy aholining 10 foizni tashkil etsa, baʼzilarida 100 foizni tashkil etadi. Ularning aksariyati dehqonchilik bilan shugʻullanadi.

---

¹ Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan.– Richmond. Curzon press. 1998. p.152.

² Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan.– Richmond. Curzon press. 1998. p.148.

³ Ovtadolajam M. Sociological study of Hazara tribe in Baluchistan, Ph.D.thesis, –Karachi University. 1976. p. 201.

⁴ Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan.– Richmond. Curzon press. 1998. p.p.151.

Shuningdek, yuqorida nomi keltirilgan shaharlardagi hazoralarning ko‘pchiligi, nonvoychilik bilan shug‘ullanadi¹”.

Xovaris deb ataluvchi Mashhad atrofida yashovchi hazoralar Pokiston yoki Afg‘onistondagi hazoralardan farqli ravishda o‘z milliyliklarini saqlab qolishmagan. Ular Eron jamiyatiga shu darajada singib ketganki, tashqi ko‘rinishlari va jamiyatdagi past darajali o‘rnini hisobga olmasa, ularni Xuroson viloyatining boshqa aholisidan farqlash qiyin. Ularning milliyliklarini ifoda etuvchi kam sonli xususiyatlardan biri “barbari” nonidir. Bu turdagi non Kobuldagi hazoralar tomonidan ham tayyorlanadi, biroq Kobulda “Panja kesh” deb nomlanadi.

Hazoralarning qachondan boshlab Eron fuqaroligini qabul qilganligi aniq emas. Lekin shunisi aniqki, Qojarlar Eronga boshqa davlatlardan kelgan aholiga fuqarolik berishni xohlamgan². Biroq, Qojarlar sulolasi taxtdan ag‘darilib, hokimiyat tepasiga Rizoxon kelgach, hazoralar Eron qavmlaridan biri sifatida e’tirof etilib, armiya tarkibiga jalb etila boshlandi³.

Eronda hazoralar 1936-yilgacha “barbari” deb nomlangan. 1936-yilda Tehrondagi Offitserlar kolleji hazora talabasi Muhammad Yusuf Abg‘ori barbaris so‘zini “Xavori” yoki “Hazora” so‘zi bilan almashtirishni taklif etdi. Bu taklif qabul qilinib, 1937-yildagi farmonga binoan “barbari” so‘zi “xavori” so‘ziga almashtirildi. Bugungi kunda hazoralar Xavori nomi bilan Erondagi turli marosimlar va milliy bayramlarda ishtirok etib kelishmoqda⁴.

Hazoralarning Eronga ko‘chib o‘tishining ikkinchi bosqichi 1979-yilda Sovet davlati Afg‘onistonga bostirib kiringach boshlandi. 1992-yilda qochoqlarni Afg‘onistonga qaytarish rejalari amalga oshirilayotganda, ularning soni 3 millionga yaqin ekanligi qayd etilgan⁵.

---

¹ Owtadolajam M. Sociological study of Hazara tribe in Baluchistan, Ph.D.thesis, –Karachi University. p.202.

² Mousavi S.A.The hazaras of Afghanistan: an historical, cultural, economic and political study. –London, Curzon Press, 1998.p152

³ Yuqoridagi asar... –149-bet.

⁴ Owtadolajam M Sociological study of Hazara tribe in Baluchistan, Ph.D.,thesis. – Karachi University.1976. P. 203

⁵ Mousavi S.A.The hazaras of Afghanistan: an historical, cultural, economic and political study. –London, Curzon Press, 1998.p152

Qochoqlarning katta qismini hazoralar tashkil etgan. Xuddi Pokistondagi kabi Eronga qochib o'tgan hazoralar ham Eronga o'zlaridan bir necha yillar avval kelgan qabiladoshlari bilan birlashib, birga yashay boshlagandilar. Bu qochoqlar Mashhad va uning atroflari bilan cheklanib qolmay Eronning turli hududlari bo'ylab joylashdilar va dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshladilar. Bugungi kunda hazoralar Erondagi zavod va fabrikalardagi eng og'ir ishlarni hazoralar amalga oshiradi.

Shu bilan birga, yangi ko'chib kelgan hazoralar avvalgilaridan bir qancha jihatlari bilan farqli edilar. Birinchidan, ular Amir Abdulrahmon davrida kelgan hazoralar kabi pushtunlarning ta'qibidan yoki ichki nizolar natijasida emas, balki, chet ellik bosqinchilaridan qochib Eronga kelgan edilar va ular o'z vatanlariga qaytish va bosqinchilarga qarshi kurashish istagidan voz kechishmagandi. Bundan tashqari, ular Afg'onistondagidan farqli ravishda, Erondagi ijtimoiy-siyosiy erkinliklardan foydalanish imkoniyatlari mavjud edi. Hazoralar bu erkinliklardan foydalanib o'zlarining "Hizb-e vahdat" (حزب وحدت) nomli partiyalarini tuzishga erishdilar. Shuningdek, hazoralarning bu guruhi Eronga ko'chib kelgan otabobolaridan farqli ravishda o'z qavmlariga xos bo'lgan milliylikni saqlab qola olishgan. Ayni shu omillar tufayli Afg'onistonga qaytish va mamlakatni chet el bosqinchilaridan ozod qilish va mamlakatda o'z mavqelarini tiklashni istagan hazoralar tez orada katta siyosiy kuchga aylana olishdi. Ular Afg'onistonga qaytib, sovet armiyasiga qarshi kurashlarda faol ishtirok etishdi va tez orada bosqinchilar mamlakatni tark etishga majbur bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, hazoralarning diniy e'tiqodlari va ijtimoiy hayotida Eronning ta'siri kuchli bo'lgan. Bunga turli davrlarda Afg'onistonda hukmronlik qilgan hukmdorlarning hazoralarga nisbatan yuritgan siyosati sabab bo'ldi. Hazoralar siyosiy bosimlar natijasida o'z yurtlarni tashlab chiqishga, qo'shni davlatlar, xususan, Eron hukmdorlari xizmatiga kirishga va o'z ona vatanlari hisoblanmish Hazorajot hududini qaytarib olish uchun kurashishga majbur bo'lishgan.

Hazoralar Eronga asosan ikki davrda Amir Abdulrahmon va Sovet bosqini davrida ko'chib o'tishdi. Birinchi bosqichda ko'chib kelgan hazoralar Eronga jamiyatiga singib ketgan bo'lsa, ikkinchi bosqichda ko'chib o'tganlarning aksariyati tez orada Afg'onistonga qaytib

ketishdi va o‘z yurtlarining ozodlik kurashida faol ishtirok etishdi. Bugungi kunda ham hazoralar Eron jamiyatida juda ko‘pchilikni tashkil etadi va ular asosan eng og‘ir ishlarni bajarishadi. Eron aholisining katta qismi shialar ekanligi sababidan ham hazoralarning ushbu jamiyatga moslashib ketishi nisbatan oson bo‘lgan deb aytish mumkin. Shuningdek, hazoralar forsiy tilda so‘zlashishi bu etnosning Eron jamiyatida o‘z o‘rnini topishiga katta yordam berganligi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Ingliz tilida

1. Sayed Askar Mousavi . The hazaras of Afghanistan: an historical, cultural, economic and political study. London. Curzon Press. 1998.
2. Muhammad Owtadolajam. Sociological study of hazara tribe in Baluchistan, Ph.D.thesis. –Karachi University . 1976.
3. Alessandro Monsutti. Social networks and economic strategies of the Hazaras of Afghanistan. University of South Carolina. 2016.
4. Hassan Pouladi. The Hazaras. California. Mughal publishing Co. Stockton. 1989.

Dariy tilida

1. کواه ب.صولت السلطنه هزاره و شورش خراسان- جهان کتاب، زمستان ۱۳۲۰.
2. تمیر خانوف ل.تاریخ ملی هزاره ماغول- کوته: تنظیم ملی هزاره ماغول، ۱۹۸۰-.
3. شرازی ابن عبدالکریم علی رضا، تاریخ زبیده-تهران: گستره، ۱۹۸۶، ص. ۱۹۱.

VATAN OZODLIGI UCHUN KURASHGAN AYOLLAR

Mohinura MISABOYEVA

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: t.f.f.d.(PhD) O. Normatov

Annotatsiya: Ushbu maqola Turkiston xalqlarining bolsheviklar hukmronligi va bosqinchi qizil armiyaga qarshi olib borgan kurashi, milliy ozodlik harakatida rahbarlik qilgan ayol qo‘rboshilar haqida qisqacha bayon qiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston Muxtoriyati, Sovet hokimiyati, bolshevik, qo‘rboshi, istiqlolchi.

Har bir inson, xalq, millat, davlat hur bo‘lish uchun hech qanday kurashdan qo‘rqmaydi va bu yo‘lda kurashdan chekinmaydi. Bu yo‘lda hech qanday to‘siqdan tab tortmay o‘zini kurash maydoniga otadi. Bunday voqealar o‘tmishda juda ko‘p bo‘lgan bunga tarix guvoh. Xuddi shunday kurashlar bizning yurtimizda ham bo‘lib o‘tgan. O‘z Vatanini himoya qilish uchun kurash maydonida nafaqat erkaklar balki, hammaning ko‘zlarida “ojiza” deb qaralgan ayollar ham bor edi. Yengilmas, jasur massagetlar malikasi To‘maris, juda ko‘p dushmanlari yenga olmagan Eron hukmdori Kayxusravni mot etganda, Oloy malikasi Qurbonjon Dodhoh XIX asrning eng buyuk sarkardalaridan biri “Ikkinchi Napaliyon” deya e’tirof etilgan Skobelovni sulh tuzishga majbur etib, uning qo‘lidan to‘n kiyganida ayollar hamisha ham ojiza emasligi o‘z isbotini topdi. Sovet Rossiyasi tomonidan Turkiston muxtoriyati ag‘darilgach, butun Qo‘qon qonga botirilgach xalq kurashning ayni vaqti kelganini angladi.

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tugatilishi bu harakatning butun Farg‘ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o‘tadi, xolos. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelgan farg‘onaliklar Turkistonda birinchi bo‘lib bolsheviklar rejimiga qarshi qurolli kurashga otlandilar. Shu tariqa, Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqlolchilik harakati 1918-yil fevral

oyining oxirlarida boshlangan edi.¹ Bu harakatlarga qo‘rboshilar rahbarlik qildi, ular orasida ayollar ham bor edi.

Qo‘rboshi - tarixiy harbiy atama bo‘lib :

1) o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo xonliklari va ayrim Sharq davlatlarida dastlab shaharni tunda qo‘riqlovchi mirshab, so‘ngra qurol-yarog‘ ombori(qo‘r) mutasaddisi hamda qurol-aslaha, turli yaroqlar va to‘p yasash korxonalari(qo‘rxona) boshlig‘i. Qo‘qon xoni Xudoyorxon davrida qo‘rboshi qo‘rxona, miltiqxona, to‘pxonalarga boshchilik qilib, u xom ashyo topib kelishdan to tayyor mahsulot tayyorlash va ularni xon qaroriga binoan tarqatish jarayoniga boshchilik qilgan.

2) Turkiston o‘lkasida oktyabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davrda mahalliy politsiya boshlig‘i. Mas, Qo‘qon va Marg‘ilonda 1917-yilda shahar mirshablarining boshlig‘i qo‘rboshi deb atalgan.

3) Turkistonda sovet rejimiga qarshi qurolli harakat harbiy rahbarlarining unvoni qo‘rboshi bo‘lib, xalqning turli tabaqalari orasidan chiqqan obro‘li shaxs hisoblangan. Qo‘rboshilar orasida hatto ayollar ham bo‘lgan.²

Turkiston ayollari uchun Vatan ozodligi va uning tinchligi muqaddas hisoblangan. O‘lis va yaqin tarixda bosqinchilarga qarshi xotin-qizlar ham necha bor jang maydonlarida ot surgan, vatanparvar kuchlarga boshchilik qilgan. Hatto ayollardan maxsus bo‘linmalar ham tuzilgan. Istiqlolchilar safida ayollar nafaqat oddiy jangchi, balki ayrim hollarda qo‘rboshi sifatida jang qilishgan. Farg‘ona vodiysida Shakarxon va Muhiddinbekning onasi singari o‘zbek va qirg‘iz ayollaridan etishib chiqqan qo‘rboshilar milliy istiqlol kurashi tarixiga shonli sahifalar qo‘shdilar. Karmanalik Nodira qiz esa Ibrohimbek qo‘shinida maxsus ayollar guruhiga boshchilik qilib, Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashgan.³

Nodira qiz 1904-yilda Karmana bekliga qarashli Qo‘ziboqar qishlog‘ida yashovchi Mulla Rahmatillaboy oilasida tug‘ilgan. U yoshligidan savod chiqarish bilan bir qatorda chavandozlik va

---

¹ O‘zbekistonning yangi tarixi ikkinchi kitob. O‘zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. “Sharq” Nashiriyot-Matbaa Toshkent-2000-yil. 85-bet

² O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi “Q” harfi. Davlat ilmiy nashiriyoti Toshkent. 438-bet

³ R.H.Murtazaeva. O‘zbekiston tarixi II – jild (XIX asr II yarmi – 1991 yil avgust) Toshkent-2015. 233-bet

merganlik kabi harbiy jang san'ati usullarini puxta egallaydi. Nodira husnda tengsiz qiz bo'lsa ham, taqdir taqozosi bilan turmushga chiqmagan. 1923-yili qizil askarlar Nodira qizning qishlog'iga bostirib kirib, uning ikki akasini o'ldirganlar. U mazkur fojidan keyin ikki yilcha Buxorodagi qo'zg'olonchilar safida bo'lib, bosqinchi qizil askarlarga qarshi janglarda qatnashadi. Karmana va uning atroflarida Nodira qizning dovrug'i tarqalib, tillardan tushmagan. Yurt qo'ldan ketganligini ko'rgan Mulla Rahmatillaboy 1925-yili o'z oilasini olib, Afg'onistonga jo'nab ketishga majbur bo'lgan.¹

Bu davrda Afg'oniston juda notinch edi. Qizil askarlar afg'onliklar singari kiyinib olib, har yoqda sang'ib yurar edi. Shunday askarlardan ikkitasi Nodira qiz va uning oila a'zolariga ham uchraydi. Bu to'qnashuvda Nodira qizning ota-onasi halok bo'ladi. Buni ko'rgan Nodira qiz o'sha joyning o'zida shu ikki askarni ham halok qiladi. Bu voqeadan so'ng u o'z atrofida turkistonlik xotinlar va qizlarni yig'a boshlaydi. Tez orada ularning soni ko'payib guruh tashkil qilinadi.

1930-yili Nodira qiz o'z guruhi bilan Tahor viloyatining markazi Toliqondaturgan Ibrohimbek qo'shiniga kelib qo'shiladi. Mashhur lashkarboshi Ibrohimbek Karmananing bu jasur qizi bilan ota-bola tutinadi. 1931-yili Ibrohimbek SSSR hududiga kirganida uning qo'shini safida Nodira qiz ham bo'lgan. Aynan uning guruhi qizil askarlarga kuchli zarbalar bergani ma'lum. Nodira qizning 1931-yil yozidan keyingi taqdiri hozircha noma'lumligicha qolmoqda.

Shakarxon Xoliqboy qizi 1879-yilda Oltiariqning Poloson qishlog'ida badavlat Xoliqboy oilasida dunyoga kelgan. Uning otasi usta Xoliqboy bo'lib, uzoq yillar Oltiariq bozorida oqsoqollik qilgan. Voyaga yetgach, Qayrag'och qishlog'ida yashovchi Otajonboyga turmushga chiqqan va ikki qiz, bir o'g'ilni dunyoga keltirgan. Ular Rishtonning Qayrag'och qishlog'ida yangi hovli qurib, shu yerda yashay boshlashadi. 1916-yilda Otajon vafot etib, Shakarxon beva qolgan. 1918-yilning yozida Toshqo'rg'on qishlog'iga To'ychi qo'rboshining uyiga Shakarxon kirib keladi. Shu tariqa u 500 nafardan iborat guruhga rahbarlik qiladi va Shakarxon qo'rboshi sifatida Farg'ona vodiysida mashhur bo'ladi. Turkiston Muxtoriyati tor-mor etilgach, Farg'ona

---

¹ Qahramon Rajabov. Turkiston Qo'rboshilari. "Fan" nashriyot Toshkent 2022-yil. 272-bet

vodiysida boshlangan milliy ozodlik harakatida eri Otajon bir guruh yigitlar bilan Qayrag‘och qishlog‘i ostonasida qizillarga qarshi kurashgan va notenglar janglarga mag‘lub bo‘lgan. Otajon va o‘g‘li Odilxon Shakarxon Xoliqboy ko‘z o‘ngida otib tashlangach, yoshi 40 ga yetib qolgan ayol qo‘liga qurol olib kurashga otlangan. To‘ychi qo‘rboshi bilan birgalikda qizillarga qarshi kurashib, 1918-yil oxirlarida butun Oltiariq hududini bolsheviklar ta’siridan ozod qilgan.¹

Shakarxon qo‘rboshi milliy ozodlik kurashida hech ham chekinish nima ekanini bilmadi. Doimo oldingi saflarda kurash olib bordi. Shu tariqa butun Turkiston bo‘ylab uning nomi yoyildi. Ammo, 1921-yilgi janglarda ko‘ksidan yaralanib halok bo‘ldi. Hozirgi kunda uning avlodlari Farg‘ona viloyatida yashab kelmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Vatan uchun kurashish paytida ayollarimiz ham bor kuchu-g‘ayrati bilan kurash olib borganlar. Ba’zi ayollarimiz umr yo‘ldoshlari, farzandlarini kurash maydoniga jo‘natib ular uchun barcha mehnatni o‘z bo‘ynilariga olgan bo‘lsalar, ba’zilari esa o‘zlari jang maydonida mujodala etganlar. Millatimiz naqadar og‘ir damlarni boshdan kechirgan bo‘lmasinlar ular hamisha mardonavor kurash olib borganlar. Toki ulardan kelgusi avlod uchun mustaqil, ozod bir yurt qolsin deb.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekistonning yangi tarixi ikkinchi kitob. O‘zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. “Sharq” Nashriyot-Matbaa Toshkent-2000-yil.

2. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi “Q” harfi. Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent.

3. R.H.Murtazaeva. O‘zbekiston tarixi II – jild (XIX asr II yarmi – 1991 yil avgust) Toshkent-2015.

4. Qahramon Rajabov. Turkiston Qo‘rboshilari. "Fan" nashriyot Toshkent 2022-yil. 272-bet

---

¹ Qahramon Rajabov. Turkiston Qo‘rboshilari. "Fan" nashriyot Toshkent 2022-yil. 274-bet

BRITANIYA IJTIMOIIY (MADANIY) ANTROPOLOGIYASIDA EVOLUTSIONIZM VA DIFFUZIONIZM YO‘NALISHLARINING PAYDO BO‘LISHI

Otabek XAYRITDINOV

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Britaniya ijtimoiy(madaniy) antropologiyasining shakllanishidagi dastlabki jarayon va u bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy nazariyalar haqida bahs yuritilgan. Shuningdek Evolutsionizm va diffuzionizm konsepsiyalarining antropologiyadagi o‘rni va ushbu nazariyalarning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shgan Buyuk Britaniyalik antropologlar haqida ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: antropologiya, Buyuk Britaniya, evolutsionizm, diffusionizm, sotsial darvinizm, sivilizatsiya, madaniyat

Britaniya antropologiyasi rasmiy akademik fan sifatida XIX asrda o‘sha davrdagi intellektual va ilmiy ishlanmalarning bir qismi sifatida paydo bo‘lgan. Britaniya antropologiyasining paydo bo‘lishi bir necha omillar bilan bog‘liq.

Ulardan birinchisi mustamlakalarning kengayishi va boshqa madaniyatlar bilan uchrashishidir. Britaniya imperiyasining kengayishi butun dunyo bo‘ylab turli madaniyatlar bilan aloqani kuchaytirishga olib keldi. Turli jamiyatlar va urf-odatlar bilan uchrashish ushbu madaniyatlarni tushunish va tasniflashga qiziqish uyg‘otdi. Ikkinchisi XIX asrda yaratilgan evolyutsion nazariya va sotsial darvinizm. 1863 yilda tashkil etilgan London antropologik jamiyati Britaniyada antropologiyaning rasmiylashtirilishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. Uning asoschilari orasida Jeyms Xant, Tomas Xaksli va Edvard Bernett Taylor kabi shaxslar bor edi. Bu ilk antropologlar insoniyat xilma-xilligi, madaniy evolyutsiya va insoniyat jamiyatlarining kelib chiqishini o‘rganishga qiziqish bildirgan.

Hozirgi davr Britaniya antropologiyasining shakllanishida fan bir qancha rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan hisoblanadi:

1. Evolyutsionizm va diffusionizm
2. Funksionalizm.

3. Strukturizm.

4. Postmodernizm va undan keyingi davr.

19-asrda Buyuk Britaniyadagi intellektual muhitga Charlz Darvin tomonidan taklif qilingan evolyutsiya nazariyasi ta'sir ko'rsatdi. Bu nazariya nafaqat biologiya, balki insoniyat jamiyatlarini o'rganish uchun ham qo'llanilgan. Evolyutsion g'oyalarni insoniyat jamiyatlariga tatbiq etuvchi sotsial-darvinizm antropologik fikrni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Dastlab evolutsion antropologlar evolyutsiya nazariyasini ilmiy asoslash uchun yer yuzidagi mavjud ibtidoiy qabilalar qamrab oluvchi katta hajmdagi materiallarga muhtoj edilar. Bu borada Buyuk Britaniya imperiyasining turli burchaklariga so'rovnomalar yuborish eng vosita hisoblangan. 1874–yilda Taylor (1832-1917) Britaniya fanni rivojlantirish assotsiatsiyasi homiyligida bunday anketani yaratish tashabbuskori va tashkilotchisi bo'ldi. Natijada nazariyotchilar va havaskor etnograflar o'rtasidagi muntazam muloqot paydo bo'ldi. Antropologlarning hamkorlik chaqiruvlariga javob bergan havaskor etnograflar orasida ko'plab missionerlar, shuningdek, amaldorlar, tadbirkorlar va hattoki o'qituvchilar bor edi.¹ Bu jarayon Taylorga keng ko'lamdagi malumotlar bazasiga ega bo'lish imkonini beradi. Taylor dastlab Bastian va boshqa ustozlarining asarlarni puxta o'rganadi va madaniyat rivojlanishi konsepsiyasini ishlab chiqadi va uni sivilizatsiyaga tenglashtiradi. 1896-yilda u Oxford universiteti birinchi antropologi unvoniga ega bo'ladi. 1912-yilda esa Taylor ritsar unvoni bilan taqdirlanadi.² Taylor evolutsion nazariyaga asoslangan qarashlarini dastlab “Insoniyatning ilk tarixidagi tadqiqotlar va Sivilizatsiyaning rivojlanishi” asarida, keyinchalik esa “Primitiv madaniyat”, “Ibtidoiy jamiyat” kabi kitoblarida bayon etib o'tgan. Antropolog olim umri davomida madaniy udumlar nazariyasini rivojlantirishga harakat qilgan. Chunki bu kabi qadimiy urf odatlarni rivojlanishini o'rganish inson evolutsiyasini qayta tiklashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Evolutsion nazariyaga xos bo'lgan nazariyalarning ko'pi o'z tasdig'ini topmagani uchun ushbu yo'nalish asta

---

¹ Nikishenko A.A Istoriya Britanskoy sotsialnoy antropologii 2008.23 bet

² Cultural anthropology for global age(second edition) Kenned Guest “w. w. norton & company” 2017 570- bet

sekin jamiyatga o'z ta'sirini yo'qota boshladi. Eduard Taylorning oz izlanishlari orqali zamonaviy antropologiyaga qo'shgan hissasi uning madaniyat tushunchasiga bergan ta'rifidir. Ushbu ta'rif uning "Primitiv madaniyat" asarining birinchi sahifasida keltirilgan: Madaniyat yoki sivilizatsiya o'z ichiga etnografik bilimlar: e'tiqod, san'at, urf-odat, qonun va boshqa xususiyatlarni oladi va jamiyatning azosi sifatida inson ularga egalik qiladi.

Evolutsionizmdagi qator xato va kamchiliklar antropologiyada yangi yo'nalish rivojiga turtki bo'ldi. Diffuzionizm yangi nazariya sifatida madaniyat va uning elementlarini shakllanishi va ularning tarqalishini o'rgana boshladi. Evolutsionistlar madaniyatlarning avtonom vujudga kelishi va bir xilda rivojlanish g'oyasiga, diffuzionistlar esa ma'lum geografik muhitda vujudga kelgan o'ziga xos madaniyat elementlarining keyinchalik ushbu markazdan qo'shni hududlarga tarqalishi g'oyasini ilgari surdilar.¹

XIX asr oxirida evolyutsion paradigmaning inqirozi yaqqol namoyon bo'ldi.[1.24] Bu Britaniya antropologik maktabi yaratuvchilaridan biri bo'lgan V.Riversning yangi diffuzionistik nazariya borasida olib borayotgan tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. 1914 yilda uning ikki jildlik "Melanieziya jamiyati tarixi" asari nashr etildi. Ushbu asarning kirish qismida aytganidek: "qo'pol evolyutsion ta'limot kuchidan" xalos bo'ldi. U ushbu asari ustida ishlash davomida melaneziyaliklarda qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishini evolyutsiya bilan izohlash mumkin emas, degan xulosaga keldi.

Keyinchalik u boshlab bergan diffuzionistik nazariyani uning shogirdlari davom ettirgan. Ulardan eng mashhuri gipperdiffuzionizm ilmiy harakatining rahbari Grafton Elliot Smit(1871-1937) edi. Britaniya ijtimoiy antropologiyasi tarixida uning dunyo xalqlari madaniyatini qiyosiy o'rganish sohasidagi asarlari alohida qiziqish uyg'otdi. 1911-yilda Elliot Smitning "qadimgi misrliklar va ularning yevropa sivilizatsiyasiga ta'siri" kitobi nashr etildi. Ushbu asrda muallif yangi gipoteza shakllantirdi.

---

¹ Nabijon Narziyev atrixiy abtropologiya Toshkent "Vneshinvestprom" 2019. 59-bet

Unga ko‘ra misrliklarning Yevropa sivilizatsiyasining shakllanishiga ta’siri uchta yo‘l bilan amalga oshirilgan:

1) Misr yutuqlarining asta-sekin odamlardan odamlarga, turli joylarga tarqalishi orqali.

2) Misrliklardan metallni qayta ishlash san’atini o‘zlashtirgan O‘rta Osiyo xalqlari vositachiligida.

3) Dengiz ekspeditsiyalarida misrliklarning Yevropaga qadimgi aholisiga bevosita ta’siri orqali.¹

Biroq uning shu va 1915 yilda nashr etilgan “Ilk madaniyat migratsiyalari” kitobida “pan-misrizm” aniq shakllandi. Bu konsepsiya professional antropologlar orasida shuhrat qozona olmadi. B.Malinovskiy, C.Selligman, A.Xaddon kabi mashhur antropologlar tomonidan qadimgi misrliklarning umumjahon madaniy merosi haqidagi farazni qat’iy rad etdilar. Shu va boshqa shu kabi kamchiliklar yoki ziddiyatli fikrlar tufayli diffusionizm nazariyasi ham evolutsionizm kabi Britaniya antropologiyasida muvafaqqiyatsizlikka uchradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Buyuk Britaniya madaniy antropologiyadagi fikrlar, g‘oyalar va nazariyalar to‘qnash kelgan mamlakat hisoblanadi. Bunga birinchi navbatda Buyuk Britaniyaning dunyoning ko‘plab nuqatalarini egallash orqali turli etnografik ma’lumotlarni jamlash va umumlashtirish imkoniga ega bo‘lganligi sabab bo‘lgan. Ikkinchidan yaratilgan ilmiy nazariyalarda mavjud bo‘lgan xatoliklar boshqa antropologlar tomonidan fikrlarning inkor qilinishiga asos bo‘lgan. Ammo ushbu yo‘nalishlar tarafdorlari to‘plagan antropologik ma’lumotlar va ular tomonidan yaratilgan kitoblar keyingi davr antropologlari uchun muhim manbalar bo‘lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nikishenko A.A. Istoriya Britanskoy sotsialnoy antropologii. 2008.
2. Nabijon Narziyev. Tarixiy antropologiya. Toshkent “Vneshinvestprom” 2019.
3. Kalanov, Sobirova. Ijtimoiy antropologiya. Toshkent. “Go to print” 2020.

---

¹ Nikishenko A.A Istoriya Britanskoy sotsialnoy antropologii 2008. 24 bet

4. Social and cultural anthropology Key concepts Nigel Rapport Joana Overing “Routledge” 2000

5. Cultural Anthropology a toolkit for a global age second edition kenneth J. guest W. W. Norton & Company 2017

ABU NASR FOROBIY IJODINING O‘RGANILISH TARIXI

Shahrizoda ABDUFATTAYEVA

SHFM 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Sharq falsafasi va madaniyati

kafedrasi dotsenti, f.f.n. M. Qodirov

Annotatsiya: Buyuk olim-entsiklopedist Abu Nasr Forobiy xotirasini xalqaro miqyosda e’zozlash, o‘tmish madaniy merosining eng muhim qirralaridan biri sifatida o‘zlashtirish zarurligi bugungi kun uchun dolzarb vazifalardan biridir. Forobiy davrini bizdan o‘n asrdan ko‘proq vaqt ajratib turadi. Bu vaqt ichida Forobiy qoldirgan boy ilmiy merosi evaziga insoniyat bilimning deyarli barcha sohalarida ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushu maqolada yangi davrda Forobiy ijodining noyob nusxalari va ularning ilmiy o‘rganilish tarixi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Abu Nasr Forobiy, F. Deteritsi, John Watt, Ibn Bajjiy, “Donishmandlar risolalari to‘plami”, “Falsafani o‘rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to‘g‘risida”, “Aql so‘zining ma’nosi haqida”, “Ilmlar tasnifi haqida so‘z”, “Fozil shahar odamlarining qarashlari haqida”, N. Resher “Arab mantig‘ining rivojlanishi”, A. Saadiy, T. N. Qori Niyoziy, I. M. Mo‘minov, V. Y. Zohidov, M. K. Oripov, R. Nosirov, H. Aliqulov, O. Fayzullayev, A. Kaziberdov, A. Irisov.

Forobiy asarlari Sharq madrasalarida asosiy o‘quv qo‘llanma sifatida foydalanib kelingan. Forobiy ijodi hech bir davrda ilm ahlining e’tiboridan chetda qolmagan bo‘lsa-da, uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish, uning noyob qo‘lyozma asarlarini kutubxonalarga yig‘ish Yevropada

XIX asrda avj oldi. Yevropada Forobiy ijodini ilmiy o‘rganish nemis olimi F. Deteritsi tomonidan boshlangan¹.

Qadimgi dunyoning barcha burchaklarida, Kalkutta va Leyden, Istanbul va Parij, Tehron va London, Madrid, Bratislava va boshqa ko‘plab kutubxonalarda Forobiy qalamiga mansub bo‘lgan noyob qo‘lyozma asarlari saqlanadi. Masalan, Istanbuldagi Sofiya kutubxonasida Forobiyning 16 ta kompozitsiyasidan iborat 10 ta qo‘lyozma mavjud. Eronning Tehron kutubxonasida uning 14 ta asari jamlangan 7 ta qo‘lyozma mavjud. Dunyoga mashhur Britaniya muzeyida 7518 raqami ostida Forobiyning jami 11 ta risolasining juda qimmatli qo‘lyozmasi saqlanadi. O‘zSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida 1667-yilda XIII asrning oldingi qo‘lyozmasi asosida tuzilgan “Donishmandlar risolalari to‘plami” nomli 2385-sonli qo‘lyozma saqlanmoqda². Unda Forobiyga tegishli 16 ta risola mavjud. SSSR FA Sharqshunoslik institutining Leningrad filialida 4 ta qo‘lyozma mavjud bo‘lib, ular orasida Forobiyning 10 ta risolasi mavjud. Mantiqiy risolalarning uchta qo‘lyozmasi (Istanbul, Bratislava va Madrid) ichida eng qimmatli Bratislava qo‘lyozmasi (231-TE-41) bo‘lib, u, darvoqe, Forobiy merosiga oid hech bir bibliografiyada tilga olinmagan³. Uning keng tarqalganligini hisobga olsak, "So‘z, aql ma‘nolari haqida" risolasining alohida ta‘siri borligini taxmin qilish mumkin. Asrlar davomida bu risola Sharqda ham, G‘arbda ham darslik xarakterini egallagan.

Madrid qo‘lyozmasi Ibn Bajjiyning Forobiyning mantiqiy asarlariga bergan mulohazalari bilan ajralib turadi. Asl tildagi qo‘lyozmalardan tashqari, Al-Forobiyning ibroniy tiliga tarjima qilingan (yoki ibroniy alifbosi asosida yozilgan) ko‘plab asarlari mavjud. Ibroniycha qo‘lyozmalardan eng mashhurlari Bodley, Myunxen va Parij qo‘lyozmalaridir. Forobiy asarlarining birinchi bosma nashrlari Gollandiyaning Leyden shahrida 1892-yilda “Dieteric, Alfarabis philosophische Abhand-

---

¹ Mahdi, Muhsin. *Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press, 2011. – P. 98.

²Бурабаев М.С. Аль Фараби в истории науки. // Аль-Фараби. Естественно научные трактаты. Алма-Ата. 1987. – С. 196.

³ Adamson Peter. In the age of Al-Farabi, *Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century*//*Journal of Islamic Studies* 22 (no. 2)-L.: Press, 2011. – P. 147.

lungen” nomi ostida nashr etilgan¹. Ushbu qo‘lyozmani o‘rgangan A.V.Sagadevning fikricha, kotibni tashkil etgan risolalarning ba’zilar to‘liq bo‘lmagan qo‘lyozma nusxalaridan olingan. Kitobning bunday holatda nashr etilishi risolalarning obyektiv holatini saqlashga xizmat qilgan, albatta.

Rus, qozoq olimlari tomonidan Sharqning buyuk faylasufi Abu Nasr Forobiy hayoti va ijodini o‘rganish asosan XX asrda qizg‘in avj oldi. Bunga sobiq sovet hokimiyatining o‘rnatilishi bilan mahalliy turkiy xalqlarning ma’naviy, madaniy merosini yo‘q qilishga intilishlar asosiy turtki bo‘ldi. O‘zining qattiqqo‘lligi bilan tanilgan general Skobelovning: “Millatni yo‘q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san’atini, tilini yo‘q qilsang bas, tez orada o‘zi tanazzulga uchraydi” deb aytgan gaplari bejiz emasdi albatta. Bu podsho hukumatining yashirin maqsadi nima bo‘lganligidan dalolat beradi.

Sharq ilmiy merosini mana shunday qabih maqsadlar zaminida o‘rganilishning boshlanishi bir tomondan achinarli bo‘lsa, yana bir tomondan unutilayozgan ilmiy-ma’naviy meroslarimizning qayta tirilishiga yo‘l ochdi. Mahalliy xalqni madaniyati, o‘zligidan judo qilish uchun avvalo uni o‘zlari yaxshi o‘rganishlari kerak ekanligini anglagan sovet hukumati ishni yetuk Sharqshunos mutaxassislarni yig‘ishdan boshlaydi. Natijada Sankt Peterburg, Moskva shaharlari, Qozog‘iston SSR Akademiyasi sharqshunoslik ilmini o‘rganish o‘choqlariga aylandi. Sharq olimlari, jumladan, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Xorazmiy kabi mutafakkirlarning ijodini o‘rganish qizg‘in avj oladi. Rossiyada Abu Nasr Forobiy to‘g‘risida batafsil ma’lumot beruvchi “Al-Forobiy, uning hayotiy yozuvlari” nomli birinchi asar 1860-yilda Shtaynshnayder tomonidan nemis tilida nashr etilgan. Keyinchalik Al-Forobiyning traktatlari alohida tarzda bir qator nashrlarda chop etilgan. Uning asarlarini tizimli nashr etish Qozog‘iston SSR Akademiyasi olimlaridan iborat ijodiy guruh tomonidan al-Forobiy

---

¹ John Watt. Al-Farabi and the History of the Syriac Organon, in Malphono w-Rabo d-Malphone: Studies in Honor of Sebastian P. Brock, George A. Kiraz (ed.), Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2008. pp. – P. 63.

merosini o'rganish maqsadida tayyorlangan "Al-Forobiyning fizik risolalari" (Olma-Ota, 1970) kitobidan boshlandi. Ushbu kitob Forobiy ijodining fazoviy jihatlarini to'liq aks ettiruvchi bir qancha risolalardan iborat: "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida", "Aql so'zining ma'nosi haqida", "Ikki faylasuf – Ilohiy Aflotun va Aristotel qarashlarining umumiyliigi", "Ilmlar tasnifi haqida so'z", "Fozil shahar odamlarining qarashlari haqida"¹.

Ushbu turkumning go'yo davomi sifatida "Al-Forobiyning ijtimoiy risolalari" kitobi (Olma-Ota, 1973) nashr etildi. Unda tinchlik, ezgulik va insoniylik haqidagi "abadiy" mavzularga bag'ishlangan juda qiziqarli g'oyalar aks etgan. Mutafakkirning tabiatshunoslikka oid qarashlari "Al-Forobiyning matematik risolalari" asarida (Olma-Ota, 1972) yoritilgan. Forobiyning bu asari asosan geometriya va trigonometriya ilmiga bag'ishlangan.

Forobiy asarlariga kirish imkoniyati kengayishi bilan uning ijodiga qiziqish darajasi ham oshib boradi. Uning turli asarlari turli sohalarga bag'ishlangan. Forobiyning bilish nazariyasi muammolarini qo'rganligi batafsil tahlili I.Madkur tomonidan "Al-Forobiyning musulmonlar falsafiy maktabidagi o'rni" (Parij, 1936) kitobida keltirilgan. Amerikalik tadqiqotchi N. Resher «Arab mantiqining rivojlanishi» (1964) kitobida Abu Nasr Forobiyning mantiq faniga qo'shgan hissasi haqida to'xtalib o'tadi.

N. Resherning fikricha, Forobiy arabzabon olimlar orasida mantiqiy tadqiqotlar bo'yicha birinchi mutaxassis hisoblanadi. Shuningdek, u Forobiyning ustuvorligini bir qator hollarda muammoli, deb hisoblaydi, chunki Aristoteldan Forobiygacha bo'lgan mantiq tarixi asosan o'rganilmagan. N.Resher "Birinchi tahlil"ga Forobiyning qisqacha sharhini tarjima qilgan. Bu risola u tomonidan "Birinchi analitika"ga bag'ishlangan arab tilidagi birinchi mustaqil maxsus tadqiqot sifatida baholanadi. N. Resher "Birinchi tahlil"da muhokama qilingan masalalarni sharhlashda Forobiy kiritgan yangiliklarni quyida ko'radi. Arastu Forobiydan farqli o'laroq, bu risolada sillogizm

---

¹ Бурабаев М.С. О логическом учении аль-Фараби. Алма-Ата. 1982. – С.95.

modalligi va sillogizmlardagi xatolar haqida hech narsa aytilmagan, uning eng muhim mavzusi ahamiyatsiz bo‘lib kelgan kategorik sillogizm tahliliga bag‘ishlangan. “Birinci analitika” kitobida dalil masalasi juda oz yoritilgan. N.Resherning fikricha, bu holatda Forobiy birinchi tahliliy gnoseologiya va sillogizm modalligiga e’tibor bergan suriyalik mantiqshunoslar izidan boradi. Boshqa tomondan, shartli sillogizmlarga ko‘proq joy beriladi, ular haqida Aristotel deyarli hech narsa aytmaydi. Ehtimol, bu yerda stoiklarning ta’siri ta’sir qilgandir¹.

1963-yil N. Resher Forobiyning g‘oyalarida modal sillogizmlarga qarshi hech narsa yo‘qligini M. Shtaynshnayderga ishora qilib "Birinci Analitika" asariga sharhida chuqur talqin qilgan. Fransuz olimining tarjimai Parijda nashr etilgan. 1967-yilda Qohirada bu asar tarjimai nashr etildi. Bu asar muayyan ilmiy tadqiqotda mujassamlangan Al-Forobiyning falsafiy qarashlari asl nusxaning mevasi edi. Uning dunyoqarashi qurilishiga toj bo‘lgan uslub haqidagi ta’limot “Musiqqa katta kitobi”ning muqaddimasida ko‘rsatilgan uslubiy dasturda ayniqsa yaqqol ifodalangan.

N. Resher ta’kidlashicha, Forobiyning risoladagi muqaddima mulohazalari har qanday xurofotdan xoli, yangilik, izlanish, maqsadli ijodiy dastur ruhi bilan sug‘orilgan². Forobiy bu ishni boshlashdan avval qadimgi allomalar, ularning izdoshlari va zamondoshlari asarlarini sinchiklab tarjima qilganligini yozadi. Musiqqa san’ati qadimgi tafakkurda katta iz qoldirdi. Bu qadimgi Yunonistonning ijtimoiy hayotidagi o‘ziga xos funksiyalari bilan bog‘liq edi: ta’lim, sehrli tibbiyot. Musiqaning o‘zida estetik tomoni ham e’tiborga olingan, chunki musiqqa gimnastika kabi insonning ham ruhini, ham uning tanasini shakllantirishga qodir vosita hisoblangan. Forobiy musiqaning inson shakllanishida ham jismoniy, ham ma’naviy ahamiyati katta ekanligini ta’kidlagan.

Yurtimizda ham Abu Nasr Forobiyning hayoti, merosi va ilmiy-falsafiy qarashlari haqida ko‘plab tadqiqot ishlari yozilgan. M.M.Xayrullayev sobiq Sho‘rolar davrida birinchilardan bo‘lib I.M.Mo‘minov rahbarligida 1966-yil Forobiyning falsafiy merosi

---

¹ N.Resher. Arab mantiqining rivojlanishi. – Nyu-York, Science. 1964. – P. 67.

² N.Resher. Arab mantiqining rivojlanishi. – Nyu-York, Science. 1964. – P. 17.

hamda dunyoqarashiga bagʻishlangan yirik dissertatsiyasini himoya qildi va Oʻzbekistonda forobiyshunoslikka asos soldi. U Forobiy merosini chuqur oʻrganib, uning ijodi va falsafiy qarashlari aks etgan bir qancha ilmiy asarlarini ketma-ket nashr ettiradi. Jumladan, uning “Forobiy va uning falsafiy risolalari”, “Uygʻonish davri va Sharq mutafakkiri”, “Madaniyat va meros”, “Oʻrta Osiyoda ilk uygʻonish davri madaniyati”¹ asarlari eʼtirofqa sazovor boʻldi.

Shuningdek, Sharifjon maxdum Sadri Ziyo tomonidan tuzilgan, arab-tojik tilidagi “Majmuai tazkor” asari Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar fondida 2193 raqami ostida saqlanadi. Hijriy 1342 –1347/ milodiy 1923–1928-29-yillarda tuzilgan. Majmuada Abdulqodir Jiloniy va uning izdoshlari, xatlari haqida biografik maʼlumotlar, Forobiy, Ibn Sino, Nasiriddin Tusiy va boshqalarning tarjimai holi ham berilgan². OʻzRFA muxbir aʼzosi G.P.Matviyevskaya “Oʻrta asr Sharqida son haqida taʼlimot” deb nomlangan asarida Al-Xorazmiy, Al-Fargʻoniy, Al-Farobiy, Nasiriddin at-Tusiy, Al-Koshiy, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi va boshqalarning qisqacha hayot va faoliyatlari berilgan. Kitobda Oʻrta Osiyo matematika fani tarixining umumiy bayoni ham berilgan. Bu kitob shunisi bilan qiziqki, unda oʻrta asr olimlari hayotida juda qiziq maʼlumotlar ham keltirilgan.

Forobiy ijodi nafaqat Sharq, balki Gʻarb olimlarida ham katta qiziqish uygʻotgan. Jahon miqyosida Forobiyning ilmiy merosini keng miqyosda oʻrganish XX asrning birinchi yarmida boshlangan. Yevropa olimlari Karra de Vo, Peter Adamson, Rudolf Ulrich, *P. Brock*, George A. Kiraz, John Watt va boshqalar Forobiyning ilmiy merosini oʻrganishga oʻz hissalarini qoʻshdilar. Rus olimlari Krimskiy, M.M.Filippov, T. I. Raynov, V. V. Bartold, A. S. Bogomolov, T.I.Oyzerman, L. A. Komarov, G.Ruzavin, P.V. Tavanets va boshqalar Forobiy asarlarini tadqiq etish borasida koʻp ish qildilar.

Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlari olimlari Husayniy, al-Farruxi, Usmon Amin, M. Maxdi, Sayd Nafisiy, I. Madkur, Rajabi Tabriziy,

¹ M. M. Xayrullayev. Oʻrta Osiyoda ilk uygʻonish davri madaniyati. – T., 1994. 178b.

² Садри Зиё. Мажмуаи тазкирот. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди. инв. № 2193. 231а/б.

Mexrdod, A, Atesh, Oydin, Umar Farrux, Said Husayn Nosir, Mahmud Abbos, Turker, Rashed Marvan, qozoq olimlari M.S. Burabayev, A.Moshanov, A. X. Qosimjonov, A. Kubasov, S. K. Satibekova va boshqalar Forobiyning asarlarini rus tilida chop etib, ijtimoiy-falsafiy, mantiqiy va siyosiy qarashlarini tahlil qildilar. Forobiyning boy ilmiy merosini o'rganishda o'zbek olimlari ham samarali mehnat qildilar. A.Saadiy, T. N. Qori Niyoziy, I. M. Mo'minov, V. Y. Zohidov, M.K.Oripov, R. Nosirov, H. Aliqulov, O. Fayzullayev, A. Kaziberdov, A. Irisov va boshqa allomaning hayoti, ijodi va falsafiy qarashlari haqida ilmiy tadqiqot olib bordilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abu Nasr Forobiy ijodini o'rganish ilm fan ahlini G'arbda ham, Sharqda ham befarq qoldirmagan. Forobiy asarlari asrlar davomida madrasalarda darslik sifatida o'rganilgan. Forobiy asarlarini ilmiy tadqiq qilish, ayniqsa, XIX-XX asrlarda avj oldi. Forobiy asarlarining noyob qo'lyozma nusxalari o'rganildi va tarjima nusxalari yaratildi. Forobiy asarlarining muhim jihati shundaki, Forobiy o'z asarlarida yunon falsafasini Sharq falsafasi bilan uyg'unlashtira olgan. Ayniqsa, uning olam va aql to'g'risidagi qarashlari e'tirofga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahdi, Muhsin. Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. Chicago:The University of Chicago Press, 2011. – P. 98.
2. John Watt. Al-Farabi and the History of the Syriac Organon, in Malphonow-Rabo d-Malphone: NJ: Gorgias Press, 2008. pp. – P. 63.
3. Adamson Peter. In the age of Al-Farabi, Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century//Journal of Islamic Studies 22 (no. 2)-L.: Press, 2011. – P. 147.

AHMAD YUGNAKIYNING IJTIMOYIY-FALSAFIY QARASHLARI SHAKLLANISHIDA ISLOM DININING AHAMIYATI

Sobirjon ERGASHEV

TDSHU, Sharq falsafasi va madaniyati

mutaxassisligi 2 -kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD. L. To'rayev

Annotatsiya: Ushbu maqola Ahmad Yugnakiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari shakllanishida Islom dinining qanchalik ahamiyat kasb etganligi, hamda uning falsafiy qarashlariga jamiyatning ta'siri haqida.

Kalit so'zlar: Ahmad Yugnakiy, Hibat ul Haqoyiq, Islom dini, Qur'on Karim, hadislar, Qoraxoniylar, halollik, bilimlilik, to'g'rilik.

X asr o'rtalarida Issiqko'lning janubi va Koshg'arda yashagan yag'mo qabilasi kuchayib, avval o'zlaridan shimoli-sharqroqda yashovchi jikil qabilasi bilan yagona ittifoqqa birlashadi. So'ngra Yettisuvga hujum qilib, qarluqlarni bo'ysundiradi va bu ulkan hududda Qoraxoniylar davlatini tashkil qiladilar¹.

Qoraxoniylar davlatida X asrda xalqning milliy ongi rivojlanishi va o'sishi asnosida ilm-fan va adabiyot ham ravnaq topdi. Hududda shu davrning mashhur olimlari – Al-Xorazmiy, Xo'jandiy, Yusuf Xos Hojib, Al-Farobiy, Ibn Sino, Al-Beruniy hamda Ahmad Yugnakiy kabilar yashab, ijod qildi. Bu kabi donishmand, iqtidorli va yuksak ma'naviyatli olimlar paydo bo'lishi shundan dalolat beradiki, Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri Yevropa Uyg'onish davriga nisbatan bir necha asr avval boshlangan. Xususan, Qoshg'ar, Xotan, Bolasog'un, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Urganch, Termiz, Marv nihoyatda go'zal shaharlarga aylanib, madaniyat markazlariga aylana boshlagani ham fikrimiz dalilidir. Ushbu ilm-fan taraqqiyoti rivojiga bo'lgan katta hissalaridan biri shubhasiz Islom dinidir.

Islom dini zaminida yuzaga kelgan ilm – fan taraqqiyoti davrida yetishib chiqqan faylasuf allomalardan biri bu – Adib Ahmad Yugnakiydir.

---

¹ Rahmonov N. O'zbek mumtoz adabiyoti ta'rixi. – T.: Ziyonet kutubxonasi, 2014. – B 113.

Uning falsafiy qarashlari shakllanishidagi asosiy manbalari – Islom dini, Qur'on hamda hadislar hisoblanadi. Negaki, Islom O'rta Osiyoda madaniy va ilmiy faoliyatni oshirdi. Arab xalifalari ilm-fanni rivojlantirishga harakat qildilar, bu esa tibbiyot, al-jabr, handasa, fiqh, riyoziyot va boshqa sohalar bo'yicha katta ilmiy izlanishlarga sabab bo'ldi.

Qur'onda va undan keyingi asosiy manba hisoblangan hadislar Allohga, uning payg'ambari Muhammad alayhissalomga e'tiqod qilish bilan birga ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik, ilmga intilish, o'zaro ahil bo'lish, mehr-oqibat, ehson, sabr-toqat, kamtarlik, vafo, sadoqatlilik, poklik, adolat, diyonat kabi insoniy sifatlar haqidagi jihatlari va yaxshi fazilatli hamda odob-axloqli bo'lishlik yo'llari bayon etilgan. Ahmad Yugnakiy mana shunday ruhda tarbiya ko'rgan insonlardan edi. Bundan tashqari, Qoraxoniylar davlati hukm surgan to'rt asr mobaynida Markaziy Osiyo xalqlari nisbatan tinch-osuda va farovon yashadi. Buning oqibatida barqaror vaziyat hukm surib, ilm-fan va madaniyatning ravnaq topishi uchun imkoniyatlar vujudga keldi. Natijada ulug' ajdodlarimiz – faylasuflar, tarixchilar, astronomlar, shoirlar samarali ijod qilishdi. Shuningdek, Islom O'rta Osiyoning o'ziga xos madaniyat va adabiyotining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Xususan, shu davrdan boshlab ko'plab adabiyotlarda Qur'oni karimdan oyatlar, Hadisi sharifdan hadislar keltirish anchagina kengaydi. Shulardan biri Ahmad Yugnakiy edi. Uning "Hibat ul haqoyiq" asaridan ham namunalar ko'rishimiz mumkin. U o'zing asarini Allohga hamd aytish bilan boshlaydi.

Iloho, behad hamd ayturman senga,
Lutfing cheksiz umid qilaman shunga.
Loyiqmi hamdingni aytishga bu til,
Yolvorib so'rayman – ko'mak ber menga¹.

Ushbu 4 misrada ham Adibning Allohga bo'lgan muhabbatini ko'rishimiz mumkin. Nafaqat asarning muqaddimasida balki to'laligicha asarda Islom dinining ahamiyati katta ekanligini ko'rib olishimiz mumkin.

Ahmad Yugnakiy "Hibat ul-haqoyiq" asarini yaratar ekan, Islom dinining kuchsizlanishini oldini olish, musulmonlik yuzaki toat-ibodat

---

¹Q. Sodiqov. Ahmad Yugnakiy "Hibat ul Haqoyiq".

emasligi, to'g'rilik, halollik, bilimdonlik islomning bosh sharti ekanligini ta'sirli tarzda to'liq qilish, odob va ilm, diniy hissiyot va tafakkur, saodat va ma'rifat bir biriga butunlay bog'liq ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Bunga erishishning birinchi asosi va ma'rifiy zamini Qur'on karim hamda payg'ambar hadislarini hisoblandi. Ahmad Yugnakiyning fikrlariga ko'ra, insoniyat farzandi ilm orqali o'zini jaholat, nodonlik, gumrohlik singari ofat va balolardan xalos etadi. Ikkinchidan, u haqni botildan farqlab, dunyo va hayot sirlarini bilish imkoniyatiga erishadi. Hech bir e'tiroz yo'qki, Adib Ahmad ilm va uning fazilatlarini haqida so'zlaganda, eng avvalo, din va shariat ilmini nazarda tutgan, ammo ilmni faqat din doirasida talqin etish ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Uning uchun odob, nafs tarbiyasi, komil inson martabasiga ko'tarilish ham ilm bilan aloqador edi. Ahmad Yugnakiyning ilm va ma'rifat to'g'risidagi fikrlariga chuqurroq nazar tashlansa, bu buyuk mutafakkirning axloq va haqiqat ilmiga tayanib, fanning barcha tarmoqlarini o'rganishga da'vat qilganligi sir bo'lmay qoladi. Shuning uchun faylasuf ilm tushunchasini keng miqyosda qabul qilganini, ham diniy, ham dunyoviy xususida mushohada yuritganligini hisobga olish lozim.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Qoraxoniylar qudratga to'lib turgan XI asrning birinchi yarmida mintaqaning Sharqiy Turkiston va G'arbiy Turkiston (Xorazmdan tashqari) qismlarini bir markazdan boshqarish imkoni tug'ilgan. Va, aksincha, ichki sulolaviy qarama-qarshiliklar avj olganda hukmron siyosiy kuch zaiflashib o'lkada parchalanish yuz bergan bo'lishiga qaramay, mintaqada ilmiy-madaniy muhit rivojlanishi to'xtab qolmadi.

Islom dinining markaziy Osiyo mintaqasiga yoyilishi bilan tub aholi tomonidan yaratilgan qadimiy asarlarning ko'pchiligi yo'q qilib yuborilgan bo'lsa ham, endilikda o'zgacha adabiy muhit shakllandi. Yangicha qarashlar vujudga kela boshlandi.

Endilikda Adabiy muhitda Qur'oni karim oyatlaridan, hadisi sharifdan turli xil o'rinlarda foydalanish keng avj oldi.

Ushbu davrning eng asosiy asarlari hisoblanmish Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" va Yusuf Hos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari singari Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asari ham

o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Undagi falsafiy, ijtimoiy-didaktik g‘oyalar asrlar davomida dasturi amal bo‘lib xizmat qildi, desam mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Q. Mahmudov. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul Haqoyiq” asari.
2. Q. Sodiqov. Ahmad Yugnakiy “Hibat ul Haqoyiq”.
3. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari, 1-jild, Eng qadimgi davrdan XV asrgacha, Hamidulla Boltaboev wa Nasimkhon Rahmon tayyorlagan, Toshkent, 2003.
4. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq / Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi K.Mahmudov. Toshkent, 1971; Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari.
5. Jovliyeva, Y. A. Q., & Rasulova, R. B. (2022). AHMAD YUGNAKIYNING “HIBAT-UL HAQOYIQ” ASARIDAGI ODOB-AXLOQQA OID QARASHLARI. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2(1).

QADIMGI XITOIY FALSAFIY MAKTABLARI TASNIFI

Jobir JUMAYEV

TDSHU Sharq falsafasi va madaniyati

mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD. Ikramova Iroda

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qadimgi Xitoyda vujudga kelib, shakllangan falsafiy maktablarning Xitoy sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur maktablarning asosiy g‘oyalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Xitoy, madaniyat, “yuz maktablar”, “Yin va Yang” “Konfutsiychilik maktabi”, “Moistlar maktabi”, “Ismlar maktabi”, “Qonunchilar maktabi” (legistlar), daosizm.

Qadimgi Xitoy diniy va mifologik qarashlar dunyoni tushuntirishga va ma‘no berishga intilgan. Bu davrdan keyingi davrlarda koinotning kelib chiqishi haqidagi an‘anaviy tushuntirishni rad etuvchi yangi fikr shakllarining paydo bo‘lishi va Urushayotgan davlatlar davrida kuchli yangi siyosatlarining paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi.

Umuman olganda, qadimgi Xitoyda diniy va mifologik tasavvurlar turli sharoitlarida shakllangan. Xitoyda dastlabki diniy va mifologik tasavvurlar shaklanishiga asosan tabiat hodisalari, ajdodlar ruhi tushunchasi shaklanishi, besh unsur va dunyoda turli xil g‘ayrioddiy maxluqlar, sehrli kuchga ega qahramonlar borligiga ishonish ta‘sir ko‘rsatgan. Bu orqali, ya‘ni diniy va mifologik qarashlar shakllanishi va rivoji orqali qadimgi Xitoy falsafasining o‘sishi va rivojlanishi uchun qulay muhit yaratishga yordam berdi va uning butun Xitoy dunyosiga tarqalishini ta‘minladi.

Yang va Yin kuchlariga asoslangan kosmogonik tushunchalarning paydo bo‘lishi bilan birga, birinchi navbatda, “beshta asosiy element” bilan bog‘liq bo‘lgan sodda materialistik tushunchalar paydo bo‘ldi. Tabiat hodisalari haqida jonli tafakkur qilish qadimgi Xitoy mutafakkirlarini suv, olov, metall, tuproq, yog‘och kabi o‘zaro bog‘liq tamoyillarni qabul qilishga olib keldi. “Osmon beshta tamoyilni yaratdi

va odamlar hammasidan foydalanadilar. Bitta narsa bekor qilinsa, hayot imkonsiz bo‘lib qoladi”¹. “Shu Jing” kitobining “Hup fan” (“Buyuk reja”) bobida shunday deyilgan: “Birinchi tamoyil – suv, ikkinchisi – olov, uchinchisi – yog‘och, to‘rtinchisi – metall va beshinchisi – tuproq. Suvning [doimiy tabiati] nam bo‘lishi va pastga oqishi; olov – yonish va ko‘tarilish; yog‘och – [bo‘ysunmoq] egilish va to‘g‘rilash; metall – [tashqi ta’sirlarga] bo‘ysunish va o‘zgarish; Yerning [tabiati] uning ekin olib, hosil berishida namoyon bo‘ladi. Ho‘l va pastga oqadigan narsa sho‘rlikni hosil qiladi; yonayotgan va ko‘tarilgan narsa achchiqlikni keltirib chiqaradi; egilib, to‘g‘rilanadigan narsa nordon hosil qiladi; bo‘ysunadigan va o‘zgartiradigan narsa o‘tkirni yaratadi; Ekinni qabul qilib, hosil beradigan narsa shirinlikni yaratadi”². Dastlab, yin va yang kuchlari va beshta tamoyil hali ham osmon (ruhlar) bilan bog‘liq, ammo ancha keyin Szou Yan bu tabiiy falsafiy sxemani diniy g‘oyalar bilan o‘zgartiradi. Shu bilan birga, tabiat va jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni kuzatish umuminsoniy shakllanish va o‘zgarishlar g‘oyasini rag‘batlantirdi.

Miloddan avvalgi VI-III asrlarda Qadimgi Xitoyning ko‘zga ko‘rinadigan hayotida xitoyliklarning oldingi davrda bilganidan sifat jihatidan farq qiladigan va jiddiy ijtimoiy o‘zgarishlar tufayli yuzaga kelgan yangi hodisalar paydo bo‘ladi. Bu davrda Qadimgi Xitoyda yerga xususiy mulkchilikning paydo bo‘lishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, hunarmandchilik turlarining kengayishi, tuproqqa ishlov berish usullarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligi va sanoatda yangi temir qurollar va asboblarning qo‘llanilishi natijasida yuzaga kelgan yirik iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar Xitoy tarixining bu davri o‘zining iqtisodiy va harbiy qudrati bilan ilgarilab ketgan Qin, Chu, Qi, Vey, Jin, Chjao, Xan qirolliklari ichidagi keskin ijtimoiy kurash va qirolliklar o‘rtasidagi qonli urushlar bilan ham xarakterlanadi.

Miloddan avvalgi III-asrning ikkinchi yarmida podsholiklar o‘rtasida hukmronlik uchun kurash olib borilishi “Urushayotgan davlatlar”ning yo‘q qilinishiga va Xitoyning eng kuchli Sin qirolligi

---

¹ Fung Yu Lan. A history of Chinese philosophy. – London, 1952. – P. 20.

² Юань Ке. Мифы Древнего Китая. М., 1965. – С. 35.

homiyligida markazlashgan davlatga birlashishiga olib keldi. “Chuqur siyosiy qo‘zg‘alishlar – qadimgi birlashgan davlatning yemirilishi va alohida saltanatlarning mustahkamlanishi, yirik saltanatlar o‘rtasidagi gegemonlik uchun keskin kurash turli falsafiy, siyosiy va axloqiy maktablarning shiddatli g‘oyaviy kurashida o‘z ifodasini topdi. Bu davr madaniyat va falsafaning gullab-yashnashi bilan tavsiflanadi. Xitoy zodagonlari hanuzgacha “osmon” va “taqdir” diniy g‘oyalariga yopishib olishgan, garchi ularni o‘sha davrdagi kurashning o‘ziga xos xususiyatlariga nisbatan biroz o‘zgartirgan bo‘lsalar ham”¹.

Aristokratiyaga qarshi bo‘lgan yangi ijtimoiy guruhlar o‘z qarashlarini ilgari surdilar, “osmon” e‘tiqodiga qarshi chiqdilar yoki samoviy taqdir tushunchasiga butunlay boshqacha ma’no qo‘ydilar. Ushbu ta’limotlarda tarixiy tajribani tushunishga, mamlakatni boshqarishning “ideal qonunini” topishga, aholining turli ijtimoiy guruhlari o‘rtasidagi munosabatlarning yangi qoidalarini ishlab chiqishga, atrofdagi dunyo, insonning tabiat (osmon), davlat va boshqa odamlar bilan munosabatini aniqlashga, shaxsning, mamlakatning hayotidagi o‘rnini aniqlashga harakat qilindi. “Shi Jin”, “Shu Jin” kabi adabiy-tarixiy yodgorliklarda biz odamlarning bevosita mehnati va ijtimoiy-tarixiy amaliyotini umumlashtirish asosida vujudga kelgan ma’lum falsafiy g‘oyalarga duch kelamiz. Biroq, qadimgi Xitoy falsafasining haqiqiy gullab-yashnashi aynan miloddan avvalgi VI-III asrlarda sodir bo‘lgan. Bu haqli ravishda Xitoy falsafasining oltin davri deb ataladi.

Aynan shu davrda falsafiy va sotsiologik tafakkurning “Dao de szin”, “Lun yuy”, “Mo-szi”, “Men-szi”, “Chjuan-szi”, “Guan-szi”, “Li szi” va boshqa asarlari paydo bo‘ldi. Aynan shu davrda buyuk mutafakkirlar Lao Szi, Konfutsiy, Mo-szi, Chjuan-szi, Men-szi, Syun-szi, Shan Yan va Xan Fey-szi o‘z tushuncha va g‘oyalari bilan maydonga chiqdilar. Aynan shu davrda Xitoy falsafiy maktablari – daosizm, konfutsiylik, moism, legizm, naturfaylasuflar shakllanishi sodir bo‘ldi, ular keyinchalik Xitoy falsafasining butun keyingi rivojlanishiga ulkan ta’sir ko‘rsatdilar. Aynan shu davrda o‘sha

---

¹ Ян Хин-Шун. Древнекитайская философия. – Т. 1-2. – М.: Мысль, 1972-1973. – С. 24.

muammolar, o‘sha tushunchalar va kategoriyalar paydo bo‘ldi, keyinchalik ular Xitoy falsafasining keyingi butun tarixi uchun, hozirgi davrgacha an’anaviy bo‘lib qoldi.

Qadimgi Xitoy falsafiy tafakkuri rivojlanishining ikki asosiy bosqichiga: m.a. VIII-VI asrlar davrini o‘z ichiga olgan falsafiy qarashlarning paydo bo‘lish bosqichiga oid tafakkur yodgorliklari keltirilgan. Falsafiy tafakkurning gullash bosqichi – an’anaviy ravishda m.a. VI-III asrlarga to‘g‘ri keladigan “yuz maktablar” o‘rtasidagi raqobat bosqichi hisoblanadi. Konfutsiylik va daosizm Xitoy tafakkurining ikkita asosiy oqimi ekanligi ma’lum. Biroq, ular ko‘p raqib maktablardan faqat ikkitasi edi va ular faqat uzoq evolyutsiya jarayonida m.a. V-III asrlarda shunday shakllandi. “Bu davrda maktablar shunchalik ko‘p ediki, xitoyliklar ularni “yuzta maktab” deb atashadi”¹.

Keyinchalik tarixchilar ushbu “yuz maktab”ni tasniflashga harakat qilishdi. Buni birinchi bo‘lib Sima Tan amalga oshirdi. Sima Tanning (miloddan avvalgi 2-1-asrlar) “Shi Ji” (“Tarixiy eslatmalar”) asarida Qadimgi Xitoy falsafiy maktablarining birinchi tasnifini beradi. U yerda oltita maktab nomi berilgan: “Yin va Yang ta’limoti tarafdorlari” (tabiiy faylasuflar), “Konfutsiychilik maktabi” – Ju szya, “Moistlar maktabi”, “Ismlar maktabi” – Min Szya (ko‘pincha “sofistlar maktabi” deb ham ataladi), “Qonunchilar maktabi” (legistlar) – Fa Szya hamda “Dao va De ta’limoti tarafdorlari maktabi” – Daochilar.

Birinchi, “Yin-Yang szya” yoki “Yin-Yang” maktabi, tabiatshunoslar maktabi. U o‘z nomini xitoy tafakkurida kosmologiyaning ikkita asosiy jihati deb hisoblangan yin va yin tamoyillaridan oladi. Yin – ayol, yang – erkak. Xitoyliklarning fikriga ko‘ra, barcha samoviy hodisalar yin va yangning o‘zaro ta’siri va kombinatsiyasi natijasidir.

Ikkinchi maktab – “Ju szya” yoki “Donishmandlar maktabi”. G‘arb adabiyotida bu maktab konfutsiy nomi bilan tanilgan, ammo “ju” belgisi tom ma’noda “ma’lumotli odam”, “olim” degan ma’noni anglatadi. Shunday qilib, G‘arbdagi nomi qisman noto‘g‘ri, chunki bu maktabning

---

¹ Werner E.T.C. Myths and Legends of China. – New York, 2015. – P. 102.

izdoshlari nafaqat mutafakkirlar, balki olimlar hamdir. Ular, birinchi navbatda, qadimgi klassiklarning o'qituvchilari va shuning uchun qadimgi madaniy meros merosxo'rlari edi. Konfutsiy, shubhasiz, ushbu maktabning yetakchi shaxsidir va uni asoschisi deb hisoblash mumkin. Biroq, "ju" atamasi nafaqat "konfutsiy" yoki "konfutsiychilik" degan ma'noni anglatadi, balki kengroq ma'noga egadir.

Uchinchi maktab – "Mo Szya" yoki Moistlar maktabi. U Mo Szi boshchiligida o'zining uyushgan tashkiloti va qat'iy tartib-intizom bilan ajralib turardi. Uning izdoshlari o'zlarini moistlar deb atashgan. Bu maktabning nomi, boshqalardan farqli o'laroq, Sima Tan tomonidan kiritilmagan.

To'rtinchi maktab – "Min Szya" yoki "ismlar maktabi". Uning izdoshlari ular "ismlar" va "dalillar" deb ataydigan narsalar o'rtasidagi farqlar va bog'lanishlar bilan qiziqdilar.

Beshinchi maktab "Fa Szya" yoki Qonunchilardir. "Fa" iyeroglifi "qoida", "qonun" degan ma'noni anglatadi. Maktab yaxshi hukumat donishmandlar tomonidan aytilgan axloqiy me'yorlarga emas, balki belgilangan qonunlar to'plamiga asoslanishi kerakligini ta'kidlagan davlat arboblardan kelib chiqqan.

Oltinchi maktab "Dao-de Szya" yoki "Yo'l va yaxshi kuch maktabi". Uning izdoshlarining metafizikasi mavjud bo'lmaganlik (Dao yoki yo'l) kontseptsiyasiga va uning insonning tabiiy fazilati (de) sifatida shaxsda konsentratsiyasiga asoslangan edi. Bu atama "fazilat" deb tarjima qilingan, ammo uni har qanday narsada yashiringan "kuch" deb yetkazgan ma'qul. Sima Tan tomonidan Dao De deb atalgan maktab keyinchalik oddiygina Dao Szya, G'arb adabiyotida esa daosizm nomi bilan mashhur bo'ldi.

Keyinchalik, zamonaviy davrda, bu tasnif yana to'rtta "maktab" bilan to'ldirildi. "Ko'p asrlar davomida Xitoy mutafakkirlari asarlarini yoyish va ularning qarashlarini o'rganish yuqorida qayd etilgan tasnif asosida amalga oshirilganligi sababli, garchi u ilmiy tasniflash qoidalari nuqtai nazaridan tanqidga dosh bermaydi, chunki ba'zi maktablarda

maktab asoschisining ijtimoiy faoliyati tabiatiga ko‘ra, boshqalari – asoschisi nomi bilan atalgan”¹.

Qolaversa, ma’lum bir mutafakkirning mana shu olti-etti maktabdan biriga an’anaviy nisbat berish ham ma’lum darajada oqlanadi. Albatta, masalan, kopfutsiapizmga mansub faylasuf Konfutsiy aytgan fikrlarni e’tiborsiz qoldirolmaydi. Biroq, har bir yirik mutafakkir o‘z davri ilgari surgan talablarga javob bera olmadi. Shuning uchun u yoki bu mutafakkir o‘zi rasman a’zolicini e’lon qilgan ta’limot doktrinasi qoidalarini ko‘pincha buzgan. Bu borada, masalan, an’anaviy ravishda konfutsiy hisoblangan Syun-szi taqdiri dalolat beradi, lekin mohiyatan u bunday emas edi, chunki uning qarashlari u tanqid qilgan konfutsiylikdan ko‘ra legistlar va moistlarga yaqinroq edi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Qadimgi Xitoyda falsafaning barcha o‘ziga xos xususiyatlariga qaramay, falsafiy maktablar o‘rtasidagi munosabatlar oxir-oqibat ikkita asosiy tendentsiya – materialistik va idealistik yo‘nalishlar o‘rtasidagi kurashga olib keldi, garchi, albatta, bu kurashni sof shaklda tasavvur qilib bo‘lmaydi. Xitoy falsafasi rivojlanishining dastlabki bosqichlarida, masalan, Konfutsiy va Moszi davrida ham bu mutafakkirlarning falsafaning asosiy masalasiga munosabati bevosita ifodalanmagan. Inson ongining mohiyati, uning tabiat va moddiy olam bilan aloqasi haqidagi savollar yetarlicha aniq belgilanmagan. Ko‘pincha biz materialistlar deb tasniflaydigan faylasuflarning qarashlari o‘tmishdagi diniy, tasavvufiy g‘oyalarning muhim elementlarini o‘z ichiga olgan va aksincha, odatda idealistik pozitsiyalarni egallagan mutafakkirlar ma’lum masalalarga materialistik izoh berganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fung Yu Lan. A history of Chinese philosophy. – London, 1952.
2. Werner E.T.C. Myths and Legends of China. – New York, 2015.
3. Ян Хин-Шун. Древнекитайская философия. – Т. 1-2. – М.: Мысль, 1972-1973.
4. Юань Ке. Мифы Древнего Китая. – М., 1965.

---

¹ Fung Yu Lan. A history of Chinese philosophy. – London, 1952. – P. 22.

NASIRIDDIN TUSIYNING “ASOS AL-IQTIBOS” ASARIDA MANTIQ ILMINING IZOHLANISHI

Gulsara ABDUVAXOBOVA
TDSHU, “Sharq falsafasi va madaniyati”
kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola musulmon sharqida katta o‘ringa ega bo‘lgan ensiklopedik olim Xo‘ja Nasiriddin Tusiyning mantiqiy qarashlarining shakllanishi va bu sohaga qo‘shgan ulkan hissalasi haqida. Maqolada mutafakkirning mantiq ilmiga qo‘shgan hissalarini nimalardan iborat ekanligi va uning mantiqiy qarashlari boshqa sharq va g‘arb faylasuflarining mantiqiy qarashlaridan qanday farq qilishi haqida so‘z boradi. Bunda uning mantiq ilmiga oid asosiy asari hisoblangan “Asos al-iqtibos” asari va ingliz va rus olimlarining ilmiy ishlari asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Nasiriddin Tusi, peripatetizm, arab-musulmon mantiq‘i, “Asos al-iqtibos” asari, tushuncha, hukm va xulosa, tasdiq va inkor hukmlar, predikat, sillogizmlar.

Avvalo, Nasiriddin Tusi va boshqa ko‘plab sharq mutafakkirlarining mantiqiy qarashlarining shakllanishiga asos bo‘lgan buyuk faylasuf Aristotel mantiq‘iga to‘xtaladigan bo‘lsak, Arastuning mantiq to‘g‘risidagi qarashlari uning falsafiy ta‘limoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ilohiyot to‘g‘risidagi fikrlarini tushunishga yordam beradi. Ilk o‘rta asrlarda Aristotelning mantiq haqidagi ta‘limotlariga asoslangan mantiqshunoslik falsafiy bilimlarning asosi va muhim qismi sifatida sharq mintaqalarida keng tarqaldi va o‘rganildi. Mantiq ilmi IX-XI asrlarda Aristotelning mantiq sohasidagi merosi asosida Markaziy Osiyoning mashhur mutafakkirlari Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Nasiriddin Tusi, Davoniy, Jurjoniy, Fahriddin Roziylarning asarlarida rivojlantirildi. Bu mutafakkirlar Aristotelning mantiqiy ta‘limotini tiklabgina qolmay, undagi asosiy tamoyillarga tayanib, o‘zlari mustaqil ta‘limot yaratishga harakat qilganlar. Nasiriddin Tusiyning gnoseologik va mantiqiy qarashlarida biz ham yunon faylasuflari qarashlarining ta‘sirini,

ham Islom dinining ta'sirini kuzatamiz. Nasiriddin Tusiy bu masalalarda har ikkala jihatni oqilona muvozanatga keltirishga harakat qiladi.

Tusiyning mantiqiy tizimiga kelsak, uning bu sohaga oid eng yirik asari "Asos al-Iqtibos" bo'lib, mantiq ilmiga oid eng yirik asarlardan biri hisoblanadi. Tusiy Aristotel va Ibn Sino mantiq'ining asosiy tamoyillarini o'rganish bilan birga o'zining mantiqqa oid ko'plab noyob asarlarini yozganligini ko'rish mumkin. Va bu bizga Tusiyning mantiqiy-epistemologik konsepsiyasi haqida aniq tasavvurni beradi. Nasiriddin Tusiyning mantiqiy tadqiqotlari qadimgi yunon-rim mantiq'iga, xususan, Aristotel boshchiligidagi peripatetizm mantiq'iga asoslanib, stoik mantiq'iga va Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abulbarakot Bag'dodiy, Kotibiylarning mantiq'iga asoslangan edi. Shuning uchun, Tusiy mantiq'i Arastu va Ibn Sino mantiq'ining sintezi hisoblanadi va u musulmon peripatetizm vakillariga qaraganda Aristotel mantiq'iga ko'proq sodiq edi, bu uning "Asos ul-iqtibos" deb nomlangan asosiy mantiqiy asarida o'z ifodasini topgan. Albatta, bu Ibn Sino g'oyalari uning mantiq'ida va epistemologiyasida yo'qligini anglatmaydi. Nasiriddin Tusiyning mantiqiy va epistemologik qarashlarining shakllanishiga yunon-rim mantiq'ining ta'siri qanchalik katta bo'lmasin, baribir uning dunyoqarashi va uning barcha g'oyalari Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining ma'naviy merosiga asoslangan edi. Ta'kidlash lozimki, Nasiriddin Tusiyning falsafiy qarashlari deyarli o'rganilmagan. Qadimgi yunon mutafakkiri Arastu va uning izdoshi ensiklopedik olim Abu Ali Ibn Sino Nasiriddin Tusiy uchun falsafa olamida ko'zga ko'ringan olimlar bo'lishgan. Tusiy o'zining bir qator asarlarida bu mutafakkirlarning ishlarini tilga oladi va ularning falsafiy g'oyalar rivojidadagi xizmatlarini tan oladi. Tusiy faqatgina bu faylasuflar nazariyasining oddiy izdoshi va sharhlovchisi emas, o'z asarlarida o'zidan oldingi olimlarning ko'plab ilg'or falsafiy fikrlarini, jumladan, Arastu va Ibn Sinoning ba'zi falsafiy g'oyalarini rivojlantirgan asl mutafakkirdir. Bundan tashqari, ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, "Tusiy Ibn Sinoni ortda qoldirishga intilgan zo'r olim darajasiga ko'tarilgan"¹.

---

¹ Arberry A.I. Classical Persian literature. – London, 1958. P-76.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda o'rta asrlar arab-forsiyzabon mutafakkirlari merosini o'rganishga bag'ishlangan juda ko'p monografiya, dissertatsiya va maqolalar mavjud bo'lib, ularda Nasiriddin Tusiyning ham mantiqiy, ham gnoseologik qarashlari qaysidir shaklda namoyon bo'ladi. Bu yerda biz A.K.Zakueva, G.D.Mamedbayli, Sh.F.Mamedova, A.K.Rzayeva, B.M. Kedrova, B.A. Rosenfeld, M.F.Subbotin, S.M.Aliyev, P.S.Popov, G.I.Ruzavin va I.P.Tavanets, S.X. Styajkin va A.M. Umovaning tadqiqotlarini sanab o'tishimiz mumkin. Bu tadqiqotchilar Sharq mutafakkirlarining xilma-xil maktab va oqimlarga mansub g'oyalarini chuqur o'rgandilar. Shu bilan birga, tabiiyki, ular mantiq va bilish muammolari va ularni Nasiriddin Tusiy qanday hal qilganligini ham e'tibordan chetda qoldirmadilar. Xorijiy olimlarning asarlari orasida mashhur amerikalik sharqshunos va mantiqshunos N.Reshening tadqiqotlari katta qiziqish uyg'otadi. U o'zining "Arab mantiqi tarixi ocherklari" asarida yunon mutafakkirlarining asarlari arab tiliga tarjima qilingan davrdan boshlab arab mutafakkirlari qoldirgan mantiqiy merosni o'rganib chiqib, mantiq atrofida yuzaga kelgan kurashni ko'rib chiqdi va musulmon faylasuflarining mantiqning rivojlanishiga qo'shgan hissasini asoslab berdi. Nasiriddin Tusiyning mantiqiy ta'limotida hukm tushunchasiga katta o'rin berilgan va bu juda asoslidir. Mantiqda hukm, har qanday fikrlashni shakllantiradigan element hisobladi. Xususan, hukm xulosalar, sillogizmlar va dalillarni anglatadi. O'z navbatida, ular yordamida tabiiy ravishda yangi bilimlarni o'z ichiga olgan yangi hukmlar chiqariladi. Shuning uchun mutafakkir hukmni fikrning maxsus shakli, bilim turi sifatida o'rganishga, uning mohiyatini, tuzilishini, turlarini tahlil qilishga, shuningdek hukmlar o'rtasidagi munosabatlarga katta e'tibor beradi. Bu masalada u Aristotel va Ibn Sinoga ergashib, hukmni "tasdiqlanadigan yoki inkor etiladigan xabarlarini o'z ichiga olgan nutq sifatida" belgilaydi. Faylasufning fikriga ko'ra, hukm ikki yoki undan ortiq tushunchalarning birikmasidan hosil bo'lgan va xabarni ifoda etish uslubiga qarab, ya'ni fikrni bayon qiladigan yoki inkor qiladigan murakkab (yoki aralash) nutqdir. Biroq, u fikrlash yoki sillogizmning bir qismi sifatida bajaradigan funksiyasiga ko'ra shartlidir. Shunday qilib, hukm – bu "at-tasdiq" ("bayonot") yoki "al-inkor" ("rad

etish”)ni o‘z ichiga olgan nutq hisoblanadi. Shu bilan birga, mutafakkir tushuncha haqida bunday ta’rif berish mumkin emasligini ta’kidlaydi, chunki unda hech narsa tasdiqlanmaydi yoki inkor etilmaydi, ya’ni bayon etish va rad etish tushunchalarga xos emas. Tusiy o‘zining zamondoshlari tomonidan “ifoda etuvchi nutq”ning tabiati va tuzilishining turli talqinlarini batafsil tahlil qiladi. Natijada, Tusiy olimlar “ifoda etuvchi nutq” tushunchasining mohiyatini buzib ko‘rsatgan va bu so‘zni noto‘g‘ri ishlatgan degan xulosaga keladi, va hukmga o‘z ta’rifini beradi: “Xabarni tasdiqlash yoki rad etish shaklini o‘z ichiga olgan har qanday nutq “al-qadiya” (“hukm”) deb nomlanadi”¹. U Ibn Sino singari, hukmda kamida ikkita “al-lafz” (“so‘z, ibora”) so‘zining “bog‘lanishi” bo‘lishi kerak, deb hisoblagan. Bundan tashqari, u har qanday xabar, agar biror narsaga nisbatan biror narsa tasdiqlansa yoki rad etilsa, hukm ekanligini yana bir bor ta’kidlaydi va mutafakkir ta’kidlaganidek, har bir nutq biror narsaning haqiqati yoki yolg‘onligini o‘z ichiga oladi.

So‘zlar ustida tadqiqot olib borib, Tusiy so‘zlarni quyidagi guruhlariga ajratadi: omonim va sinonim so‘zlar; jins va tur tushunchalari haqidagi fikrlarini bayon etadi. Umumiy tushunchalar haqida fikr yuritib: 1. Jins tushunchalari; 2. Tur tushunchalari; 3. Farqlanuvchi tushunchalar; 4. Alohida tushunchalar; 5. Umumiy tushunchalar kabi 5 turga ajratadi. Hukm haqida esa quyidagi turlarni qayd etib, bog‘langan, bog‘lanmagan, haqiqiy, yolg‘on, ijobiy, salbiy kabi hukmlar haqida fikr yuritadi. Tusiy birinchi bo‘lib mantiqiy kvadrat, sillogizm va isbotlash haqidagi fikr yuritadi va ularni ochiqlashga harakat qiladi. Tusiy hukmlarni 2 sinfga bo‘ladi: Qat’iy va shartli. Qat’iy hukm 2 termin (S, P) va bog‘lovchidan tashkil topadi, unda subyektning hajmi predikatning hajmiga kiradi. “=” parallel chiziqlar tasdiq, “-” to‘g‘ri chiziq inkorni bildiradi. Shartli hukmlarning tarkibiy qismini bir necha oddiy hukmlar tashkil etadi. Shartli hukmlarga kelsak, mutafakkirning fikriga ko‘ra, ular ikki yoki undan ortiq oddiy hukmlardan mantiqiy birikmalar yordamida hosil bo‘ladi (“agar, keyin”, “va”, “yoki” va boshqalar yordamida). Shartli hukmlarda, deydi Tusiy, bir qism boshqa qism mavjudligini taxmin qiladi, shuning uchun

---

¹ خواجه نصیرالدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ص ۱

ularni “inklyuziv” hukm deb atash mumkin¹. Mutafakkirning mantiqiy merosidagi predikativ yoki kategorik hukmlarning tasnifini ko‘rish mumkin. Umuman olganda, bu jihatda Ibn Sinoning tasnifiga o‘xshaydi va u o‘z navbatida Aristotelning pozitsiyasiga asoslanadi. Ma’lumki, Aristotelning hukmlar nazariyasi oddiy kategorik hukmlar nazariyasidir. U o‘z tasnifida kategorik hukmlarni sifat bo‘yicha ijobiy va salbiyga ajratadi. Aristotel shunday deb yozadi: “Bayonot – bu biror narsaning biror narsaga oid bayonoti. Inkori – bu biron bir narsadan nimanidir ayirib tashlash bayonidir”². “Birinchi analitika” asarida kategorik hukmlar ularning miqdoriga ko‘ra umumiy, aniq va noaniq turga bo‘linadi: “Hukm – bu biror narsaga nisbatan biror narsani tasdiqlaydigan yoki inkor qiladigan nutq. U umumiy, yoki alohida yoki noaniq bo‘lishi mumkin”³. Zaruriy hukm turlari: Mohiyatiga ko‘ra zaruriy; shartlangan umumiy zaruriylik; shartlangan juz’iy zaruriylik; vaqtdagi zaruriylik; keng tarqalgan zaruriylik; predikat shartiga ko‘ra zaruriylik. Voqelik-mavjudlik hukmlari ham 2 xildir: Nozaruriy mavjudlik hukmlari, doimiy bo‘lmagan mavjudlik hukmlari.

Nasiriddin Tusiy o‘zidan oldingi mutafakkirlarning merosiga tanqidiy munosabatda bo‘lganligi bilan ajralib turadi. Qadimgi sharq va qadimgi yunon mutafakkirlarining mantiqiy qarashlarini, shu jumladan Aristotel, stoiklar, peripatetiklar, Galen, Porfiriy mantig‘ini, shuningdek Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va boshqa ko‘plab olimlarning g‘oyalarini umumlashtirish va ijodiy rivojlantirish orqali u mantiqni yangi bilimlarni egallashning eng muhim uslubiy vositasi degan xulosaga keldi. Tusiyning so‘zlariga ko‘ra, mantiq – bu tushunchalar, ta’riflar, hukmlar, xulosalar, xususan, sillogizmlar va noma’lum bilimlardan ma’lum bilimlarga o‘tish uchun zarur shart-sharoit bo‘lib xizmat qiladigan qoidalar va texnikalar, shakllar va qonunlar to‘plami sifatidagi fandır. E’tiborlisi shundaki, Tusiy har qanday hukmni tasdiqlashga harakat qiladi. Bunda u mantiqiy o‘zgaruvchilarni mantiqiy konstantalardan ajratish maqsadida, mantiqiy o‘zgaruvchilarni arab harflari, arab yoki fors so‘zlari yordamida ifodalaydi.

---

¹ Абу Наср Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1972. С-430.

² Аристотель. Об истолковании //Сочинения Т.2. – М., 1978. С-96.

³ Аристотель. Аналитика //Сочинения Т.2. – М., 1978. С-119.

Shu bilan birga, u har xil predikativ, konyunktiv, implikativ va modal hukmlarning miqdoriy xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladigan mantiqiy konstantalarning ma'nosini aniq ochib beradi. Shunday qilib, u barcha turdagi hukmlarni tasdiqlash uchun asos yaratadi. Tafakkur qonunlari va shakllarini o'rganish bilan bir qatorda Nasiriddin Tusiy inson tafakkurining asosiy shakllarini tushuntirishga, xususan, nafaqat kategorik sillogizmni, balki shartli-biriktiruvchi, shartli-ajratuvchi, shuningdek istisno sillogizmlarni o'rganishga harakat qildi. Bu jarayon unga o'rta asr mantig'ining ko'plab muammolarini hal qilishga imkon berdi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, uning urinishi, birinchi navbatda, mantiqiy konstantalarni mantiqiy o'zgaruvchilardan (predikatlardan) qat'iy ajratib olishga, ikkinchidan ularni arab alifbosining bosh harflari bilan belgilashga, shuningdek, mantiqiy konstantalarning og'zaki ifodalarini forscha-tojik va arab tillarida o'rganishga qaratilgan edi. Shu shaklda Tusiy sharq mantig'ida kuzatilayotgan chalkashliklarga barham berishga harakat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Arberry A.I. Classical Persian literature. – London, 1958.
2. Абу Наср Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата, 1972.
3. Аристотель. Об истолковании //Сочинения Т.2. – М., 1978.
4. Аристотель. Аналитика //Сочинения Т.2. – М., 1978.
5. مدرس محمدتقى: مصحح كوشش به ،الاقتباس اساس ،طوسی نصیرالدین خواجه . ص ۱۳۶۷ . تهران دانشگاه ،رضوی

XALQARO MUNOSABATLAR VA IQTISOD

AFG‘ONISTONDAGI AYOLLARNING IJTIMOIIY MAVQEYI MASALALARI XUSUSIDA MULOHAZALAR

Mohidil NIZAMOVA

*TDSHU, Xalqaro munosabatlar va jahon siyosati
mutaxassisligi 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afg‘onistondagi ayollarning ijtimoiy mavqeyi haqida yoritilgan. Ularning huquqiy masalalari ya’ni madaniy, nazariy jihatlari, afg‘on ayollarining mavqeyidagi o‘zgarishlar, ularni ozod qilish yo‘lidagi to‘siqlar va afg‘onlarning jamiyatda ayollarning faoliyati sohasidagi tanlangan masalalar bo‘yicha fikrlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Ayollar huquqlari, Ashraf G‘ani, “Tolibon” rejimi, Xalqaro xavfsizlik kuchlari (ISAF).

Afg‘onistondagi ayollarning ijtimoiy mavqeyi haqida so‘z borar ekan, 2014-yilda Xalqaro xavfsizlik kuchlari (ISAF) missiyasini tugatgandan so‘ng, prezident Ashraf G‘ani hukumati xavfsizlik sohasida katta muammolarga duch kelgan edi. Shuning uchun ayollar huquqlari masalasi chetda qolishi mumkin degan xavotirlar bor bo‘lgan. Bu taxminlar tasdiqlanmaganligi sababli afg‘on hukumati bu sohani isloh qilishda qat’iylik ko‘rsatmoqda. Biroq muammo “Tolibon” nazorati ostidagi hududlarda yangi yechimlarni amalga oshirish bo‘lgan.

Afg‘on ayollari jamiyatdagi mavqeyini chetga surgan “Tolibon” rejimining asosiy qurbonlari bo‘ldi¹. “Tolibon” siyosati ayollarni Afg‘onistondagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotdan uzoqlashtirganiga qaramay, ayollar hatto o‘z uylarini tark eta olishmadi, boshqalar bilan uchrashish, ta’lim olish yoki tibbiy yordam ham olish dolzarb muammo edi². Ayollarning roli uy ishlariga qisqartirildi, eshiklar yopiq va derazalar

---

¹Amnesty International (2018). Afghanistan 2017/2018. Available at: <https://www.amnesty.org/en/countries/asia-and-the-pacific/afghanistan/report-afghanistan> [access date: 20.05.2018].

² Islamic Republic of Afghanistan (2004). The Constitution of Afghanistan. Kabul, 26 January.

bo‘yalgan holatda edi. “Tolibon” davlatida ayol tirik mavjudot emas, balki narsa, buyum qiymatiga ega edi.

Dastlab Bill Klinton ma‘muriyati “Tolibon” rejimini Afg‘onistonni barqarorlashtiruvchi omil sifatida ko‘rdi. Biroq, ayollar huquqlarini himoya qiluvchi milliy tashkilotlarning bosimi natijasida AQSh rasmiylarining radikallarga nisbatan ijobiy munosabati zaiflashdi¹. Biroq dunyoning turli burchaklarida Amerika fuqarolariga qarshi Al-Qoida tomonidan uyushtirilgan va Afg‘onistondan yo‘naltirilgan qator teraktlardan so‘nggina siyosatda keskin o‘zgarishlar yuz berdi. 2001-yil 11-sentyabrda Amerika Qo‘shma Shtatlari hududiga uyushtirilgan hujum Amerika boshchiligidagi koalitsiya kuchlarining Afg‘onistonga qurolli aralashuviga olib keldi. “Tolibon” rejimi ag‘darilgach, G‘arb jamoatchiligi Afg‘oniston Konstitutsiyasiga inson huquqlari, jumladan, ayollar huquqlari ham kiritilishini talab qildi. Aks holda, bu mamlakatda qo‘shinlarni joylashtirishni qo‘llab-quvvatlash sezilarli darajada zaiflashishi mumkin edi.

2004-yil 26-yanvarda Prezident Hamid Karzay tomonidan imzolangan Afg‘oniston Konstitutsiyasining 22-moddasida “Afg‘oniston fuqarolari o‘rtasida har qanday kamsitish va tafovut taqiqlanadi” deyilgan. Afg‘oniston fuqarolari, erkaklar va ayollar qonun oldida teng huquq va majburiyatlarga egadirlar (Afg‘oniston Islom Respublikasi, 2004-yil, 22-modda). Konstitutsiya, shuningdek, afg‘on ayollariga ta‘lim olishda yordam berish, shuningdek, ko‘p yillik urushdan keyin Afg‘onistonda yuz minglab hisoblanishi mumkin bo‘lgan beva ayollarga ijtimoiy yordam ko‘rsatishni kafolatlaydi. 2003-yilda Afg‘oniston Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1979-yil 18-dekabrda Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiyasini (Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 1979-yil) ratifikatsiya qilgan². 2009-yilda “Ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka barham berish to‘g‘risida”gi qonun (EVAW) qabul

---

¹ Qassem, A.S. (2016). Afghanistan’s Political Stability. A Dream Unrealised. London–New York: Routledge.

² United Nations (1948). Universal Declaration of Human Rights. New York, 10 December. Available at: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights> [access date: 20.05.2018].

qilindi¹. U xotin-qizlarning sud organlari oldida vakolatlarini kengaytirish, ayollar huquqlarini samarali himoya qilishni joriy etish va ularning buzilishi, xususan, ayollarga nisbatan zo‘ravonlik uchun jazo choralari ko‘rishga qaratilgan. 2001-yildan beri faqat Qo‘shma Shtatlar afg‘on ayollarining hayot sifatini yaxshilash uchun taxminan 1,5 milliard dollar sarflandi. Bu masalan, ayollarning ta‘lim va o‘qitish, tibbiy yordam va mehnat bozoriga kirishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Biroq, bu pullarning katta qismi behuda sarflangan va Afg‘onistonda patriarxal madaniyat hali ham saqlanib qolgan. Mamlakat ayollarning yashashi eng qiyin davlatlardan biri sifatida ko‘rilishida davom etmoqda. 2009-yilda prezident Hamid Karzay oila qonunini ma‘qulladi va ayollarga nisbatan kamsitish, ularga nisbatan shariat qonunlarini qisman tikladi. Xalqaro jamoatchilik fikrining bosimi ostida ayollarning mahramlarining roziligisiz uylarini tark etishlarini taqiqlash kabi eng bahsli qoidalarning bir qismi bekor qilindi². Shunga qaramay, bu voqea Afg‘onistonda ayollar va erkaklar o‘rtasidagi tengsizlik vaziyat ekanligini ko‘rsatdi.

Afg‘onistonda ayollarning ijtimoiy mavqeyining madaniy va nazariy jihatlari. Pushtun an‘analariga ko‘ra, ayollar erkaklar bilan teng ravishda oilaviy vazifalarni bajarishlari kerak va uning pozitsiyasi erkaklarnikidan sezilarli darajada farq qilmasligi kerak edi³. Biroq, boshqa tomondan, Afg‘onistonning ijtimoiy hayotida ayollarni haqiqiy ozod qilishga qaratilgan islohotlar konservativ doiralarning kuchli qarshiligiga duch keldi, bu esa afg‘onlarni ushbu jarayonlarga qarshi kurashish uchun samarali safarbar etdi.

XX-asrda 1920-yillarda qirol Omonullaxon, 1950-yillarda Bosh vazir Muhammad Dovud Xon va 1980-yillarda Prezident Babrak Karmal tomonidan kiritilgan ijtimoiy islohotlarga qarshi ommaviy norozilik va qurolli norozilik namoyishlari bo‘lib o‘tdi.

---

¹ UN Women. UN Women Afghanistan. Available at: <http://asiapacific.unwomen.org/en/countries/afghanistan> [access date: 20.05.2018].

² MOFA [Ministry of Foreign Affairs] (2015). Afghanistan’s National Action Plan on UNSCR 1325 – Women, Peace and Security. July. Available at: <http://mfa.gov.af/en/news/afghanistans-national-action-plan-on-unscr-1325-women-peace-and-security> [access date: 20.05.2018].

³ A. Tarzi (eds.), *The Taliban and the Crisis of Afghanistan*. (118–154). Cambridge, MA–London: Harvard University Press.

Islomda ayollarning mavqeyi aniq belgilab berilgan. Qur’onda bir tomondan, erkak va ayol teng bo‘lishi kerak, ammo boshqa tomondan, erkaklar ayollarga zaifroq mavjudot sifatida g‘amxo‘rlik qilishlari kerakdir. Islom tamoyillarining ustun talqini ko‘plab musulmon mamlakatlarida, jumladan Afg‘onistonda kuzatilayotgan gender tengsizligining davom etishiga yordam beradi¹. Tarixda bo‘lgani kabi bugun ham Afg‘onistondagi jarayonlariga qarshilik ko‘rsatilayotganini ko‘rib turibmiz. Shuning uchun aytish mumkinki, din va urf-odatlardan kelib chiqqan, konservativ doiralar tomonidan qo‘riqlanadigan afg‘on urf-odatlarida ayollarning ijtimoiy mavqeini inkor etadi.

Ijtimoiy tengsizliklar muammosini sotsiologik nazariyalar asosida tushuntirishda ikki nuqtai nazarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ijtimoiy tabaqalanishning funksional nazariyasi tengsizlikni jamoaviy hayotning zarur tashkiliy imperativlari bilan bog‘laydi.

Genetik nazariyasi esa tengsizlikning tarixiy kelib chiqishiga ishora qiladi, uning manbasini hukmronlik va hokimiyatda ko‘radi. Ijtimoiy taraqqiyot bilan birga tafovutlarni tenglashtirish imkoniyati ham turlicha qabul qilinadi. Funksional nazariya tengsizlikni hatto jamiyatlar faoliyati uchun zarur bo‘lgan abadiy va qaytarilmas hodisa sifatida izohlaydi. Genetika nazariyasi esa tengsizliklar tarixiy sharoitlarning natijasi ekanligini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, ijtimoiy taraqqiyot bilan birga, ularni bekor qilish mumkin va yo‘q qilish kerak, chunki ular ijtimoiy hayotning ziddiyat va tartibsizlik omilidir.

Jinslar tengsizligida asosiy rol ni erkaklar va ayollarga turli xil rollarda hamda o‘ziga xosliklarni beradigan ijtimoiy tabaqalanishning muhim elementi bo‘lgan “gender” deb ataladigan nazariya o‘ynaydi. Qoidaga ko‘ra, erkak rollari ayol rollariga qaraganda ko‘proq qadrlanadi va mukofotlanadi, bu ularning huquq, kuch, obro‘ va boylik nuqtai nazaridan yaxshiroq mavqeyini anglatadi. Funksional nuqtai nazardan

---

¹ Central Statistics Organization of Afghanistan (2017). Statistical Yearbook of Afghanistan 2016/2017. Kabul. Available at: <http://cso.gov.af/en/page/1500/4722/2016-17> [access date: 20.05.2018].

shakllantirilgan gender tengsizligi nazariyalari gender farqlari jamiyat barqarorligi va integratsiyasiga qanday hissa qo‘shishini ko‘rsatadi¹.

Afg‘onistonda ayollarga nisbatan kamsitish sabablarini tushuntirishda professor Silviya Uolbi tomonidan shakllantirilgan patriarxat nazariyasiga murojaat qilish o‘rinlidir. Patriarxat doirasida, xususan, tarixiy davrlar, etnik va sinfiy guruhlar, ijtimoiy tuzilmalar va amaliyotlar tizimlari turli shakllarda yaratilgan. Biroq, turli tuzilmalar va mexanizmlar umumiy maqsadga ega: erkaklarning ayollar ustidan hukmronligi, ularning bo‘ysunishi, zulmi va ekspluatatsiyasi. Uolbining fikricha, patriarxat olti element, ya‘ni haq to‘lanadigan mehnat, madaniyat, zo‘ravonlik va davlat doirasida shakllanadi. Ularning jamiyatdagi gender tengsizliklarini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar, bu esa vaqt o‘tishi bilan patriarxat shaklining o‘zgarishiga olib keldi.

Afg‘onistonda ayollarga nisbatan keng qamrovli diskriminatsiya barcha olti patriarxal tuzilmada mavjud. Biroq afg‘on jamiyatida ayollarning imkoniyatlarini bosqichma-bosqich oshirish mumkin, ammo bu jarayon ayollardan o‘z huquqlari uchun kurashda vaqt va qat’iyat talab qiladi. Ular ko‘pincha oiladagi vazifalarni taqsimlashni erkaklar va ayollar o‘rtasidagi tabiiy (biologik) farqlar masalasiga qisqartiradilar. Feministik nuqtai nazardan olingan gender tengsizligi nazariyalari jamiyatda ayollar uchun imkoniyatlarning pastligi masalasiga mos keladi. Biroq, ular bir qator ijtimoiy hodisa va jarayonlar, jumladan, jinsiy aloqa, patriarxat, kapitalizm yoki irqchilikni nazarda tutib, gender farqlari sabablarini boshqacha talqin qiladilar. Erkaklar va ayollar o‘rtasidagi patriarxat shakli asta-sekin yumshab, ayollar manfaati uchun rivojlanishi kerakdir.

S. Uolbining fikricha, gender tengligining asosiy to‘sig‘i patriarxal tuzilma bo‘lib, u o‘zining barcha sohalarida, ham xususiy, ham davlat, ayollarga nisbatan de-fakto diskriminatsiyaga olib keladi. Afg‘on ayollari uy xo‘jaliklariga e‘tibor qaratadi, daromad keltiradigan ishga kirish imkoniyati cheklangan, madaniy omillar ularning jamiyatda ishtirok etish imkoniyatlarini cheklaydi, ko‘pchilik zo‘ravonlik, jumladan, jinsiy

---

¹ Razia’s Ray of Hope Foundation. Women and Girls in Afghanistan. Available at: <https://raziasrayofhope.org/women-and-girls-in-afghanistan.html> [access date: 20.05.2018].

zo‘ravonlik qurboni bo‘ladi, davlat muassasalari va xizmatlari faqat ma‘lum darajada ularning huquqlarini himoya qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amnesty International (2018). Afghanistan 2017/2018. Available at: <https://www.amnesty.org/en/countries/asia-and-the-pacific/afghanistan/report-afghanistan> [access date: 20.05.2018].
2. Islamic Republic of Afghanistan (2004). The Constitution of Afghanistan. Kabul, 26 January.
3. Qassem, A.S. (2016). Afghanistan’s Political Stability. A Dream Unrealised. London–New York: Routledge.
4. United Nations (1948). Universal Declaration of Human Rights. New York, 10 December. Available at: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights> [access date: 20.05.2018].
5. UN Women. UN Women Afghanistan. Available at: <http://asiapacific.unwomen.org/en/countries/afghanistan> [access date: 20.05.2018].
6. MOFA [Ministry of Foreign Affairs] (2015). Afghanistan’s National Action Plan on UNSCR 1325 – Women, Peace and Security. July. Available at: <http://mfa.gov.af/en/news/afghanistans-national-action-plan-on-unscr-1325-women-peace-and-security> [access date: 20.05.2018].
7. A. Tarzi (eds.), The Taliban and the Crisis of Afghanistan. (118–154). Cambridge, MA–London: Harvard University Press.
8. Central Statistics Organization of Afghanistan (2017). Statistical Yearbook of Afghanistan 2016/2017. Kabul. Available at: <http://cso.gov.af/en/page/1500/4722/2016-17> [access date: 20.05.2018].
9. Razia’s Ray of Hope Foundation. Women and Girls in Afghanistan. Available at: <https://raziasrayofhope.org/women-and-girls-in-afghanistan.html> [access date: 20.05.2018].

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Шухрат ЁВКОЧЕВ

Доктор политических наук, профессор ТГУВ

Диёра РАСУЛОВА

Магистрантка 2-го курса направления

“Международные отношения и мировая политика” ТГУВ

Аннотация. В последние годы вопрос региональной безопасности приобретает все большее значение в Центральной Азии в силу различных геополитических, экономических и социальных факторов. Пять стран региона – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – столкнулись с многочисленными проблемами, которые угрожают их стабильности и развитию. В этой статье будут рассмотрены исторические аспекты региональной безопасности в Центральной Азии, и как исторические события и модели сформировали нынешний ландшафт безопасности в регионе.

Ключевые слова: международная безопасность, региональная безопасность, международные отношения, Центральная Азия, международное сотрудничество, политические конфликты.

Геополитическое значение Центральной Азии нельзя недооценивать, поскольку она играет решающую роль на мировой арене. Ее огромные энергетические запасы, включая нефть и природный газ, имеют огромное значение для стран всего мира, определяющих их внешнеполитические стратегии. Кроме того, стратегическое расположение Центральной Азии дает ей уникальную позицию в продолжающейся конкуренции за влияние между такими крупными игроками, как Россия, Китай и США. В результате стабильность и безопасность региона стали предметом международной озабоченности. Понимание сложности геополитической динамики в Централь-

ной Азии имеет важное значение для политиков, стремящихся эффективно ориентироваться в этом сложном ландшафте¹.

Известно, что региональная политика отражает внешне-политическую активность государства на макро-региональном уровне, направленную на организацию пространства в соответствии с избранной стратегией развития, определяемой национальными интересами. Существующие противоречия и конфликты формируют вектор развития каждого региона, самоопределение социальных и политических субъектов, влияют на процесс появления рисков и угроз.

Анализ региональной политики ведущих мировых держав по отношению к региону Центральная Азия, который в практической плоскости не является однородным, представляется достаточно сложным. Более того, отсутствует единый подход к определению региона Центральной Азии. Существует ряд определений, противоположных современному пониманию Центральной Азии. В настоящее время все большее распространение получает районирование, исходя из культурно-цивилизационных и политических оснований, которые нередко вступают в противоречие с канонами географии. Многие исследователи все же понимают под регионом «Центральная Азия» территорию, включающую Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан.

Исторические конфликты в Центральной Азии имели значительное влияние на региональную безопасность. Например, распад Советского Союза в 1991 году вызвал серию конфликтов в Центральной Азии, таких как гражданские войны и националистические движения. Эти конфликты привели к росту экстремизма, терроризма и национализма в регионе, угрожая стабильности и безопасности. Поэтому понимание и анализ исторических конфликтов в Центральной Азии должны быть важными элементами стратегий по обеспечению региональной безопасности².

---

¹ Т.А. Абдырахманов. Қазақстан мен ақш арасындағы қарым-қатынас орталық азиядағы американдық мүдделер контекстінде. 2023.

² А. П. Кареева «Социальная безопасность атомных предприятий: социально-исторический анализ». 2021.

Роль международных акторов в обеспечении безопасности в Центральной Азии имеет решающее значение ввиду стратегической важности региона и сложной геополитической динамики. Международные организации, такие как Организация Объединенных Наций, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), играют важную роль в обеспечении стабильности и сотрудничества между странами Центральной Азии. Эти организации предоставляют платформы для диалога, разрешения конфликтов и сотрудничества по различным вопросам безопасности, включая терроризм, незаконный оборот наркотиков и пограничные споры. Кроме того, такие крупные державы, как Россия, Китай и США, также играют значительную роль в формировании динамики безопасности в регионе посредством своего военного присутствия, экономических инвестиций и дипломатических обязательств. Активно взаимодействуя с государствами Центральной Азии, эти международные акторы вносят свой вклад в общую архитектуру безопасности региона, способствуя миру и стабильности на благо всех вовлеченных стран¹.

Известно, что географическое положение Центрально-Азиатского региона имеет позитивные и негативные стороны. С одной стороны, центрально-азиатские государства расположены на перепутье торговых путей между Севером и Югом, Востоком и Западом, что очень выгодно с экономической точки зрения. С другой стороны, территория этих государств находится между сильными соседями – России на севере, Китая на востоке, проблемных исламских стран – Афганистана, Ирана и Пакистана – на юге и юго-западе. С обретением государствами Центральной Азии независимости более отчетливо проявилась ранее не столь заметная геостратегическая проблема – географическая замкнутость Центральной Азии. Регион лежит в стороне от мировых

---

¹ Т.А. Абдырахманов «Қазақстан мен ақш арасындағы қарым-қатынас орталық азиядағы американдық мүдделер контекстінде». 2023.

политических и экономических потоков, не имеет прямых выходов к международным водам¹.

Еще одной существенной угрозой региональной безопасности в Центральной Азии являются терроризм и экстремизм. С ростом радикальных группировок в регионе стабильность отдельных стран и всего региона в целом оказывается под все большей угрозой². Террористические организации часто действуют через границы, что затрудняет эффективную борьбу с этой угрозой в любой отдельной стране. Вербовка недовольных лиц в сочетании с легкостью доступа к оружию и ресурсам еще больше усугубляет ситуацию. Возможность нападений не только внутри Центральной Азии, но и за ее пределами вызывает обеспокоенность по поводу более широких последствий этой экстремистской деятельности. Борьба с терроризмом и экстремизмом требует скоординированных усилий стран региона и международных партнеров по разработке комплексных стратегий противодействия этой растущей угрозе.

Экономические факторы играют решающую роль в формировании безопасности в Центральной Азии. Стратегическое расположение региона обеспечивает потенциал для развития экономики через транзит товаров и энергоносителей. Однако, нестабильность на мировых рынках или изменения в цене энергоносителей могут значительно повлиять на экономику Центральной Азии, что в свою очередь может увеличить уровень безопасности и стабильности в регионе. Экономический рост может стимулировать социальную стабильность, но также может вызвать неравенство и конфликты, что также имеет прямое отражение на общей безопасности региона. Раскрытие всех аспектов взаимосвязи экономических факторов и безопасности в Центральной Азии требует дальнейших исследований и анализа соответствующих данных³.

---

¹ Шоберлейн Д. Укрепление стабильности в Центральной Азии // Труды международной конференции «Содействие стабильности в Центральной Азии». Ташкент. 2000.

² Сатпаев Д. Терроризм в Центральной Азии: реальность и перспективы // Саясат. 2008. №12.

³ К.Х. Зоидов, А.А. Медков, З.З. Зоидов. Государственно-частное партнерство – основа инновационного развития и безопасности транзитной экономики. 2017.

Анализ взаимоотношений между государствами Центральной Азии за прошедшие почти двадцать лет их независимого развития показывает, что этнотерриториальные и пограничные проблемы, порожденные, в основном, в советское время, ввиду их нерешенности оказывают серьезное дестабилизирующее влияние в настоящее время. Реализация огромного экономического, транспортного и коммуникационного потенциала, которым обладают страны Центральной Азии, и на этой основе обеспечение национальной безопасности каждой из пяти стран, их устойчивого экономического развития затрудняется из-за несогласованности подходов к решению ряда ключевых проблем. С одной стороны, это группа проблем – сложности исторического характера, в том числе территориально-пограничные проблемы, водо- и землепользования, коммуникационные. За последние годы к ним добавилась вторая группа проблем, называемая «нетрадиционной»: рост религиозного экстремизма, незаконный оборот наркотиков, торговля людьми. Все эти проблемы не способствуют интеграционным процессам в Центральной Азии, содержат в себе скрытый конфликтогенный потенциал, и в итоге, снижают общую безопасность региона. Необходимо также укреплять безопасность границ, транспорта, перевозок товаров, контроль за финансами на основе международных стандартов. Необходимо налаживать отношения партнерства в противодействии терроризму между государственными структурами и бизнесом, властями и гражданским обществом.

В заключение отметим, что исторические аспекты региональной безопасности в Центральной Азии представляют собой сложный и многогранный ландшафт, сформированный сочетанием внутренних и внешних факторов. От наследия советской эпохи до влияния геополитического соперничества, регион столкнулся с многочисленными проблемами в поддержании стабильности и сотрудничества между различными национальными государствами. Однако, несмотря на эти препятствия, были предприняты заметные усилия в направлении региональной интеграции и сотрудничества в области безопасности, такие как создание Шанхайской организации

сотрудничества. В дальнейшем крайне важно, чтобы страны Центральной Азии продолжали работать над укреплением доверия, развитием диалога и устранением общих угроз безопасности, чтобы способствовать миру и стабильности в регионе. Извлекая уроки из прошлого и адаптируясь к современным вызовам, Центральная Азия может стремиться к более безопасному и процветающему будущему для своего народа.

Список использованной литературы:

1. Т.А. Абдырахманов. Қазақстан мен ақш арасындағы қарым-қатынас орталық азиядағы американдық мүдделер контекстінде. 2023.
2. А. П. Кареева «Социальная безопасность атомных предприятий: социально-исторический анализ». 2021.
3. Шоберлейн д. Укрепление стабильности в Центральной Азии // Труды международной конференции «Содействие стабильности в Центральной Азии». Ташкент. 2000.
4. Сатпаев Д. Терроризм в Центральной Азии: реальность и перспективы // Саясат. 2008. №12.
5. К.Х. Зоидов, А.А. Медков, З.З. Зоидов. Государственно-частное партнерство – основа инновационного развития и безопасности транзитной экономики. 2017.

MANDAT TIZIMI YAKUNIDA IORDANIYANING FALASTIN NAZORATIDAGI O‘RNI

Alisher ABDURAXMONOV

TDSHU, Sharq sivilizatsiyasi va tarix fakulteti

1-kurs magistranti

Annotatsiya: Iordaniya tashkil topganidan beri Falastin bilan bevosita aloqador davlat sifatida e’tirof etiladi. Ayniqsa, qirol Abdullohning hududiy siyosati va geosiyosiy strategiyalari sabab,

Iordaniya va Falastin masalalari asosiy o‘ringa chiqdi. Ushbu maqolada, Ikkinchi jahon urushidan keyin, Iordaniyaning Falastin ustidan yuritgan siyosati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Falastin, Iordaniya, yahudiy alyansi, BMT taqsimoti, Arab legioni, ozod zobitlar, G‘arbiy sohil, G‘azo.

Ikkinchi Jahon urushi davomida fashistlar tomonidan qirg‘inga uchragan yahudiylar dunyo nigohida mazlum holiga kelib qolgandi. Bu esa, AQSH va Angliyaning milliy yahudiy birligini tuzish va yahudiylarni Falastinga ko‘chirish siyosatini ahamiyatini oshirib yubordi. 1942-yilda o‘tkazilgan Biltmor konferensiyasidan so‘ng, AQSH yahudiylarning eng yaqin hamkoriga aylandi, Yahudiy lobbisining ta’siri ostida harakat qilgan Harri Trumen Biltmor konferensiyasi qarorlarini amalga oshirishga faol kirishdi.¹

Angliya va AQShning ayri-ayri olib borgan harakatlari natijasi kutilgandek bo‘lmagani sabab, yahudiy qochqinlar masalasi BMT tomonidan ko‘rib chiqiladigan bo‘ldi, bu esa hech bitmayotgan urushning boshlanish nuqtasi edi. BMTning Falastin yerlarini bo‘lish va u yerda Arab va yahudiy birliklarini tashkil etish qarori, dastlab, ikki tomonning ham noroziligiga sabab bo‘ldi biroq, keyinchalik, yahudiylar bu taqsimotni qabul qildilar, arablar esa, qurolli to‘qnashuvlarga hozirlikni boshladilar. Natijada, 1947-yilda bu o‘lkada to‘qnashuvlar boshlandi. Bundan eng manfaatdor o‘lka esa, Iordaniya davlati edi. Garchi arab davlati bo‘lsa-da, davlat manfaatlari sabab Falastindagi to‘qnashuvlardan foyda chiqarishga uringan Iordaniya qiroli Abdulloh Falastin taqsimotidan biroz avval yahudiy alyansi vakili Golda Meyr bilan ko‘rishib, Falastin masalasiga Husayn (Falastin ozodlik rahbarlaridan biri) va boshqa arab davlatlarining aralashishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun diplomatik va strategik rejalarni muvofiqlashtirishdi. Kelishuvning yana bir sharti shu ediki, Abdulloh taqsimot asosida berilgan Yahudiy yerlariga kirmaslik va’dasi evaziga, alayansni arab yerlari deya berilgan hududlarni Iordaniyaga qo‘shib olishga rozilik berishga majbur qildi. Abdullohning asl maqsadi Iordan

---

¹ “Ürdün-Filistin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış” N. Neşe Kemiksiz

daryosining ikki qirg'og'ini o'z davlatiga birlashtirish edi. Shu maqsadda, u Arab davlatlari ligasida o'zining bu rejasini qabul qilinishi uchun harakat qilib ko'rdi va hatto bu harbiy amaliyotning moliyalashtirilishiga ham erishmoqchi edi. 1948-yil aprel oyida Arab davlatlar ligasining yig'ilishida qirol Abdulloh mandat tizimi yakuniga yetgach, Iordaniya armiyasining (arab legioni) Falastin hududlariga kirishini e'lon qildi. Garchi Misr keskin qarshilik bildirsa-da, Arab legioni qudrati oldida ojiz edi.¹

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, Falastin hududlari nafaqat yahudiylar uchun balki arab davlatlari uchun ham juda ahamiyatli hudud hisoblangan, misol tariqasida ko'rib o'tilayotgan Iordaniya qirolligi ham Falastinni o'z hududlarining ichki qismi deb hisoblagan, shu ma'noda bu hududlarni egallashga o'z hukmronligini o'rnatishga harakat qilgan. Hatto, Arab-Isroil urushi natijasida, qochqinga aylanib, Iordaniya hududlariga ko'chib o'tgan falastinliklarga Iordaniya fuqaroligini berib, Falastin milliy birligi g'oyasini yo'qotishga ham uringan, chunki Falastin birligi bevosita Iordaniya qirolligi birligi va mavjudligiga xavf sifatida baholangan. Bu fikrlar isbotini quyida ko'rib chiqamiz.

1950-yilda G'arbiy sohilning anneksiya qilinishidan so'ng, 1954-yilda bu yerda yashovchi falastinliklarga Iordaniya fuqaroligi berildi, ularga parlament quyi palatasidan o'rinlar ajratildi. Bu siyosiy harakat qirol Abdullohining arabizm g'oyasi sifatida ko'rilsa-da, aslida Iordaniya qirolligi hududlarini kengaytirish siyosati ham edi. Bu anneksiya o'lkadagi demografik jarayonni tubdan o'zgartirib yubordi, bu hududda falastinliklar aholining uchdan ikki qismini tashkil eta boshladi. Bu esa Iordaniyaning falastinliklarga vakillik qilishiga va ushbu joriy etilgan rejimga xavf tug'dira boshladi².

Iordaniyaning assimilatsiya siyosatiga javoban Misr G'azo sektorini Misrga qo'shib olinganligini, uning haqiqiy egalari falastinliklar ozod davlat qursa, bu hudud ularga qaytarilishini e'lon

---

¹"Jordan, a country known to have received the biggest flow of Palestinian refugees since 1948 and considered to host 41 perc..." (PDF). Archived from the original (PDF) on 28 August 2017. Retrieved 17 August 2018.

² "Ürdün-Filistin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış" N. Neşe Kemiksiz

qildi. Biroq, Iordaniya tomonidan Gʻarbiy sohilning egallanishi mustaqil Falastin davlati tuzilishiga katta toʻsiqqa aylandi.

1948-yildagi urushda arablarning magʻlub boʻlishi Arab milliy birligi gʻoyalari kuchayishiga va arab oʻlkalari boʻylab keng tarqalishiga olib keldi. Ayniqsa, Misrda amalga oshirilgan hokimiyat almashinuvi natijasida, hokimiyat tepasiga kelgan jamol Abdul Nosir bu harakatning siyosiy tayanchiga aylandi. Birinchilardan boʻlib, Suriya bilan kelishuv asosida Birlashgan Arab Jumhuriyatining tuzilishi bu gʻoyalarning amalga oshishi mumkinligini koʻrsatardi. Jamol Abdul Nosirning keyingi faoliyati Falastinga qaratildi. 1959-yilda Arab davlatlari ligasining yigʻilishida Falastin milliy birligi goʻyasining ilgari surishini uni bevosita Iordaniya bilan qarshi qarshiga keltirdi. Abdul Nosirning maqsadi Falastinda mustaqil bir birlik qurish edi. Bu Misr, Suriya, Livan va Iordaniyadagi falastinliklar tomonidan tuziladigan kengash edi, bu kengash dastlab, Falastin mustaqilligi uchun kurashishi va keyinchalik, Mustaqil Falastin davlati taʼsischilari boʻlishi nazarda tutilgan edi. Bu rejalar esa Iordaniyada nafaqat Gʻarbiy sohilning qoʻldan chiqarilishiga balki, qirollik siyosiy rejimiga ham xavf olib keladigan muammo sifatida baholandi.

Bugungi kunimizda eng jiddiy muammo boʻlib turgan Falastin-Isroil muammosi ishtirokchilari ikkitadan ortiq ekanligi ayon edi. Shu oʻrinda Iordaniya ham bu konfliktning bevosita ishtirokchisiga aylandi. Tarixda bu ishtirok Iordaniya qiroli Abdullohning Falastin xalqiga “xiyonati” sifatida eʼtirof etilsa, baʼzan esa hoshimiylar qirolligining butun arablarni yagona gʻoya atrofida birlashtirish siyosatining bir boʻlagi ekanligi taʼkidlanadi. Biroq, shu holat aniqki, Falastin davlati tuzilmadi va arab davlatlari orasida hech qanday birlik ham hosil boʻlmadi. Aksincha, Misr va Iordaniya Falastin nazorati ustidan “raqobatlashuv”ga kirishib strategiyalar ayriligiga borishdi.

Umuman olganda, Iordaniya tarixan va geosiyosiy jihatdan Falastin bilan bogʻlangan boʻlib, ushbu davlatning amalga oshirgan harakatlari bevosita Falastinga taʼsiri boʻlaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. “Ürdün-Filistin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış” N. Neşe Kemiksiz

2. <https://arabcenterdc.org/resource/the-jordan-is-palestine-idea-resurfaces-again/>
3. <https://books.openedition.org/ifpo/5014>
4. http://www.kinghussein.gov.jo/his_palestine.html
5. Massad, Joseph A. (11 September 2001). Colonial Effects: The Making of National Identity in Jordan. Columbia University Press. ISBN 9780231505703 – via Google Books.
6. "Jordan, a country known to have received the biggest flow of Palestinian refugees since 1948 and considered to host 41 perc..." (PDF). Archived from the original (PDF) on 28 August 2017. Retrieved 17 August 2018.
7. Israel, Jordan, and Palestine: The Two-State Imperative ASHER SUSSER 2012. Published by: Brandeis University Press

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI: SOG‘LIQNI SAQLASH SOHASI VA INSON RESURSLARI BO‘YICHA HAMKORLIK MASALALARI

Dostonjon TOJIYEV

*O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik
instituti II bosqich tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida O‘zbekistonning faol olib borayotgan siyosati hamda umumturkiy dunyoda sog‘liqni saqlash tizimlari va inson resurslari sohasida olib borilayotgan ishlarga doir hamkorliklar xususida fikr yuritilgan. Keltirilgan ma’lumotlar asosan tashkilotning rivojida sog‘liqni saqlash tizimining roli va inson resurslari sohasi qay darajada ahamiyatli ekanligi haqida qator fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiy davlatlar tashkiloti, COVID-19 pandemiyasi, Sog‘liqni saqlashni muvofiqlashtirish qo‘mitasi, “Ta’minot zanjiri guruhi”, vaksina, Turkiy tibbiyot olami kongressi, Samarqand, Inson resurslari boshqarmasi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikning ilk yillaridan boshlab har tomonlama rivojlanish va hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga intildi. Jumladan, 1991 – 2016-yillar davomida O‘zbekiston mustaqillikni mustahkamlash, jahon hamjamiyatiga integratsiya qilish, xalqaro tashkilotlar bilan uzviy tarzda aloqalarni rivojlantirishga intildi. Mamlakat tubdan isloh qilindi deyish mumkin. Aslida bunday yangilash deyarli butun postsovet mintaqasida amalga oshirildi. Markaziy Osiyo dunyoga ochildi va qaytadan tanildi. Qadim Turkiston o‘lkasi yana besh respublika ko‘rinishida qaqnus misol dunyoga bo‘y ko‘rsatdi.

O‘zbekistonning 2017-yildan boshlab ikkinchi hukumati davrida barcha jabhalarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar dastavval milliy davlatchilik asoslari yanada mustahkamladi. Bu borada rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, xalqaro hamkorlik, qo‘shni davlatlar bilan do‘stona munosabatlarga jiddiy yondashildi.

“Markaziy Osiyoning qoq markazida joylashgan O‘zbekiston ushbu mintaqada barqarorlik, izchil taraqqiyot va yaxshi qo‘shnichilik hududiga aylanishidan bevosita manfaatdordir. Tinch-osoyishta, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan Markaziy Osiyo – biz intiladigan eng muhim maqsad asosiy vazifadir¹”. Bugun Markaziy Osiyo Yevrosiyoning qoq markazida joylashish mas’uliyatini to‘la his qilmoqda va buni Turkiy davlatlar tashkiloti rivojidadagi ishtirokidani ham ko‘rish mumkin.

Inson kapitali bugungi kunda juda ahamiyatli. Demak har bir mamlakatning bosh vazifasi o‘z xalqining sog‘lig‘iga befarq bo‘lmagan holda ularning tibbiy salomatligini mustahkamlash vazifasini birinchi o‘ringa chiqarishidir. Turkiy dunyoda sog‘liqni saqlash sohasidagi hamkorlik 2020-yil 10-aprelda bo‘lib o‘tgan “COVID-19 pandemiyasiga qarshi kurashda birdamlik va hamkorlik”² mavzusida TDT Davlat rahbarlari kengashining navbatdan tashqari sammitidan boshlangan edi.

TDTning navbatdan tashqari bo‘lib o‘tgan video sammitida qabul qilingan Boku deklaratsiyasiga ko‘ra, tomonlar a’zo davlatlar Sog‘liqni

---

¹ 2017 йил – Шиддатли ислохотлар йили (Йил сарҳисоби). Тошкент: Адолат, 2018. Б. 92.

² Declaration of the Eighth summit of the Organization of Turkic states. Istanbul, Turkey. 11.11.2021. <https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri-en.pdf>

saqlash vazirliklari o‘rtasida¹ yaqin hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, ilg‘or tajriba almashish, pandemiyaga oid muhim mavzularda² bir-birlariga yordam ko‘rsatishga kelishib oldilar³.

Ushbu ko‘rsatma asosida TDTning shu davr oralig‘ida amaldagi raisi bo‘lgan Ozarbayjon Respublikasi Kotibiyati va Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan Turkiy Kengashga a‘zo va kuzatuvchi davlatlar sog‘liqni saqlash vazirlarining 1-videokonferensiya yig‘ilishi bir haftadan keyin tashkil etilgandi⁴.

Sog‘liqni saqlash vazirlari navbatdan tashqari sammitida qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish yo‘llarini muhokama qildilar hamda TDT doirasida COVID-19 va postpandemiyaga qarshi kurashda a‘zo va kuzatuvchi davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik muhimligini ta’kidladilar. Zero bu davrda har taraflama ehtiyotkorlik choralarini kuchaytirish va o‘zaro yordamni ham oshirish lozim edi.

Ushbu yig‘ilishda a‘zo va kuzatuvchi davlatlar o‘rtasida xavfli infeksiyalarning oldini olish, diagnostika qilish, davolash, monitoring, epidemiologik tadqiqotlar, ilmiy tadqiqotlar bo‘yicha axborot, tajriba hamda ilg‘or malaka almashinish uchun Sog‘liqni saqlashni muvofiqlashtirish qo‘mitasi va Sog‘liqni saqlash ilmiy guruhini tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilingan edi.

Vazirlar uchrashuvi natijasida Tomonlar sog‘liqni saqlash sohasidagi hamkorlikning barcha masalalarini Tomonlar o‘rtasida muvofiqlashtirish uchun mas‘ul bo‘lgan Sog‘liqni saqlashni muvofiqlashtirish qo‘mitasini tuzdilar. Muvofiqlashtiruvchi qo‘mita

---

¹ O‘zbekiston Prezidenti Turkiy kengashning navbatdan tashqari sammitida ishtirok etmoqda. 10.04.2020. <https://www.un.int/uzbekistan/news/president-uzbekistan-takes-part-extraordinary-summit-turkic-council>

² “Leveraging the Effects of the Pandemic Towards Regional Cooperation in Asia”. 29.07.2020. <https://mfa.gov.az/en/news/no20120nbspaddress-by-he-mr-jeyhun-bayramovnbspminister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan-at-the-webinar-on-ldquoleveraging-the-effects-of-the-pandemic-towards-regional-cooperation-in-asiardquo>

³ ANALYSIS – Turkic Council’s growing role in tackling crises of 2020. 10.09.2020. <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-turkic-councils-growing-role-in-tackling-crisis-of-2020/1968547>

⁴ Kocaman Ömer. Adjusting to the “New Normal” of Post COVID-19: The Role of Organization of Turkic States in Multilateral Cooperation. PERCEPTIONS, Autumn-Winter 2021 Volume XXVI Number 2, 189-215.

tarkibida COVID-19 va boshqa xavfli infeksiyalarga qarshi kurashda muvofiqlashtirishni kengaytirish maqsadida yetakchi olimlar, mutaxassislar va ekspertlardan iborat “Salomatlik bo‘yicha ilmiy guruh” hamda bir-birini zarur mahsulotlar: farmatsevtika mahsulotlari va tibbiy asbob-uskunalar bilan ta‘minlash uchun “Ta‘minot zanjiri guruhi”¹ faoliyat yuritib kelmoqda.

Ushbu hamkorlik doirasida Turkiya Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi 2020-yilning 24-27-avgust kunlari Izmir shahrida Sog‘liqni saqlash ilmiy guruhining birinchi yuzma-yuz vaksinalar seminarini tashkil qildi² (yakunda Turkiya 2022-yilga kelib dunyodagi vaksina yaratgan 9-davlat bo‘ldi³), unda Turkiya vaksinani ishlab chiqish va pandemiyaga qarshi kurash bo‘yicha o‘z tajribasi bilan o‘rtoqlashdi. Markaziy Osiyo mamlakatlari ham o‘z sohalarida yangi turdagi vaksina va shu qatordagi yordam beruvchi vositalarni yaratish ustida ish olib borayotganini bildirishdi.

A‘zo va kuzatuvchi davlatlarning sog‘liqni saqlash vazirlari 2020-yil 30-oktabr kuni Istanbul shahrida Sog‘liqni saqlash ilmiy guruhining 4-yig‘ilishida yig‘ilishdi va Qo‘shma deklaratsiyani qabul qilishdi, unda COVID-19 pandemiyasiga qarshi global kurashda xalqaro hamkorlikning ahamiyati va uning keyingi tarqalishiga yo‘l qo‘ymaslik bo‘yicha kelishilgan chora-tadbirlar belgilandi⁴. Shuningdek, ular Turkiy Kengashning muvofiqlashtirish va hamkorlikdagi sa‘y-harakatlarini xalqlar manfaati yo‘lida birdamlikni rivojlantirish yo‘llariga e‘tibor qaratgan institutsional submintaqaviy hamkorlikning namunasi sifatida yuqori baholadilar.

Vazirlar erishilgan hamkorlik darajasini saqlab qolish, uni yangi va aniq loyihalar bilan davom ettirish, shuningdek, TDTning Pandemiyaga qarshi chora-tadbirlar rejasini tayyorlash muhimligini ham ta‘kidlab o‘tdilar.

---

¹ <https://www.supplychaingroup.org/>

² Türk Konseyi Sağlık Bilim Kurulu Aşı Çalıştayı İzmir’de başladı. 24.08.2020. <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/turk-konseyi-saglik-bilim-kurulu-asi-calistayi-izmirde-basladi-/1951613>

³ Turkiyada mahalliy vaksina Turkovac bilan emlash boshlandi. 08.02.2022. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turkiye-8/2022/02/08/1234567890-2056-1775134>

⁴ Türk Konseyi Sağlık Bilim Kurulu İstanbul’da toplandı. 30.10.2020. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrsyadan/turk-konseyi-saglik-bilim-kurulu-istanbulda-toplandi/5f9bf9e401a30a279472f747>

Ushbu hamkorlik o‘rnatilgandan beri Kotibiyat tomonidan Sog‘liqni saqlash ilmiy guruhining 8 ta yig‘ilishi va “Ta’minot zanjiri guruhi”ning 4 ta yig‘ilishi tashkil etildi¹, ularda tomonlar COVID-19 va a’zo davlatlarning sog‘liqni saqlash sohasidagi boshqa ustuvor yo‘nalishlari bilan bog‘liq dolzarb masalalarni hamkasblari bilan muhokama qildilar va o‘z bilimlari bilan almashdilar.

2021-yil 16-17-dekabr kunlari Turkiya Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan Turkiya hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti bilan hamkorlikda Izmir shahrida bo‘lib o‘tgan Favqulodda sog‘liqni saqlash bo‘yicha tayyorgarlik mashg‘ulotlarida TDTga a’zo davlatlar delegatsiyalari, TIKA agentligi va Islom hamkorlik tashkiloti a’zolaridan vakillar dala amaliyotlarini joyida kuzatdilar. Kelgusida TDTga a’zo va kuzatuvchi davlatlar tibbiyot mutaxassislari uchun ham shunday qo‘shma o‘quv dasturini tashkil etish rejalashtirilgan. Bunday dasturlarning kelajak uchun foydali jihatlari bisyor.

Ushbu hamkorlik doirasida Kotibiyat Turkiya Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi bilan birgalikda 2022 yil 14 – 27-mart kunlari Anqarada laboratoriya tizimlarini mustahkamlash hamda a’zo va kuzatuvchi laboratoriya xodimlarining kasbiy salohiyatini rivojlantirish uchun ikkinchi yuzma-yuz o‘quv dasturini tashkil qildi.

2022-yilning 30 – 31-oktabr kunlari Istanbul shahrida Turkiya Respublikasi Prezidenti Rejep Tayyip Erdo‘g‘an ishtirokida Turkiy Davlatlar Tashkilotining Turkiy tibbiyot olami kongressi bo‘lib o‘tdi².

Asosiy mavzusi “Pandemiyadan keyingi davrda global salomatlikni o‘zgartirish”³ bo‘lgan Jahon Turkiy Tibbiyot Kongressining birinchi kunida muhim muhokamalari va sessiyalar bo‘lib o‘tdi⁴. Sog‘liqni saqlash

---

¹ Türk Keneşi Tedarik Zinciri Grubu Toplantısı USHAŞ’ın Katılımıyla Gerçekleşti. 21.01.2021. <https://www.ushas.com.tr/turk-kenesi-tedarik-zinciri-grubu-toplantisi-ushasin-katilimiyla-gerceklesti/>

² TDTga a’zo davlatlar tibbiyot sohasida hamkorlik qilishga kelishib oldi. 01.11.2022. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2022/11/01/01234567890-81-1900506>

³ Kaya F. Pandemi Sonrası Değişen Uluslararası Sistem ve Küreselleşme. GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES 2020 SPECIAL ISSUE 261-273.

⁴ Doç. Dr. Şerif ÖNER, Doç. Dr. Mustafa Lütfi ŞEN. COVID-19 Etkisi Altında Küreselleşmenin Geleceği Üzerine Notlar. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 23, Sayı: 3, Eylül 2021, 958-978.

vazirlarining 2-yigʻilishi 2022-yil 31-oktabr kuni Istanbul shahrida Turkiy tibbiyot olami kongressi doirasida boʻlib oʻtdi.

Bosh kotib va vazirlar “Turkiy davlatlar 9-Turk tibbiyot olami kongressining qoʻshma deklaratsiyasi¹ hamda “Tib tarixi va mushtarak merosga hurmat” mukofotini topshirish marosimi”ni oʻtkazish haqidagi qarorni ham imzoladilar².

Shu qatorda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga aʼzo va kuzatuvchi davlatlar olimlarining uchrashuvlari ham boʻlib oʻtdi. Tomonlar, shu jumladan, aʼzo davlatlarning dori vositalari, tibbiy asbob-uskunalar va moddiy ehtiyojlarni yetkazib berish imkoniyatlarini oʻrganish, birgalikda ishlab chiqarish va xarid qilish imkoniyatlarini baholash boʻyicha hamkorlikni kuchaytirishga kelishib oldilar. shaxsiy himoya vositalari, vaksinalar, dori-darmonlar, tibbiy buyumlar va materiallarni yetkazib berish hamda ushbu taʼminotning erkin harakatlanishiga toʻsqinlik qiluvchi toʻsiqlarni bartaraf etish boʻyicha ishtirokchi davlatlarning sogʻliqni saqlash vazirlari va Turkiy tibbiyot olami kongressining navbatdagi yigʻilishini 2023-yilda Samarqand shahrida oʻtkazishga kelishib oldilar. Bundan avval ham Samarqandda ana shunday yirik tadbir boʻlib oʻtgan edi³.

Dastur yakunida “Tibbiyot tarixiga va umumiy merosga hurmat” taqdirlash marosimi boʻlib oʻtdi. Marosimda Prezident Rejep Tayyip Erdogʻan Bosh kotib Amreyevga va TDT sogʻliqni saqlash vazirlariga va shu davrdagi mustahkam irodali ishlari, pandemiya jarayoni va turkiy davlatlar hamkorligiga katta hissa qoʻshganligi uchun mukofotlarni topshirdi.

---

¹ Erdoʻgʻan 9-Turk dunyosi tibbiyot kongressiga videomurojaat yoʻlladi. 20.10.2023. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turkiye-8/2023/10/20/erdo-g-an-9-turk-dunyosi-tibbiyot-kongressiga-videomurojaat-yo-lladi-2053620>

² TDT 2. Türk Tıp Kongresi & "Tıp Tarihine Saygı, Ortak Miras" Ödül Töreni – Semerkant, Özbekistan. 16-17.08.2023. https://www.turkicstates.org/tr/gelecek-programlar/tdt-2-turk-tip-kongresi-tip-tarihine-saygi-ortak-miras-odul-toreni-semerkant-ozbekistan_261

³ Samarqandda tarqoq skleroz boʻyicha turkiy davlatlarning IV xalqaro kongressi ish boshladi. 07.06.2022. <https://kun.uz/41008277?q=%2Fuz%2F41008277>

2023-yil 16-avgust kuni Samarqand shahrida Turkiy Davlatlar Tashkiloti Sog‘liqni saqlash vazirlarining 3-yig‘ilishi¹ va Turkiy Davlatlar Tashkiloti (TDT) II Turkiy Tibbiyot Jahon Kongressi² bo‘lib o‘tdi. Uchrashuvda vazirlar sog‘liqni saqlash sohasida qo‘shma ilmiy-konstruktorlik guruhini tashkil etish, “TURKTRANSPLANT” kompaniyasini tashkil etish, dori vositalarining o‘zaro tan olinishini ta’minlaydigan “Turkiy farmakopeya”ni rivojlantirish, birgalikda farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarish, tibbiy turizmni rag‘batlantirish, ta’minot zanjiri guruhini faollashtirish, “Favqulodda ofatlarga qarshi kurash bo‘yicha qo‘shma guruh”ni tashkil etish va boshqalar muhimligini ta’kidladilar.

TDT doirasida sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha kelajakdagi hamkorlik bo‘yicha fikrlar mintaqa Sog‘liqni saqlash vazirlari tomonidan 2023-yil 16-avgustda imzolangan “Sog‘liqni saqlash bo‘yicha 3-TDT vazirlar yig‘ilishining qo‘shma deklaratsiyasi”ga kiritildi³.

Shu qatorda Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida inson resurslari xususida ham qator yig‘ilishlar o‘tkazilmoqda. Bu ayniqsa Covid 19 pandemiyasidan keyin yanada muhim bo‘lgan kun tartibidagi masalaga aylandi. Davlat rahbarlari tomonidan 2021-yil Istanbul sammitida qabul qilingan “Turk dunyosi 2040 istiqboli” hujjatida ta’kidlanganidek, a’zo va kuzatuvchi davlatlar o‘rtasida inson resurslari va institutsional salohiyatni mustahkamlash Turkiy davlatlar tashkilotining ustuvor yo‘nalishlari qatoriga kiradi⁴.

---

¹ Samarqandda TDT sog‘liqni saqlash vazirlari yig‘ilishi bo‘lib o‘tmoqda. 16.08.2023. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2023/08/16/01234567890-2025472>

² Туркий давлатлар ташкилотининг соғлиқни сақлаш вазирлари йиғилиши ва туркий дунё тиббиёт конгресси. 17.08.2023. [HTTPS://CANCERCENTER.UZ/RU/TURKIY-DAVLATLAR-TASHKILOTINING-SO-LI-NI-SA-LASH-VAZIRLARI-JI-ILISHI-VA-TURKIY-DUNYO-TIBBIYOT-KONGRESSI/](https://cancercenter.uz/ru/turkiy-davlatlar-tashkilotining-so-li-ni-sa-lash-va-zirlari-ji-ilishi-va-turkiy-dunyo-tibbiyot-kongressi/)

³ Turkiy davlatlar sog‘liqni saqlash vazirlari Samarqandda. 16.08.2023. <https://old.gov.uz/oz/news/view/37479>

⁴ Deniz Ünver. Türk dünyası yükselişte: Türk devletleri teşkilatı zirvesi – 28.12.2021. <https://avim.org.tr/Blog/BLOG-TURK-DUNYASI-YUKSELISTE-TURK-DEVLETLERI-TESKILATI-ZIRVESI-28-12-2021>

Inson resurslariga doir bir necha bor Vazirlar darajasidagi uchrashuvlar bo‘lib o‘tgan. Jumladan, 2022-yil 28-29-iyul kunlari Istanbul shahrida TDTga a‘zo va kuzatuvchi davlatlarning tegishli idoralari va akademiyalari rahbarlari ishtirokida TDTning inson resurslarini rivojlantirish bo‘yicha mas‘ul agentliklari rahbarlarining 1-yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi¹.

2023-yilning fevral-iyun oylari davomida TDTning Inson resurslarini rivojlantirish bo‘yicha mas‘ul agentliklari rahbarlarining 1-yig‘ilishi yakunlari bo‘yicha TDT Kotibiyati va Inson resurslari boshqarmasi tomonidan bir qancha quyidagi mavzular bo‘yicha onlayn Ishchi guruh uchrashuvlari amalga oshirish belgilandi:

- 1) Davlat xodimlarini o‘qitish va rivojlantirish faoliyati;
- 2) Iste’dodlarni boshqarish;
- 3) Inson tahlili;
- 4) Raqamli HR platformalari².

Ishchi guruh yig‘ilishlari davlat muassasalarining kasbiy mahoratini oshirish, TDT davlatlarining yaxshi boshqaruv va davlat xizmatini ta‘minlashda institutsional salohiyatini mustahkamlashga qaratilgan. Shu bilan birga, ushbu yangi qadamlar a‘zo davlatlardagi davlat sektorining bir-biri bilan uyg‘unroq harakat qilishiga va davlat xodimlarining salohiyatini oshirishga qaratilgan sa’y-harakatlarni faollashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, 2022-yil dekabr oyida Turkiya Respublikasi Prezidentligining Inson resurslari boshqarmasi tomonidan “Insonga yo‘naltirilgan rivojlanish” mavzusida muhim xalqaro forum³ tashkil etildi. Yig‘ilishda inson resurslariga doir qator masalalar muhokama

---

¹ First Meeting of the Organization of Turkic States (OTS) on Human Resources convened in Istanbul. 31.07.2022. https://turkicstates.org/en/haberler/first-meeting-of-the-organization-of-turkic-states-ots-on-human-resources-convened-in-istanbul_2585

² The II meeting of heads of departments responsible for the development of human resources of the member states of the Organization of Turkic States began its work. 24.10.2023. <https://argos.uz/en/press-center/news/569>

³ Türk Devletleri Teşkilatı, 5-6 Aralık 2022 tarihlerinde “Yeni Yüzyılın Yetenek Merkezi” temasıyla düzenlenen İstanbul İnsan Kaynakları Forumu’na katıldı. 06.12.2022. https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-5-6-aralik-2022-tarihlerinde-yeni-yuzyilin-yetenek-merkezi-temasiyla-duzenlenen-istanbul-insan-kaynaklari-forumuna-katildi_2705

qilindi va uning yakunlari bo'yicha Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida o'zaro hamkorlikni yanada kengaytirish, bu kabi uchrashuvlarni har yili a'zo mamlakatlarning birida o'tkazishga kelishib olingan edi. Hamkor tashkilotlar tomonidan Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo hamda kuzatuvchi davlatlarning inson resurslarini rivojlantirishga mas'ul idora va tashkilotlari rahbarlarining II yig'ilishini O'zbekistonda tashkil qilish taklif qilingandi va bu taklif asosida Samarqandda navbatdagi yig'ilishga jiddiy tayyorgarlik amalga oshirildi.

Ushbu tadbir davlat xizmatini rivojlantirishda salohiyatli kadrlar zaxirasini shakllantirish muammolari, iste'dodli shaxslarni davlat xizmatiga jalb qilishning zamonaviy va samarali mexanizmlarini muhokama qilish va o'zaro hamkorlik uchun qulay maydon yaratish maqsadida tashkil etildi.

2023-yil 23-oktabr kuni O'zbekiston Respublikasi Samarqand shahrida TDTning kadrlar salohiyatini rivojlantirish bo'yicha mas'ul agentlik rahbarlarining 2-yig'ilishi bo'lib o'tdi¹. Ushbu yig'ilishda Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlarning inson resurslarini rivojlantirishga mas'ul idoralari qatnashdi. Unga Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar – O'zbekiston, Ozarbayjon, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'izistonning inson resurslarini rivojlantirishga mas'ul idoralar rahbarlari, 30 nafarga yaqin vakillari, O'zbekistondagi vazirlik, idoralar, hokimliklarning Kadrlar bilan ishlash bo'linmalar rahbarlari, xorijiy va mahalliy OAV vakillari ishtirok etdi hamda inson resurslarini rivojlantirishga doir qator masalalar muhokama etildi.

Yig'ilishda Turkiya tomoni TDT qoshida inson resurslari sohasidagi o'zgarishlarni kuzatib boruvchi Turk dunyosi inson resurslarini rivojlantirish institutini tashkil etishni taklif qildi. Shu bilan birga "Zamonaviy davlat boshqaruvi sharoitida rahbar kadrlarning salohiyatini oshirishning dolzarb masalalari" mavzusida davra suhbatini tashkil etildi. Davlat xizmati sohasida olib borilayotgan xalqaro va mintaqaviy tadqiqotlarning natijalari tahlil qilindi.

---

¹ Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlarning inson resurslarini rivojlantirishga mas'ul idoralar rahbarlarining II yig'ilishi o'z ishini boshladi. 24.10.2023. <https://argos.uz/oz/press-center/news/569>

Yigʻilish davomida qator masalalar yuzasidan keng muhokamalar amalga oshirildi:

– kadrlar siyosati va davlat xizmatidagi zamonaviy trendlar, yangi gʻoyalalar va yondashuvlar muhokama qilindi;

– rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirish va u bilan samarali ishlash boʻyicha ilgʻor tajribalar taqdimoti tashkil etildi;

– isteʼdodli shaxslar, xususan, yoshlarni davlat xizmatiga keng jalb qilish boʻyicha oʻzaro tajriba almashildi;

– Turkiy davlatlar tashkilotiga aʼzo mamlakatlarning inson resurslarini rivojlantirishga masʼul idoralari oʻrtasida barqaror hamkorlik yoʻlga qoʻyildi¹.

Mazkur uchrashuvga Oʻzbekiston raislik qilgani, inson resurslarini boshqarish boʻyicha mamlakat tajribasi, erishgan yutuqlari taqdimot qilingani, qator hamkorlik kelishuvlariga erishilganligi bilan ahamiyati boʻlgani qator ekspertlar eʼtirof etdilar.

TDTning inson resurslarini rivojlantirish boʻyicha masʼul agentliklari rahbarlarining navbatdagi 3-yigʻilishi 2024-yilda Qozogʻistonda oʻtkazilishi rejalashtirilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi kunda Turkiy davlatlar tashkiloti oʻzaro mustahkam hamkorliklar amalga oshiriluvchi tashkilotga aylanib bormoqda. Bu esa oʻzaro birdamlik asosida turkiy dunyo ravnaqi uchun muhim hisoblanadi. Kelajakdagi oʻzgarishlarga oldindan tayyorgarlik qilish asnosida turkiy dunyo hamkorligining yangi bosqichini kuzatish mumkin. Oʻzaro rivoj va ravnaq topishda har bir davlat inson resurslariga muhtoj. Bu esa ham sogʻliqni saqlash tizimida, ham kadrlar salohiyatini oshirgan holatda inson resurslariga katta eʼtibor qaratish ortidan imkon qadar taraqqiyot tomon intilishga harakat demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. 2017 йил – Шиддатли ислохотлар йили (Йил сарҳисоби). Тошкент: Адолат, 2018. Б. 92.

---

¹ Turkiy davlatlar tashkilotiga aʼzo davlatlarning inson resurslarini rivojlantirishga masʼul idoralar rahbarlarining II yigʻilishi oʻz ishini boshladi. 24.10.2023. <https://argos.uz/oz/press-center/news/569>

2. Declaration of the Eighth summit of the Organization of Turkic states. Istanbul, Turkey. 11.11.2021.
<https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri-en.pdf>
3. O‘zbekiston Prezidenti Turkiy kengashning navbatdan tashqari sammitida ishtirok etmoqda. 10.04.2020.
<https://www.un.int/uzbekistan/news/president-uzbekistan-takes-part-extraordinary-summit-turkic-council>
4. “Leveraging the Effects of the Pandemic Towards Regional Cooperation in Asia”. 29.07.2020.
<https://mfa.gov.az/en/news/no20120nbspaddress-by-he-mr-jeyhun-bayramovnbspminister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan-at-the-webinar-on-ldquoleveraging-the-effects-of-the-pandemic-towards-regional-cooperation-in-asiardquo>
5. ANALYSIS – Turkic Council’s growing role in tackling crises of 2020. 10.09.2020. <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-turkic-councils-growing-role-in-tackling-crises-of-2020/1968547>
6. Kocaman Ömer. Adjusting to the “New Normal” of Post COVID-19: The Role of Organization of Turkic States in Multilateral Cooperation. PERCEPTIONS, Autumn-Winter 2021 Volume XXVI Number 2, 189-215. <https://www.supplychaingroup.org/>
7. Türk Konseyi Sağlık Bilim Kurulu Aşı Çalıştayı İzmir’de başladı. 24.08.2020. <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/turk-konseyi-saglik-bilim-kurulu-asi-calistayi-izmirde-basladi-/1951613>
8. Turkiyada mahalliy vaksina Turkovac bilan emlash boshlandi. 08.02.2022.
<https://www.trt.net.tr/uzbek/turkiye-8/2022/02/08/1234567890-2056-1775134>
9. Türk Konseyi Sağlık Bilim Kurulu İstanbul’da toplandı. 30.10.2020.
<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turk-konseyi-saglik-bilim-kurulu-istanbulda-toplandi/5f9bf9e401a30a279472f747>
10. Türk Keneşi Tedarik Zinciri Grubu Toplantısı USHAŞ’ın Katılımıyla Gerçekleşti. 21.01.2021. <https://www.ushas.com.tr/turk-kenesi-tedarik-zinciri-grubu-toplantisi-ushasin-katilimiyla-gerceklesti/>
11. TDTga a’zo davlatlar tibbiyot sohasida hamkorlik qilishga kelishib

oldi. 01.11.2022.

<https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2022/11/01/01234567890-81-1900506>

12. Kaya F. Pandemi Sonrası Değişen Uluslararası Sistem ve Küreselleşme. GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES 2020 SPECIAL ISSUE 261-273.

13. Doç. Dr. Şerif ÖNER, Doç. Dr. Mustafa Lütfi ŞEN. COVID-19 Etkisi Altında Küreselleşmenin Geleceği Üzerine Notlar. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 23, Sayı: 3, Eylül 2021, 958-978.

14. Erdoğan 9-Türk dünyası tıbbiyot kongressiga videomurojaat yoʻlladi. 20.10.2023. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turkiye-8/2023/10/20/erdo-g-an-9-turk-dunyosi-tibbiyot-kongressiga-videomurojaat-yo-lladi-2053620>

15. TDT 2. Türk Tıp Kongresi & "Tıp Tarihine Saygı, Ortak Miras" Ödül Töreni – Semerkant, Özbekistan. 16-17.08.2023.

https://www.turkicstates.org/tr/gelecek-programlar/tdt-2-turk-tip-kongresi-tip-tarihine-saygi-ortak-miras-odul-toreni-semerkant-ozbekistan_261

16. Samarqandda tarqoq skleroz boʻyicha turkiy davlatlarning IV xalqaro kongressi ish boshladi. 07.06.2022.

<https://kun.uz/41008277?q=%2Fuz%2F41008277>

17. Samarqandda TDT sogʻliqni saqlash vazirlari yigʻilishi boʻlib oʻtmoqda. 16.08.2023. <https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2023/08/16/01234567890-2025472>

18. Туркий давлатлар ташкилотининг соғлиқни сақлаш вазирлари йиғилиши ва туркий дунё тиббиёт конгресси. 17.08.2023.

[HTTPS://CANCERCENTER.UZ/RU/TURKIY-DAVLATLAR-TASHKILOTINING-SO-LI-NI-SA-LASH-VAZIRLARI-JI-ILISHI-VA-TURKIY-DUNYO-TIBBIYOT-KONGRESSI/](https://CANCERCENTER.UZ/RU/TURKIY-DAVLATLAR-TASHKILOTINING-SO-LI-NI-SA-LASH-VAZIRLARI-JI-ILISHI-VA-TURKIY-DUNYO-TIBBIYOT-KONGRESSI/)

19. Turkiy davlatlar sogʻliqni saqlash vazirlari Samarqandda. 16.08.2023. <https://old.gov.uz/oz/news/view/37479>

20. Deniz Ünver. Türk dünyası yükselişte: Türk devletleri teşkilatı zirvesi – 28.12.2021. <https://avim.org.tr/Blog/BLOG-TURK-DUNYASI->

YUKSELISTE-TURK-DEVLETLERI-TESKILATI-ZIRVESI-28-12-2021

21. First Meeting of the Organization of Turkic States (OTS) on Human Resources convened in Istanbul. 31.07.2022. https://turkicstates.org/en/haberler/first-meeting-of-the-organization-of-turkic-states-ots-on-human-resources-convened-in-istanbul_2585
22. The II meeting of heads of departments responsible for the development of human resources of the member states of the Organization of Turkic States began its work. 24.10.2023. <https://argos.uz/en/press-center/news/569>
23. Türk Devletleri Teşkilatı, 5-6 Aralık 2022 tarihlerinde “Yeni Yüzyılın Yetenek Merkezi” temasıyla düzenlenen İstanbul İnsan Kaynakları Forumu’na katıldı. 06.12.2022. https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-5-6-aralik-2022-tarihlerinde-yeni-yuzyilin-yetenek-merkezi-temasiyla-duzenlenen-istanbul-insan-kaynaklari-forumuna-katildi_2705
24. Turkiy davlatlar tashkilotiga a’zo davlatlarning inson resurslarini rivojlantirishga mas’ul idoralar rahbarlarining II yig‘ilishi o‘z ishini boshladi. 24.10.2023. <https://argos.uz/oz/press-center/news/569>

MALAYZIYADA ZAMONAVIY TURIZMNING SHAKLLANISHI

Mehri VOXIDOVA

“Tashqi iqtisodiy faoliyat va turizm” kafedrası mudiri

Shohnozı FARXODOVA

“Turizm” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Bu maqolada Malayziyada turizm rivojlanishi bosqichlari tahlil qilingan va mamlakatning turizm sohasidagi rivojlanishi va ularning joriy holati va kelajagi to‘g‘risida ma’lumot berilgan. Tarixiy rivojlanish bosqichlari va joriy turizm strategiyalari tavsiflangan, shuningdek, turizm sohasidagi normativ-huquqiy asoslar va qonunlar bayon qilingan. Malayziya turizmi uchun muhim standartlarning keltirib chiqilishi ham ko‘rsatilgan. Maqola turizm

sohasining rivojlanishiga tashrif buyurgan iste'molchilarga va tadqiqotchilarga yo'l ko'rsatish maqsadida yozilgan.

Kalit so'zlar: Malayziya, turizm rivojlanishi, turizm strategiyalari, normativ-huquqiy asoslar, turizm standartlari, halol mahsulotlar, ekoturizm.

Xalqaro turistik manbalarda Malayziya go'zal, ammo murakkab dam olish maskani, ko'p madaniyatli shahar hayotiga yo'l ochadigan mamlakat sifatida ta'riflanadi¹. Poytaxt Kuala-Lumpur Petronas egizak minoralari bilan tasvirlansa, maftunkor Melakada esa qiziqarli va boy tarixiy madaniyati hamda binolari bilan ta'riflanadi.

Malayziyaning qadimiy an'ana, urf-odat va binolari, shu bilan birga zamonaviy shahar hamda qishloq infratuzilmasi unda turizm sanoatining rivojlanishi uchun imkoniyat bermoqda va bu yo'nalish mamlakat iqtisodiyotining daromadli sohalaridan biriga aylanib ulgurgan. Jumladan, "Sayohat va turizm raqobatbardoshligi-2017" hisobotida Malayziya 141 mamlakat ichida 25-o'rinni egalladi. 2023-yilda esa uning pozitsiyasi 136 mamlakat orasida 26-o'rinni tashkil etgan². Ammo bu ko'rsatkichlarga yetib kelish uchun mamlakat juda katta yo'lni, turizm islohotlarini bosib o'tdi, turizmni tartibga solishga qaratilgan 10 dan ortiq normativ-huquqiy asoslar qabul qilindi.

Shundan kelib chiqqan holda, Malayziyada turizmning rivojlanish bosqichlarini quyidagi tartibda tahlil qilish mumkin:

Malayziyada turizm rivojlanishini bir necha asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

Ilk rivojlanish (1970-yillarga qadar) davri:

Malayziya 1957 yilda Britaniya mustamlakachiligidan mustaqillikka erishdi. Shundan so'ng mamlakat o'z iqtisodiyotini faol rivojlantira boshladi, asosan qishloq xo'jaligiga, ayniqsa kauchuk yog'och va muz ishlab chiqarishga e'tibor qaratdi.

Turizm davlat iqtisodiyotini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi hisoblanmadi. Bu davrda Malayziyada turizm hali to'liq rivojlanmagan

---

¹ Cooper, C., Scott, N., & Kester, J. (2005). Sustainable tourism in Malaysia: challenges and opportunities. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(2), 191-203.

² <https://nonews.co/directory/lists/countries/travel-tourism-competitiveness>

edi. Mamlakat cheklangan miqdordagi xorijiy mehmonlarni asosan qo‘shni mamlakatlardan jalb qilar edi.

Rivojlanishning dastlabki bosqichida turizm infratuzilmasi sust rivojlangan edi. Katta xalqaro mehmonxonalar yo‘q va transport tizimi sayyohlarning katta oqimiga moslashtirilmagan edi. Asosiy e’tibor plyajlar va milliy bog‘lar kabi tabiiy diqqatga sazovor joylarga qaratildi.

Biroq, 1970-yillarga kelib, daromad va ish o‘rinlarining imkoniyat manbai sifatida turizmni rivojlantirishni rag‘batlantirishga birinchi urinishlar boshlandi. Turizm infratuzilmasiga xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va Malayziyani sayyohlik o‘lkasi sifatida targ‘ib qilish choralari ko‘rildi.

Malayziya turizm assotsiatsiyasining ishga tushirilishi (1971-1979 yillar):

Malayziyada turizm 1970-yillardan boshlab faol turizm siyosatining mavzusi bo‘lib kelgan. U muqobil tarmoq sifatida asta-sekin o‘sib bordi va milliy iqtisodiyot strukturasi deyarli asosiy tarkibiy qismiga aylandi. 1972 yilda Malayziya turizm assotsiatsiyasi tashkil etildi va bu turizmni rivojlantirishda muhim qadam bo‘ldi.

Malayziya turizm byurosini tashkil etishdan asosiy maqsad iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish uchun chet ellik sayyohlarni mamlakatga jalb qilish edi. Bunga erishish uchun byuro marketing va reklama kampaniyalarini ishlab chiqdi, xalqaro sayyohlik ko‘rgazmalarida ishtirok etishni tashkil qildi va xalqaro maydonda Malayziyaning qulay imidjini yaratish ustida ishladi.

Byuro Malayziya Madaniyat, san’at va turizm vazirligi huzurida davlat organi sifatida tashkil etilgan. Vaqt o‘tishi bilan agentlik tuzilmasi va funksiyalari turizm sohasidagi o‘zgaruvchan ehtiyoj va jarayonlarga muvofiq qayta-qayta o‘zgartirildi va kengaytirildi.

Faol targ‘ibot va kengaytirish (1980-1990 yillar):

1980-1990-yillarda Malayziya hukumati turizm infratuzilmasini rivojlantirish va marketingga katta sarmoya kiritdi. Bunga mehmonxonalar qurish, transport imkoniyatlarini yaxshilash va xalqaro reklama kampaniyalarini boshlash kiradi.

“Malayziya haqiqatan ham Osiyo” kampaniyasini amalga oshirish (1990-yillarning oxiridan boshlab):

Malaysia Truly Asia marketing kampaniyasining boshlanishi Malayziyaning turizm tarixida muhim voqea bo'ldi. Aksiya mamlakatning turli madaniyatlari, taomlari va diqqatga sazovor joylarini muvaffaqiyatli targ'ib qildi, butun dunyodan sayyohlarni jalb qildi.

1980-yillarda Malayziyada turizm faol rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi. Bu davr mamlakatning xalqaro sayyohlik yo'nalishi sifatida shakllanishi uchun asosiy davr bo'ldi. 1980-1990 yillarda Malayziyada turizm rivojlanishining ayrim xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1980-yillarda turizm infratuzilmasini rivojlantirishga katta miqdorda sarmoya kiritildi. Ayniqsa, kurort zonalarida ko'plab yangi mehmonxonalar qurildi.

Transport infratuzilmasi, jumladan, aeroportlar va yo'llar yaxshilandi, bu sayyohlarning mamlakat ichida sayohat qilishini osonlashtirdi.

Malayziya turizm byurosi turli marketing va reklama kampaniyalari orqali mamlakatni xalqaro miqyosda faol ravishda targ'ib qildi.

Bu sa'y-harakatlar Malayziyaga kelayotgan xorijiy sayyohlar sonining ko'payishiga olib keldi.

Zamonaviy bosqich va diversifikatsiya (2000-yillardan hozirgi kungacha) jarayonlari:

1991-yilda Malayziya Bosh vaziri Mahathir Mohamad mamlakat uchun uzoq muddatli rivojlanish rejasi bo'lgan Vision 2020 ni taqdim etdi¹. Bu reja 2020-yilga kelib Malayziyani rivojlangan davlatga aylantirishni nazarda tutgan edi. Turizm ushbu maqsadga erishishga hissa qo'shadigan asosiy tarmoqlardan biri edi.

Hukumat iqtisodiyotning strategik muhim sohasi sifatida turizmni rivojlantirish uchun marketing, infratuzilma loyihalarini amalga oshirdi va investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun qo'shimcha resurslar ajratildi.

Vision-2020 rejasi doirasida mamlakatda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

---

¹ Cooper, C., Scott, N., & Kester, J. (2005). Sustainable tourism in Malaysia: challenges and opportunities. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(2), 191-203.

- Infratuzilma, madaniy obidalar va tabiiy resurslarga sarmoya kiritishni davom ettirdi;

- investitsiyalarni jalb qilish va mahalliy turizm resurslarini rivojlantirish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytirildi;

- tibbiy turizm, ta'lim turizmi va turizmning boshqa ixtisoslashgan turlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi;

Mehmonxonalar, xalqaro aviareyslar va ekskursiyalarni bron qilish uchun onlayn platformalarning paydo bo'lishi turizmning globalashuvi va demokratlashuviga olib keldi;

AirAsia kabi kompaniyalar kamxarj sayohatlarini yo'lga qo'yishgandan so'ng, keng qamrovli sayyohlar uchun yanada qulaylik yaratdi;

Malayziyada turizm infratuzilmasini jadal rivojlantirish, xususan, yangi mehmonxonalar va ko'ngilochar majmualarni qurish davom ettirildi;

Turli toifadagi sayyohlarni jalb qilish maqsadida Malayziya turli turizm dasturlari va tadbirlarini ishlab chiqishni boshladi.

2010-yildan boshlab Malayziya turizm siyosatida "Barqaror turizm" atamasi kirib keldi. Barqaror turizm atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirish, mahalliy aholiga iqtisodiy foyda keltirish va mintaqaning madaniy merosini saqlashga qaratilgan amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Malayziyada barqaror turizmni rivojlantirish va amalga oshirish uchun ko'plab sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Jumladan, Malayziya biologik xilma-xillikka boy va mamlakatda ko'plab milliy bog'lar va qo'riqxonalar mavjud. Malayziyadagi ekoturizm sayyohlarni tabiiy muhit haqida ma'lumot berish va biologik xilma-xillikni saqlashga qaratilgan loyihalar keng targ'ib qilina boshladi. Masalan, Kinabalu – Borneo orolidagi milliy bog' bo'lib, unda ko'plab noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simlik va hayvonlar turlari yashaydi. Ushbu bog' faoliyati bilan bog'liq sayyohlik yo'nalishlarini tez-tez uchratish mumkin. Yoki Taman Negara dunyodagi eng qadimgi yomg'ir o'rmonlaridan biri bo'lib, u ekoturizm va trekkingni taklif qiladi.

Malayziyadagi ko'plab barqaror turizm loyihalari mahalliy hamjamiyat bilan bevosita o'zaro munosabatlarga qaratilgan. Bu sayyohlarga mahalliy madaniyat va urf-odatlar bilan yaqindan tanishish, mahalliy aholiga iqtisodiy foyda olish imkonini beradi;

Malayziyadagi ko‘plab mehmonxonalar va kurortlar resurslar sarfini kamaytirish, chiqindilarni kamaytirish va ularning atrof-muhitga ta‘sirini minimallashtirish choralarini ko‘rmoqda.

Umuman olganda, Malayziya barqaror turizmni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha katta sa‘y-harakatlarni amalga oshirdi, uning mamlakat iqtisodiyoti, atrof-muhit va ijtimoiy tuzilishi uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib berdi.

Har qanday boshqa sohalar singari, turizmning ham o‘ziga xos qoidalari, standartlari va talablari mavjud. Malayziyada ham hukumat tomonidan turizmni rivojlantirishga qaratilgan ilk islohotlarning bo‘lag‘asi sohaga oid qonunlarni qabul qilish bilan boshlandi. Jumladan, 1952-yilda “Mehmondo‘stlik to‘g‘risida”gi qonun, 1969-yilda “Fuqarolik aviatsiyasi to‘g‘risida”gi qonun, 1992-yilda “Turizm industriyasi to‘g‘risida”gi qonunlar qabul qilindi va ushbu qonunlar joriy davrga qadar mamlakatda turizmni tartibga solishda muhim normativ asos vazifasini o‘tamoqda.

“Turizm to‘g‘risida”gi qonun davlat qoidalari va sayohat va mehmondo‘stlik sanoatining maxsus qoidalarini o‘z ichiga olgan normativ asos hisoblanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) ma‘lumotlariga ko‘ra, “Turizm to‘g‘risida”gi qonunning maqsadi turizmni rivojlantirish va boshqarish, madaniy an‘analar, tabiiy resurslarni saqlash, xususiy sektor va turizmni jalb qilish uchun huquqiy va me‘yoriy bazani ta‘minlashdan iborat. Qonun, nafaqat xalqaro va mahalliy sayyohlarning huquqlarini, balki kiruvchi turoperatorlar, sayyohlik agentliklari va ushbu sohaning boshqa muhim ishtirokchilarining qonuniy majburiyatlarini ham aks ettiradi. Turizm qonunining asosiy maqsadi sayohatchilar va tashkilotlar uchun adolatli va shaffof muhitni ta‘minlashdir.

“Mehmondo‘stlik to‘g‘risida”gi qonun mehmonxonalar, restoranlar, barlar, qishloq klublari va boshqa jamoat joylarini tartibga solish, mijozlarni himoya qilish uchun qonun doirasida xavfsizlik choralarini ta‘minlash maqsadida qabul qilingan.

Qonun mehmonxonalar, restoranlar, sayyohlik agentliklari va mehmondo'stlik sohasidagi shunga o'xshash korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi turli qoidalar va huquqiy standartlarni o'z ichiga oladi.

Qonunga rioya qilmaslik huquqiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, jumladan jarimalar, litsenziyalarning to'xtatilishi yoki hatto biznesning yopilishi kabilar ham uchrab turadi.

Masalan, har bir restoran mijozlarga yetkazib berilayotgan oziq-ovqatning tozaligini ta'minlash uchun oziq-ovqat xavfsizligi va qoidalariga rioya qilishi kerak.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, Malayziya aholisining 60%idan ko'prog'i¹ islom diniga itoat etganligi sababli, halol mahsulotlarga alohida e'tibor beriladi. Hattoki, "Halol" mahsulotlarning standartlarini belgilovchi va tartibga soluvchi alohida tashkilot ham faoliyat olib boradi. Malayziyada "Halol" mahsulot va xizmatlarini tartibga solish markaziy organ hisoblangan Malayziya Islom taraqqiyoti departamenti (JAKIM) tomonidan boshqariladi. JAKIM halol sertifikatini nazorat qiladi, islom qonunlari va qoidalariga muvofiqligini ta'minlaydi. Jarayon quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Korxonalar halol sertifikatiga ariza berishadi. JAKIM mahsulot yoki xizmatlarning halol talablariga javob berishiga ishonch hosil qilish uchun arizani ko'rib chiqadi.

JAKIM mahsulot ishlab chiqarishda yoki xizmatlarni yetkazib berishda foydalaniladigan ishlab chiqarish obyektlari, ingredientlar va jarayonlarni sinchkovlik bilan tekshirishni amalga oshiradi.

Agar korxonalar barcha halol talablarga javob bersa, JAKIM halol sertifikatini beradi va u ham ichki, ham xalqaro miqyosda tan olinadi.

JAKIM, shuningdek, treninglar o'tkazadi va iste'molchilar va korxonalar o'rtasida halol mahsulotlar va xizmatlar haqida xabardorlikni oshiradi.

Halol standartlariga doimiy ravishda rioya etilishini ta'minlash uchun muntazam monitoring va nazorat o'tkazib boriladi.

---

¹ Taburan Penduduk dan Ciri-ciri Asas Demografi 82. Jabatan Perangkaan Malaysia.

Bu tizim Malayziyadagi halol mahsulot va xizmatlar musulmon iste'molchilari uchun muhim bo'lgan islomiy tamoyillarga amal qilishini ta'minlaydi. Shuningdek, xalqaro bozorlarning Malayziyaning halol mahsulotlariga bo'lgan ishonchini oshiradi va shu tariqa mamlakat iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Cooper, C., Scott, N., & Kester, J. (2005). Sustainable tourism in Malaysia: challenges and opportunities. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(2), 191-203.

2. <https://nonews.co/directory/lists/countries/travel-tourism-competitiveness>

3. Cooper, C., Scott, N., & Kester, J. (2005). Sustainable tourism in Malaysia: challenges and opportunities. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(2), 191-203.

4. Government of Malaysia (2010). *Malaysia Tourism Transformation Plan 2020*. Ministry of Tourism, Malaysia.¹

5. Taburan Penduduk dan Ciri-ciri Asas Demografi 82. Jabatan Perangkaan Malaysia.

TURIZMDA DESTINATSIYA RAQOBATBARDOSHLIGIDA XAVFSIZLIK MASALALARINING AHAMIYATI

Umida NURULLAYEVA

TDSHU, Turizm (xalqaro turizm)

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: dotsent, g.f.n Tashtayeva Saida Kahharova

Annotatsiya: Ushbu maqola turizmning asosiy elementi – destinatsiyalarda xavfsizlik masalalarini yoritadi va O'zbekiston respublikasida mavjud bo'lgan qonunchilik va aynan mamlakatda

---

¹ Government of Malaysia (2010). *Malaysia Tourism Transformation Plan 2020*. Ministry of Tourism, Malaysia.

mavjud destinatsiyalarda xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: turizm, xavfsizlik, destinatsiya, sog'likni saqlash, sog'lomlashtirish, qonun, bojxona, kissavurlik, terror, kriminal, sanitariya, o'g'rilik.

Turizm dunyo miqyosida eng tez rivojlanayotgan soha bo'lib uning tez suratlarda o'sishi bu sohada raqobatning oshishiga olib keladi. Raqobatni oshishi ijobiy ko'rsatgich bo'lib, u yoki bu sohada raqobat bo'lsa o'sha sohada o'sish, rivojlanish kuzatiladi. Turizm misolida esa, agar ushbu sohada raqobatning oshishi ko'p va sifatli tur maxsulotlarning ishlab chiqilishiga va ko'proq insonlarga taklif qilinishiga sabab bo'ladi.

Ammo shu o'rinda ta'kidlash joizki turizm bu o'ziga xos injiq industriya bo'lib, unda raqobatbardoshlikka ta'sir qiladigan omillar yetarlicha. Shulardan biri bu destinatsiyalar xavfsizligidir. Turizmدا xavfsizlik masalalari keng qamrovli bo'lib, dunyo mamlakatlari turistlarga xavfsizlikni ta'minlash maqsadlarida ko'plab qonun qoidalar qabul qiladi va xalqaro qonunlarni ratifikatsiya qilishadi.

Turizmدا ko'plab jinoyat va xavf turlari mavjud bo'lib, ular kichik o'g'irlikdan boshlab butun boshli davlatning ijtimoiy siyosiy ahvoligacha keng qamrovli bo'lishi mumkin bo'ladi. Asosan turizmدا shaxsiy xavfsizlik keng tarqalgan muammo, ular kissavurlik, sug'urta, aldov va hakovolar bo'lishi mumkin. Ushbu jinoyatlar keng tarqalgan bo'lishiga qaramasdan buni bartaraf etish uchun ishonchli turoperator va turpaketlarni tanlash muhimdur. Ushbu maqolada esa turistik destinatsiyalarda duch kelinishi mumkin bo'lgan ba'zi xavf xatarlar, xalqaro qonunlarning aynan turistik destinatsiyalar havfsizligini ta'minlash bo'yicha choralar va turistik destinatsiyalar xavfsizligini oshirish bo'yicha O'zbekistondagi chora tadbirlar to'g'risida ma'lumot beradi.

Ushbu tadqiqotning vazifalari turistik destinatsiyalarda mavjud bo'lgan havflar, turizmدا havfsizlik masalalari bo'yicha qabul qilingan xalqaro qonun va ratifikatsiyalarda turistik destinatsiyalar xavfsizligi masalalari va O'zbekistondagi turistik destinatsiyalar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha chora tadbirlar haqida ma'lumotlar va kerakli

joyda tavsiyalar berilishidadir. Shu o‘rinda, tadqiqotning vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- Xavfsizlik masalalarining turizmdagi ahamiyati ;
- Turistik destinatsiyalarda xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha chora tadbirlar ;
- O‘zbekistondagi turistik destinatsiyalarda xavfsizlikni ta‘minash bo‘yicha xorij mamlakatlari tajribasi bo‘yicha taklif va tavsiyalarni ko‘rib chiqish;

Xavfsizlik masalalari xar doim butun dunyoda eng dolzarb va muhokamali mavzu bo‘lib kelgan. Xavfsizlikni ta‘minlash dunyo mamlakatlari uchun asosiy masala hisoblanib, agarda mamlakat aholisining xavfsizligi ta‘minlanmagan bo‘lsa turist o‘zining xavfsizligini taminlanishi bo‘yicha shubhalar keltirib chiqarishi mumkin. Statistik ma‘lumotlarga qaraganda xulosa qilish mumkinki, eng xavfsiz davlatlar turistlar orasida mashhurdir. Terror, bosqinchilik, o‘g‘rilik, aldov va kriminalning boshqa turlari turistlar duch kelishi mumkin bo‘lgan keng tarqalgan muammolardan bo‘lib va bu kabi global muammolarga dunyo mamlakatlari ko‘plab qonun va chora tadbirlar amalga oshirishadi. Ammo bu muammolardan tashqari turist kutilmagan muammolarga ham duch kelishi mumkin. Misol uchun turist o‘g‘rilikka uchramagan holda shaxsiy buyumlarini yo‘qotishi, bosqinchilikka uchramagan holda sog‘ligiga putur yetishi mumkin.

Bundan tashqari bojxona, viza, valyuta almashinuvi ham o‘ziga yarasha ba‘zida muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradi. Shu kabi va boshqa ko‘plab xavfsizlik muammolari bo‘lib, ularni kompleks bartaraf etish turizm rivojlanishi uchun muhim hisoblanadi. Oxirgi yillarda turizmning jadal suratlarda rivojlanishi albatta bu muammolar bartaraf bo‘lganligi va tartibga olish bo‘yicha tegishli chora tadbirlar ko‘rilganligidan dalolat beradi.

JST turizmida xavfsizlik choralari bo‘yicha 1966-yilda “Turistlar xavfsizligi: Destinatsiyalar uchun amaliy chora-tadbirlar” nomli kitob chop etadi. Bu kitob ko‘plab ekspertlarning ko‘p yillik ish tajribasining mahsuli hisoblanadi. JST sifatni qo‘llab-quvvatlash komitetidagi ekspertlarning 1944-yil, aprel oyidagi maxsus uchrashuvi hamda 1995-yil iyun oyida o‘tkazilgan turizmdagi xavfsizlik va mavjud xavf-

xatarlar to'g'risidagi suhbat va ushbu sohada faoliyat yuritadigan tashkilotlarning JST bilan hamkorligi natijasidir.

Ushbu kitob 3ta bob va 25 ta amaliy bo'limlardan iborat.

Umumiy qilib aytganda, ushbu hujjat Jahon Savdo Tashkilotining uzoq muddatli sa'y-harakatlari turtki bo'lgan Ijroiya Kengashining 1989 yildagi qarori asosida xavfsizlik masalalarida qo'mitaning ishlarini samaradorligini oshirish yozilgan. O'shandan beri JST quyidagilarni qabul qildi.

- Turizm xavfsizligi bo'yicha tavsiya etilgan chora-tadbirlar (1991)
- 90-yillardagi imkoniyati cheklangan shaxslar uchun turistik imkoniyatlar yaratish (1991)

- Xalqaro turizmda sog'liqni saqlash va rasmiyatchilik (1993) va Kotibiyat chop qildi:

- Chet elda sayohatchilar salomatligi (1991).
- Bundan tashqari, JSTning Barqaror turizm qo'llanmasi Rivojlanish: Mahalliy rejalashtiruvchilar uchun qo'llanma (1993), Turistik maydonlarda tabiiy ofatlarni kamaytirish bo'yicha qo'llanma (1995) va JSTning Turizm va Atrof-muhit uchun ko'rsatkichlari (1995)¹, yanada batafsil muammolar va ularning yechimlari ushbu qo'llanmada yoritilgan bo'lib asosan muammoni hal qilinishiga alohida e'tibor qilingan bo'lib, mahalliy turistik rasmiylar ishlashi uchun mo'ljallangan.

Turizm xavfsizlikni ta'minlashda barcha muammolarni yechimini topish va bartaraf qilishda kompleks yechim ishlab chiqish lozimdir. Bunda har bitta element va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf xatarga huquqiy yechim ishlab chiqilishi lozimdir. O'z o'rnida bu murakkab jarayon hisoblanadi, ya'ni davlatlar aro yirik siyosiy-ijtimoiy kelishmovchiliklardan tortib kichik zaharli hashoratlargacha. Albatta buni faqatgina davlatga yoki ma'sul xodimlarga yuklab qoniqarli bo'lgan natijani ko'rish murakkab shu sababli turizm sohasiga yoki bitta sayohat misolida oladigan bo'lsak har bir ma'sul shaxs o'z ishlarini amalga oshirishi lozimdir. Bunda davlat o'z vakolatlaridan foydalanib qonun qoida ishlab chiqishi, ushbu

---

¹ TOURIST SAFETY AND SECURITY Practical Measures for Destinations 12-bet

qonunni o‘z o‘rnida ijro etilayotganini nazorat qilib borishi va o‘z o‘rnida jazolanishi va tartibga solinishini kuzatishi lozimdir. Turizmga xavfsizlik 5 tamoyillar asosida ta‘minlanadi:

1. Milliy qonunlar, xalqaro huquqlar asosida turistlarni jo‘natuvchi yoki qabul qiluvchi davlat ularni himoya qilishi, panohiga olishi shart. Mamlakatda xorijiy turistlar kelishini nazorat qiluvchi, shaxsiy mulkini shaxsiyatini himoya qiluvchi, joriy-qidiruv ishlarini olib borish, sug‘urta to‘lovlarini to‘lash, valyuta ayriboshlash, madaniy qiymatga ega buyumlarni olib chiqish, axborot olishga imkoniyat, diplomatik va advokat ko‘magi va boshqa masalalarga tegishli huquqiy – me‘yoriy aktlar qabul qilinadi. Turistlik firmalar litsenziya oladilar va mahsulotlarini sertifikatlaydilar. Xalqaro me‘yorlar aviatashchilar, suv transporti kompaniyalari, avtokorxonalaridan avariya va favqulodda hodisalarni oldini olish maqsadida yagona va universal standartni bajarishni talab qiladi.

2. Makro darajadagi tashkiliy mexanizmlar asosida. Bevosita va bilvosita turistlar xavfsizligini ta‘minlash bilan bog‘liq davlat va jamoa tarkiblari yordamida. Bular huquqiy, tartibni saqlash kuchlari (militsiya, razvedka xizmatlari) jinoyatchilik rivojini oldini oladi; bojxona tarkibi – bular, eksport – import, kontrabanda bilan kurashadilar; qutqaruv xizmatlari (tog‘ hududlarida, o‘rmonlarda, yong‘indan, tibbiy, FHV va boshqalar.) – odamlarni tabiiy ofatlar va texnogen xavflari mavjud joylardan qutqaradilar. Tashqi ishlar vazirligi – vaqtinchalik kelgan mamlakatda har xil holatlarga tushib qolgan fuqarolarga konsullik himoyasi xizmatini taqdim etadilar. Soliq qo‘mitasi – iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurashadi, standartlashtirish xizmati – iste‘molchilarga taklif etiladigan tovar va xizmatlar soni va sifatini nazorat qiladi, prokuratura – davlat va shaxsga qarshi harakatlarni oldini oladi, veterinariya va sanepidemiologiya xizmati – sanitariya talablarini tekshiradi va boshqalar

3. Mikro darajadagi tashkiliy mexanizm asosida. Bu sayohatchilarga bevosita xizmatlar taklif etuvchi turistlik korxonalaridir. Masalan: sayohat firma marshrutni sertifikatlaydi, sug‘urta kompaniyasi – sayohatchini sug‘urtalaydi, mehmonxona-

yongʻin va epidemiologik xavfsizlikni taʼminlaydi, avto transport korxonalari mashinalarning texnik ahvolini tekshiradi.

Mahalliy jamoa ham tashrif buyuruvchilarga xavfsizlikni taʼminlashlari shart. Buning uchun gidlar maxsus tayyorgarlikdan oʻtadilar, marshrutlar xavfsizligi (yoʻllar toshloq, zaharli oʻsimliklar, yovvoyi hayvonlar) tekshiriladi, turistlarga maxsus moslamalar (palatka, qutqaruv jileti, dori-darmon) bilan taʼminlanadi, qutqaruvchilar va oʻrmon xizmatlari guruh kelgani va ularning bu yerda boʻlish muddati haqida ogohlantiriladi. Turistning oʻzi ham xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi shart. Yaʼni, uning hayoti va sogʻligʻiga nimalar xavf solishini anglashi, qabul qilingan talablarga rioya qilishi, hushyor boʻlishi shart.

4. Iqtisodiy mexanizmlar asosida. Xavfsizlik taʼminlanishining iqtisodiy mexanizmlari turist hayoti va mulkiga zarar yetkazilganda uni qoplashni nazarda tutadi. Masalan: sugʻurta kompaniyasining sugʻurta fondi zaruriy summani toʻlashga qurbi yetadigan boʻlishi kerak. Davlat muhim organlar faoliyatini kerakli darajada moliyalashtirishi zarurki, ular oʻz vazifalarini yaʼni, yoʻqolgan turistlarni izlash, jinoyatchilardan himoyalash, kasalliklardan davolashlarni bajarishsin.

5. Ijtimoiy – madaniy va siyosiy darajada xavfsizlik deganda jamiyatni boshqa ijtimoiy qarashlardan – diniy, gʻoyaviy, udumlarning buzilishi va boshqalar nazarda tutiladi. Afsuski turizm alkogolizm, narkomaniya va boshqa salbiy oqibatlarga ham sabab boʻlmoqda. Bu yerda xalqaro terrorizmga qarshi kurash, diniy ekstremizmga qarshi davlatlararo koalitsiyalarni tuzish ham eʼtiborga olinmoqda.¹

Global pandemiya rasman orqada qolgan bir paytda, turizm sanoati oʻzining eng katta muammosi boʻlishi mumkin boʻlgan narsadan xalos boʻlish yoʻlini boshladi.

2024-yil Oʻzbekiston turizmi uchun muhim yil boʻlishi kutilmoqda, chunki Xiva islom olamining turizm poytaxti sifatida tanlangan.

---

¹ <http://kompy.info/samarqand-iqtisodiyot-va-servis-instituti.html?page=218>

Samarqand 2023-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Jahon sayyohlik tashkiloti (YUNVTO) poytaxti va YUNVTO Bosh Assambleyasining 25-yubiley sessiyasi o‘tkaziladigan joy etib saylandi.

Pandemiyadan keyingi global sayohatlar tendentsiyasi davom etayotganini hisobga olsak, 2024 yilda O‘zbekistonga sayyohlar soni o‘shida davom etishi mumkin.¹

O‘zbekiston sayyohlik yo‘nalishlari xavfsizligini oshirish bo‘yicha bir qancha choralar ko‘rishi mumkin, jumladan:

1. Jinoiy faoliyatning oldini olish va tashrif buyuruvchilar xavfsizligini ta’minlash uchun mashhur sayyohlik hududlarida politsiya mavjudligini oshirish.

2. Potensial tahdidlarning oldini olish uchun xaltalarni tekshirish va metall detektorlar kabi asosiy turistik joylarda xavfsizlik choralarini kuchaytirish.

3. Sayyohlarga xavfsizlik bo‘yicha maslahatlar va favqulodda aloqalar haqida onlayn va bosma materiallarda ma’lumot bering.

4. Har qanday xavfsizlik hodisalariga tezkorlik bilan javob berish uchun huquqni muhofaza qilish organlari va turizm sohasi o‘rtasidagi aloqani kuchaytirish.

5. Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish va muhtoj turistlarga yordam ko‘rsatish uchun turizm sanoati xodimlarini tayyorlash.

6. Tashrifchilarga mamlakat bo‘ylab xavfsiz sayohat qilishlariga yordam berish uchun infratuzilma va yo‘l belgilarini yaxshilang.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali O‘zbekiston sayyohlar uchun xavfsizroq va qulayroq muhitni yaratishi va shu orqali ko‘proq odamlarni mamlakatga tashrif buyurish va o‘rganishga undashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tourist safety and security Practical Measures for Destinations
12-bet

2. Turizm xavfsizligi bo‘yicha tavsiya etilgan chora-tadbirlar (1991)

---

¹ <https://tourcentralasia.com/uzbekistan/uzbekistan-tourism-industry-statistics/>

3. <http://kompy.info/samarqand-iqtisodiyot-va-servis-instituti.html?page=218>
4. <https://tourcentralasia.com/uzbekistan/uzbekistan-tourism-industry-statistics/>
5. <https://lex.uz/docs/-4428097>. O‘zbekiston Respublikasining Turizm to‘g‘risidagi qonuni
6. <https://lex.uz/docs/-4862987?ONDATE=09.04.2022>

O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISH UCHUN DON MAHSULOTLARI SIFATINI OSHIRISHDA XITOIY TAJRIBASI

Malika ISLAMOVA

*TDSHU, Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti va
mamlakatshunoslik yo‘nalishi 1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: i.f.n. dotsent B. Sadibekova*

Annotatsiya: Ushbu tezisda oziq-ovqat (don) xavfsizligining nazariy jihatlari, uning dolzarbligi va iqtisodiy ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Undan tashqari Xitoy tajribasidan O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish uchun foydalanish yo‘nalishlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat xavfsizligi, don xavfsizligi, import, eksport, mahsulotlar, qishloq xo‘jaligi, iqtisodiyot, rivojlantirish, Xitoy, O‘zbekiston.

Hozirgi davrda dunyoda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash masalasi tobora dolzarblashib, muhim muammoga aylanib bormoqda. Dunyo aholisining soni ko‘paygani sari oziq-ovqatga bo‘lgan talab ham tabiiy ravishda ortib boradi. Bu esa o‘z navbatida aholini yetarli darajada oziq-ovqat bilan ta‘minlash borasida xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalarini chuqur o‘rganishni va ulardan zarur holatlarda imkon qadar oqilona mamlakatimiz iqtisodiyotida qo‘llashni talab etadi.

Ma‘lumki, dunyo qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda Xitoyning ulushi 25%ga to‘g‘ri kelmoqda. Shu bilan birga, qishloq xo‘jalik

mahsulotlarini importi bo'yicha XXR dunyoda ikkinchi o'rinni egallaydi. Shu o'rinda, aytish joizki so'nggi yillarda dunyo pдўифддфқргм jarayoni ta'sirida Xitoy aholisining ovqatlanish madaniyati ham o'zgarishlarga uchramoqda. Shu boisdan mazkur tahlil etilayotgan mavzu ushbu yo'nalishdagi dolzarifi masalaga bag'ishlangan.

Har bir davlat uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning asosi sifatida uning ekin ekish maydonlari, mamlakat hayotiylik manbai bo'lgan suv resurslarini tejashda, fan va texnika yutuqlaridan to'g'ri foydalanish yo'nalishlari hisoblanadi.

XXRning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga bo'lgan ishonchi asosan quyidagi uch jihatlardan kelib chiqadi:

Birinchidan, mamlakatning oziq-ovqat bilan o'zini o'zi ta'minlash darajasi yuqori. Xususan, hozirgi davrga kelib, XXRda ikkita asosiy oziq-ovqat mahsulotlari – guruch va bug'doy bilan aholini ta'minlashga asosan erishib, oziq-ovqat mahsulotlarining mutlaq xavfsizligi ta'minlandi. Masalan, Xitoyning g'alla bilan o'zini-o'zi ta'minlash darajasi 95 foizdan oshgan¹. Ovqatlanish ratsioni bo'yicha, mahsulotlarni mamlakat mustaqil ishlab chiqarish va o'zini-o'zi ta'minlash kabi asosiy tamoyilga doimo amal qilib kelgan. Qolaversa, qadimdan oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga e'tibor qaratish an'analariga ega bo'lgan mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish quvvati yuqori, uning importga bo'lgan qaramlik ehtiyoji pastligini yaqin ko'rishimiz mumkin;

Ikkinchidan, mamlakatda yetarlicha oziq-ovqat zaxiralari ham mavjud. 2015 yilda XXRda jami g'alla yetishtirish 660 million tonnaga yetdi va ketma-ket to'rt yil davomida 650 million tonnadan ortiq don yetishtirish ishlari barqarorlashtirildi². Mamlakatda g'alla yetishtirish bo'yicha 2019 yil holatiga ko'ra, u "ketma-ket o'n olti yilda barqaror

---

¹ Александрова М. В. Производство зерновых как гарантия продовольственной безопасности КНР // Проблемы Дальнего Востока – 2022. – Выпуск №6 С. 70-87 [Электронный ресурс]. URL: <https://pdv.jes.su/S013128120023241-6-1> (murojaat qilingan sana: 29.02.2024).

² Информационное агентство Синьхуа: Официальный документ: Производство зерна в Китае остается стабильным на уровне более 650 миллионов тонн в течение четырех лет подряд https://lshwzcb.lanzhou.gov.cn/art/2019/10/28/art_4896_818312.html (murojaat qilingan sana 21.02.24).

hosil" olishga erishildi hamda uning ortiq zaxirasi ham yetarli darajada bo'ldi. Mamlakatda yig'ilgan don mahsulotlari zaxirasida 120 million tonna sholi, 140 million tonna bug'doy zaxirasi mavjud bo'lib, yig'ilgan don mahsulotlarining o'zi mamlakat aholisini bir yil davomida to'ydirish uchun yetarli hisoblanadi.

Hozirgi davrda Xitoyda don mahsulotlarining aholi jon boshiga to'g'ri kelish miqdori, yiliga o'rtacha taxminan 470 kilogrammni tashkil etadi, bu esa oziq-ovqat xavfsizligi xalqaro standarti bo'yicha, uning aholi jon boshiga to'g'ri kelish miqdorining qabul qilingan 400 kilogramm hajmidan ancha yuqori¹.

Uchinchidan, XXRning don mahsulotlari xavfsizligi bo'yicha bu borada xorijiy davlatlarga qaramlik darajasi mutlaq mavjud emasligini anglatadi.

Mamlakat har yili 100 million tonnadan ortiq don mahsulotlarini import qiladi, u asosan soya va dag'al donlardan iborat hisoblanadi. Guruch va bug'doy importi esa, mos ravishda 2-4 million tonnani tashkil etib, umumiy ichki iste'molning 1,2 foizini tashkil qiladi. XXR asosan don mahsulotlari iste'molni yaxshilash va uning yangi navlarini yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Ta'kidlash lozimki, Xitoyda ham oziq-ovqat tarkibida taqchilik mavjud. Yuqori sifatli guruch va bug'doy yetkazib berish hajmi mamlakatda yetarli emas. Makkajo'xori yetishtirish bo'yicha talab yetishmovchiligi ham mavjud. Undan tashqari, soya bilan o'zini o'zi ta'minlash darajasi 20% dan kam, lekin soya birinchi navbatli oziq-ovqat mahsuloti emas, aynan shuning uchun ham, u ichki oziq-ovqat iste'moli xavfsizligiga uncha katta ta'sir ko'rsatmaydi².

Xitoy asosiy oziq-ovqat bilan o'zini o'zi ta'minlash orqali mutlaq oziq-ovqat xavfsizligiga erishdi. Biroq, XXRning miqdoran juda katta bo'lgan aholi soni va kichik ekin ekish maydonlarining hajmi va milliy sharoitlari yillar mobaynida o'zgarmadi. Shu davrlarda, uning oziq-ovqat ta'minoti va unga bo'lgan talabi ham chegaralangan bo'lgan,

---

¹ 科技兴粮：中国如何保障粮食安全 // https://www.sohu.com/a/718225884_121106822 (murojaat qilingan sana 19.02.24)

² 科技兴粮：中国如何保障粮食安全 // https://www.sohu.com/a/718225884_121106822 (murojaat qilingan sana 19.02.24)

natijada oziq-ovqat tarkibi ham o'zgarmay qoldi, hamda oziq-ovqat ta'minotining tarkiban tanqisligi vujudga keldi.

Mamlakatda agrar islohot boshlanganidan beri (2016 yilgacha) asosiy qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ichki bozordagi narxlari jahon narxlari darajasidan ancha yuqori (o'rtacha 30-50%) darajada bo'lgan, bu esa yillik eng kam xarid narxlarining oshishi va ishlab chiqarish tannarxining ortishi sharoitida ishlab chiqaruvchilarning moddiy manfaatdorligini ta'minlashning asosiy chorasi sifatida, don mahsulotlarini yetishtirish uchun, davlat tomonidan subsidiyalarni ajratish bilan bog'liq bo'ldi¹.

Ta'kidlash lozimki, XXRda don mahsulotlari importi tarkibi bo'yicha, 2021 yilda soya importiga nisbatan ularning miqdori yuqori bo'ldi. So'nggi bir necha yil ichida, uning hajmi pasayib ketdi, ammo mutlaq ustunlik pozitsiyasini egallash davom etmoqda.

Xitoyda so'ngi yetti yil davomida don mahsulotlarini yetishtirish hajmi 650 million tonnadan oshdi. 2021 yilda bu ko'rsatkich 682,85 million (32,85 mln) tonnaga yetdi².

Hozirgi davrga kelib, mamlakatning ekin ekish maydonlari hajmi 120 million gektarni tashkil etdi.

Shuni ta'kidlash lozimki, xalqaro standart bo'yicha, zamonaviy elevatorlar quvvati 700 million tonna don mahsulotlarini sig'ira oladi.

So'nggi yillarda, global miqyosdagi oziq-ovqat bozorlari o'zgaruvchan bo'lsa-da, unda Xitoy bozori barqaror faoliyat yuritayotganligini va shu asosda yetarlicha talabga javob beradigan ta'minotni yaratmoqda. Xususan odamlarning ehtiyojlari samarali tarzda qondirilinmoqda va sog'lom iqtisodiy rivojlanish hamda ijtimoiy barqarorlik ta'minlanmoqda. Xitoy kelajakda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun barcha sharoitlarga ega ekanligi haqida hukumat xabar bermoqda.

Xitoyning 31 ta hududlaridan olingan statistik ma'lumotlariga ko'ra, g'alla yetishtirish bo'yicha 2023 yilda oldingi yilga nisbatan,

---

¹ Бони Л. Состояние зерновой отрасли КНР 09.07.2022 Институт Китая и современной Азии РАН // <https://docs.yandex.ru/docs/view?tm=1709169979&tld=ru&lang=ru&name=6064dcad.pdf&text=Бони%20> (murojaat qilingan sana 20.02.24)

² Возможности Китая по обеспечению собственной продбезопасности повышаются // <https://ria.ru/20221017/kitay-1824645029.html> (murojaat qilingan sana 10.02.24).

maksimum ko‘rsatkichga erishilgan, jumladan: don mahsulotlari ekilgan maydon 118,97 million gektarni tashkil etgan, bu oldingi yilga qaraganda 636,0 ming gektarga yoki 0,5 % ga ko‘paygan. Shu jumladan, 2022 yilga nisbatan g‘alla ekilgan maydon 99,93 million gektarni tashkil etib, u 658,0 ming gektarga yoki 0,7% ga o‘sgan ¹.

Shunday qilib, 2023 yilda Xitoyda g‘alla yetishtirish hajmi o‘zining maksimum darajasiga yetgan. U esa, qishloq joylarda bu sohani qayta tiklash va jonlantirish yo‘lini ochib beradi va oxir oqibatda jahon g‘alla bozorini hamda jahon oziq-ovqat xavfsizligining barqarorligini ta‘minlaydi.

Xitoyning don mahsulotlarini hajmini oshirish borasida eng to‘g‘ri ishlab chiqilgan loyihasi – bu yuqori standartli ekin ekish maydonlari bo‘lgan. “Mamlakatda yuqori talablarga javob beradigan ekin ekish maydonlari dasturi (2021-2030-yillar)”ga muvofiq: 2025 yilgacha 72 million gektar maydonni qayta tiklash va 7 million gektarni rekonstruktsiya qilish vazifasi qo‘yilgan. Unga ko‘ra, 2030 yilga kelib jami 80,4 million gektar maydon yaratish, 18,86 million gektar maydonni qayta o‘zlashtirish rejalashtirilgan. 2021 yilda mazkur ehtiyojlar uchun markaz byudjetidan, 22 milliard yuan sarmoya ajratildi; bu maqsadni amalga oshirish uchun kiritilgan investisiyalar hajmi 1 mu (0,067 ga) uchun o‘rtacha 3 ming yuanni tashkil yetdi.

O‘zbekiston Respublikasi to‘g‘risida gapiradigan bo‘lsak, barcha qishloq xo‘jaligi mahsulotlari qatorida, mamlakatimizda boshqali va dukkakli ekinlarni yetishtirish hajmi ortib borayotganligini va ularni ekin maydonlari hajmi kengayotganligini ta‘kidlash lozim. Ular esa, mahsulot yetishtirish agrotexnikasini rivojlantirishni, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashni va ulardan foydalanish me‘yorlarini takomillashtirishni talab qiladi.

Xulosa sifatida shuni ta‘kidlash lozimki, nafaqat inson hayotida, balki mamlakatning rivojlanishida oziq-ovqat xavfsizligi masalasi juda muhim hisoblanadi. Chunki u insonlarning sog‘lom bo‘lishiga, uzoq

---

¹ В 2023 году производство зерна в Китае достигло нового максимума // <https://www.agroxxi.ru/mirovye-agronovosti/v-2023-godu-proizvodstvo-zerna-v-kitae-dostiglo-novogo-maksimuma.html> (murojaat qilingan sana 07.02.24).

umr ko‘rishiga, turli yuqumli kasalliklarni oldini olishga va ulardan himoya qilishga bevosita yordam beradi. Xitoy oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda katta tajribaga ega hisoblanib, mamlakatimizda ushbu yo‘nalishda quyidagi tadbirlarga e‘tibor qaratish lozim:

- O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi madaniyati va innovatsion texnologik taraqqiyot;

- XXRda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha davlat tomonidan berilayotgan imtiyozlar va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini tadqiq etish va ilg‘or tajribalarini mamlakatimizga joriy qilish;

- mamlakatimizda g‘allachilik klasterlari va fermerlariga g‘alla yetishtirish, yig‘ib olish va uni sotish jarayonlarida yuzaga kelayotgan muammolarni tizimli o‘rganish va ularni bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Mazkur tadbirlarni amalga oshirilishi O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Александрова М. В. Производство зерновых как гарантия продовольственной безопасности КНР // Проблемы Дальнего Востока – 2022. – Выпуск №6 С. 70-87 [Электронный ресурс]. URL: <https://pdv.jes.su/S013128120023241-6-1> (murojaat qilingan sana: 29.02.24).

2. Информационное агентство Синьхуа: Официальный документ: Производство зерна в Китае остается стабильным на уровне более 650 миллионов тонн в течение четырех лет подряд https://lshwzcb.lanzhou.gov.cn/art/2019/10/28/art_4896_818312.html (murojaat qilingan sana 21.02.24).

3. 科技兴粮：中国如何保障粮食安全 // https://www.sohu.com/a/718225884_121106822 (murojaat qilingan sana 19.02.24)

4. В 2023 году производство зерна в Китае достигло нового максимума // <https://www.agroxxi.ru/mirovye-agronovosti/v-2023-godu-proizvodstvo-zerna-v-kitae-dostiglo-novogo-maksimuma.html> (murojaat qilingan sana 07.02.24).

5. Возможности Китая по обеспечению собственной продовольственной безопасности повышаются // <https://ria.ru/20221017/kitay-1824645029.html> (murojaat qilangan sana 10.02.24).

6. Информационное агентство Синьхуа: Официальный документ: Производство зерна в Китае остается стабильным на уровне более 650 миллионов тонн в течение четырех лет подряд https://lshwzcb.lanzhou.gov.cn/art/2019/10/28/art_4896_818312.html (murojaat qilangan sana 21.02.24).

THE IMPORTANCE OF CENTRAL ASIA. CHALLENGES IN PARTNERSHIP BETWEEN INDIA AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Omonboy KHAYTIMMATOV

*Second Year Student of Master's Degree
at Tashkent State University of Oriental Studies*

Scientific supervisor: PhD H.I. Mustapova

Abstract: India has long maintained close ties with the Central Asian region. Central Asia and the Indian subcontinent are ancient civilizations with a long history of mutual economic and cultural connection. This history of deep ties is crucial in today's society. India is undergoing all-round development, with a strong growth rate in Income and an economy that is prepared for worldwide competitiveness. These two reasons, strong historical connections and India's rise as an outward-looking major world economy, place the Central Asian area and India in an ideal position to foster active cooperation.

Key words: centrally planned economy, Islamic fundamentalism, global and regional powers, the "new game", regional disparity, geopolitical horizons, bilateral trade.

Central Asia is the geographic centre of Eurasia. It is one of the world's oldest inhabited areas, and it is home to an ancient and highly developed civilisation of Muslims, Christians, and Buddhists. Central

Asia has evolved as a geoeconomic, geopolitical, and geostrategic region in the post-Soviet era. The region is endowed with an abundance of natural mineral resources such as hydrocarbon and uranium ore reserves, as well as immense hydropower potential, all of which have piqued the interest of the world's great powers. Central Asia is also a massive consumer market with millions of people. The region has evolved into a crossroads for intra and transcontinental commercial and trade links. In this context, India has been increasingly looking to Central Asia for a reliable source of oil and natural gas, as well as to achieve its geopolitical aims. Energy security, infrastructural development, the struggle against Islamic fundamentalism, and commerce and investment are among New Delhi's top priorities.

Because of its geostrategic location bordering the Russian Federation in the north, China in the east, West Asia in the middle east, Iran and Turkey in the west, and Afghanistan and South Asia in the south, the region is witnessing an intense rivalry for influence among important global and regional powers such as the United States, Russia, China, Turkey, Iran, India, and Pakistan. It is often referred to as the "new game". Lack of an outlet to the sea make these states vulnerable to intimidation from their neighbors.¹ Search for alternative transit route to minimize their dependency over Russia forces them to look their other countries.

India's linkages with Central Asia date back millennia to at least the third century BCE. The two were connected through the Silk Road, which not only served as a medium for the transportation of goods but also facilitated the dispersion of ideas, philosophy, religion and thought.² The over 2000 years old Silk Route consists of an extensive network of trade highways connecting the east with the west and Central Asia lies at its heart.³ Central Asia's transformation in the post-Soviet years from a centrally planned economy to a market based one,

---

¹ India and the world (MPSE001) Indira Gandhi National Open University School of Social Sciences 2004, P. 134-135

² India – Central Asia Relations, Drishti, online at <https://www.drishtias.com>

³ Silk Road in Central Asia, Kalpak travel, online at <https://kalpak-travel.com>

coincided with India's massive economic reforms aimed at liberalising its controlled mixed market economy. Since then, India has transitioned from an inward oriented economy to a more globally integrated one. Despite facing serious challenges with energy security, infrastructure, internal security, poverty, regional disparity, etc India has emerged as one of the fastest growing economies in the world today. Similarly, after a period of slow and negative growth in the initial years, all the Central Asian economies have been growing rapidly, particularly in the last two decades. This growth momentum has given their leadership the necessary confidence to push towards much needed economic reform. All these developments have produced opportunities for India and Central Asia to create new mutually beneficial linkages in a conducive atmosphere with relations moving from a purely cultural context to economic and strategic ones.¹

As stated above, Central Asia's location is important for India's domestic and foreign policies. Geopolitically the region has been described as "one of the world's most strategic zones, located between China, Russia and a troubled Middle East a region coveted both by its larger neighbours and major world powers".²

The active roles played by several regional and external players like Iran, Afghanistan, China, Iran, Russia, Saudi Arabia and others, the US have shaped India's bilateral and multilateral ties with Central Asia. With independence, the region's geopolitical horizons widened to a significant level. Although not share a direct boundary with any Central Asian state, New Delhi considers the area as part of its extended neighbourhood.

The energy potential of the region is an important factor that pushes Indian engagement in a careful manner. Moreover, India and the Central Asian countries have been facing similar global and regional challenges such as capacity building, connectivity issues, the need for knowledge-based economies, regional integration, resource

---

¹ Gulshan Sachdeva, "Indo-Central Asian Economic Relations in Marlene Laruelle and Sebastien Peyrouse (Eds), Mapping Central Asia: Indian Perceptions and Strategies, Abingdon: Ashgate, 2011, p123

² Suryakant Nijanand Bal, *Communal Asia: A Strategy for India's Look North Policy*, New Delhi: Lancer Publishers, 2004, p38

exploitation, security concerns, sustainable development, etc that require a cooperative approach and shared responsibility.¹

The table below shows the potential reserves of energy related resources in Central Asia.² The vast oil and gas resources as well as strategic location have invited competition among external players.

Energy Potential of Central Asian Countries							
	Kazakhstan	Kyrgyz Republic	Tajikistan	Turkmenistan	Uzbekistan	Total	Share of Central Asia in World Reserves %
Oil, ^a billion barrels	30.000	0.040	0.012	0.600	0.594	31.246	2.37
Natural gas, ^a trillion cubic feet	100	—	—	100	65	265	4.28
Coal, ^b million short tons	34,502 ^d	895 ^e	—	—	3,307 ^f	38,704	4.16
Uranium, thousand tons U	817	—	—	—	111	928	17.00
Hydropower ^c , billion tons kilowatt-hours/year	317	99	27	15	2	460	—

^a Proved reserves; ^b World Energy Council definition of "Proved Recoverable Reserves": As per WEC definition are the tonnage within the Proved Amount in Place that can be recovered (extracted from the earth in raw form) under present and expected local economic conditions with existing available technology; ^c Economic hydropower potential; ^d 90% anthracite and bituminous, 10% lignite and subbituminous; ^e lignite and subbituminous; ^f 33% anthracite and bituminous, 67% lignite and subbituminous; — reserves missing or very insignificant
Sources: EIA, 2006 and 2008; WNO, 2008; and EDB Industry Report no.2.

Immediately after the formation of the independent Central Asian Republics, the region witnessed a scramble by various economically and politically powerful countries to access and secure its hydrocarbon resources. With a high economic growth rate, increase in consumption and fast rising import of oil and gas, India has stepped up efforts to diversify its energy sources. Accordingly, New Delhi has been looking to Central Asia as a priority area.³

¹ Arpita Basu Roy, "Afghanistan Beyond 2014: Regional Security Concerns for India and Central Asia" in PL. Dash, Anita Sengupta and Murat M Bakhadirov (Eds), Central Asia and Regional Security, New Delhi: KW Publisher, 2014, p126

² Asian Development Bank, Central Asia Atlas of Natural Resources, 2010, p 51, online at <https://www.adb.org>

³ Muhammad Azhar, Trade between India and Central Asia" in Nasir Raza Khan, 2016, *ibid*, p126

Since 1991, the countries of Central Asia and India have established bilateral trade and economic relations in several fields like chemicals, construction, hydrocarbons, industrial production, metallurgy, mineral processing, mining, pharmaceuticals and textiles. Central Asian countries have been among the largest beneficiaries of the Indian Technical and Economic Cooperation programme through which New Delhi offers human resource development and training.¹ Thus, there is bilateral interest in the complementary relationship. Raj Kumar Kothari states that “In an attempt to import oil and gas, the Government of India has been trying to gain a strong foothold in Central Asia and the TAPI gas pipeline is an important step in this direction. The ambitious US\$ 7.6 billion project will have a capacity to carry 90 million standard cubic meters of gas a day for a 30-year period”.²

Despite India’s current and past initiatives to increase its relations with the Central Asian countries it has not been able to emerge as a major economic or strategic partner of the Central Asian countries. It is shown in one article that there are a number of challenges, which limit India’s role in reaching out to the Central Asian region. While there is a greater realisation that enhancing economic cooperation is one of the key factors for building a stronger partnership with the region, lack of direct transport linkages and other related factors limit India’s economic engagement with the region. Some of the important impediments for India in the CARS are :

- Apprehensions in the private sector about new or unfamiliar markets of Central Asia;
- Lack of conversion facility service;
- Insufficient infrastructure facilities in the region;
- Information gap and language barrier;
- Corruption and lack of adequate business/ commerce chambers;
- Lack of Financial Institution/Banks;

---

¹ Mirzokhid Rakhimov, “Regional Cooperation in Central Asia and Perspective of Central Asia-India Relations” in Nasir Raza Khan, 2013, *ibid*, pp27-8

² Raj Kumar Kothari, India’s Strategic Interests in Central Asia: Expanding vistas of partnership in the post soviet area, *The Journal of International Issues*, 2020, p 113

- Visa problems;
- Lack of satisfactory surface routes;
- Economic and geopolitical interests of regional and extra regional powers;
  - Security fears and political differences among the countries of the region;
    - Geographical and economic constraints to build new corridors and revive old routes;
    - Concerns about the security situation in Afghanistan.

However, Raghav Sharma gives different challenges in his article, *India in Central Asia: The Road Ahead*. “Although Central Asia’s geostrategic location between Europe and Asia and its rich mineral and hydrocarbon resources offer much reason for intensive engagement with the region, nonetheless, there persist numerous challenges that need to be addressed. First, the most obvious challenge that needs to be surmounted is geographical. New Delhi’s situation in the region remains extremely vulnerable not merely due to the lack of direct geographical access, but also because of the ability of Pakistan to shut the door in India’s face by cutting access to the region as demonstrated in the Kargil conflict of 1999. Second, Indian security interests broadly revolve around stemming the rising tide of a violent breed of radical Islam in the region that has been egged on by support from Wahhabi elements of Saudi Arabia and Islamabad. Pakistan in particular, hopes to build on an Islamic solidarity by whipping up religious sentiments and using these to blunt New Delhi’s influence in Central Asia. Third, in spite of the tremendous commercial potential in the region, India remains grossly under-involved owing to refusal by Indian businesses to undertake risks in a region characterized by political uncertainty, poor banking facilities and lack of direct geographical access to the market. India’s late engagement with the region, compounded with late initiation of economic reforms, makes its economic clout look pale in comparison to China’s. The lack of economic engagement is reflected in the dismal trade figures which show that Central Asia’s share in

Indian exports is 1.07 per cent, while imports stand at an even more dismal 0.08 per cent”¹.

One of the most important events is being a member of North-South transport corridor. It stretches from the European Union to the Suez Canal on the one side, and from the European Union to the ports of India and Pakistan on the other. Transportation costs through the corridor are expected to be reduced by 30-40 percent.

Uzbekistan has joined the North-South trade-logistics corridor. Association of Exporters of Uzbekistan has become the representative entity in the project. “Uzbekistan’s accession to the North-South transport corridor is an important agreement for the country’s economy. Ukraine, Belarus, Azerbaijan, Turkmenistan, Egypt, Iran, Turkey, India and Pakistan are the members of this corridor from Europe and the CIS. This project will allow us to cut logistics costs by up to 2 times. During the project, we plan to create a land port in Uzbekistan and carry out international trade and logistics transit. We hope that the project will help us to join the World Trade Organization,” said Mukhtor Umarov, chairman of the Association of Exporters of Uzbekistan.²This trade corridor is a major project, and in 2000 there was an agreement between Russia, Iran and India to establish it. Since 2002, this "green corridor" has been officially opened. Dozens of countries around the world are now its members. The 7,200 km long transport corridor will reduce the delivery time from India to St. Petersburg by 30-40% or 20 days. In the future, it is planned to transport 15-20 million tons of cargo a year.

India’s economy is now one of the most dynamic and quickest developing in the world. It is not only a large and expanding market, but it is also a competitive source of technology and knowledge-based services. India’s economic diplomacy had a vital influence in these accomplishments. Countries all over the world are starting to consider India as a vital economic partner, and they are looking for mutually

---

¹ Raghav Sharma, India in Cebtral Asia: The Road Ahead, January 1, 2009;

² Uzbekistan becomes member of North-South transport corridor, The Tashkent Times, Wednesday, 09, August, 2023 online at <http://www.tashkenttimes.uz/national/6762-uzbekistan-becomes-member-of-north-south-transport-corridor>

beneficial economic and commercial ties with its rising economy. These considerations place Central Asia and India in a perfect position to encourage active cooperation. One of the most important aspects is that the people of the Central Asian region are well aware of Indian and South Asian products and culture as a result of long historical and cultural ties, which may help to moderate and contain the Islamic influence that would otherwise show a proclivity towards fundamentalism.

References:

1. Arpita Basu Roy, "Afghanistan Beyond 2014: Regional Security Concerns for India and Central Asia" in PL. Dash, Anita Sengupta and Murat M Bakhadirov (Eds), Central Asia and Regional Security, New Delhi: KW Publisher, 2014, p126
2. Asian Development Bank, Central Asia Atlas of Natural Resources, 2010, p 51, online at <https://www.adb.org>
3. Gulshan Sachdeva. Indo-Central Asian Economic Relations in Marlene Laruelle and Sebastien Peyrouse (Eds), Mapping Central Asia: Indian Perceptions and Strategies, Abingdon: Ashgate, 2011, p123
4. India and the world (MPSE001) Indira Gandhi National Open University School of Social Sciences 2004, P. 134-135
5. India – Central Asia Relations, Drishti, online at <https://www.drishtias.com>
6. Muhammad Azhar, "Trade between India and Central Asia" in Nasir Raza Khan, 2016, *ibid*, p126
7. Mirzokhid Rakhimov, "Regional Cooperation in Central Asia and Perspective of Central Asia- India Relations" in Nasir Raza Khan, 2013, *ibid*, pp27-8
8. Raj Kumar Kothari, India's Strategic Interests in Central Asia: Expanding vistas of partnership in the post soviet area, The Journal of International Issues, 2020, p 113
9. Raghav Sharma, India in Central Asia: The Road Ahead, January 1, 2009;

10. Silk Road in Central Asia, Kalpak travel, online at <https://kalpak-travel.com>

11. Suryakant Nijanand Bal, Commal Asia: A Strategy for India's Look North Policy, New Delhi: Lancer Publishers, 2004, p38

12. Uzbekistan becomes member of North-South transport corridor, The Tashkent Times, Wednesday, 09, August, 2023 online at <http://www.tashkenttimes.uz/national/6762-uzbekistan-becomes-member-of-north-south-transport-corridor>

TURKIYANING “TURK DUNYOSIDA” “YUMSHOQ KUCH” SIYOSATINI AMALGA OSHIRISH XUSUSIYATLARI VA VOSITALARI

Irodaxon YARMUHAMEDOVA
O‘zbekiston davlat jahon tillari
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada Turkiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi “yumshoq kuch” siyosiy fenomeni, uning bugungi kundagi ahamiyati, xususiyatlari, mintaqadagi siyosiy manfaatlari va amalga oshirish vositalari hisoblangan TİKA, TURKSOY tashkilotlari faoliyati taqdim etilib, bu ishlarning ahamiyati haqida xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: Turkiya, Markaziy Osiyo, TİKA, TURRKSOY, o‘zaro aloqalar, tashqi siyosat, integratsiya.

“Doimiy kuch yumshoq kuchdir. Bugun Turkiya yumshoq kuchdan dunyoda eng samarali foydalana olayotgan davlat sirasiga kiradi”. Bu iborani Turkiya sobiq tashqi ishlar vaziri Mavlud Chavusho‘g‘li Istanbul universitetida talabalar bilan uchrashuvda aytib o‘tdi. Darhaqiqat, Turkiyaning musulmon olamidagi nufuzi va yetakchiligini global miqyosda kengaytirishga qaratilgan tashqi siyosati nafaqat bir qator xalqaro qurolli mojaralarda ishtiroki bilan balki

yumshoq kuch usullardan foydalanishi bilan ham ajralib turadi¹.

Ikki qutbli tizimning barham topishi ortidan XXI asr xalqaro munosabatlarida yumshoq kuchning favqulodda ahamiyati sezilarli ravishda ortdi. Zotan, qattiq kuchdan (hard power) yumshoq kuchning (soft power) bir qator afzalliklari mavjud. Jumladan, yumshoq kuch nishondagi tomonni o‘z xohishi bilan kelishuvga rozi bo‘lishiga, uzoq vaqt va samarali ta’sir ko‘rsatishga, harbiy vositalardan farqli o‘laroq kamroq mablag‘ sarflashga, turli nizolarni aql vositasida hal etishga va eng muhimi, tashqi siyosat maydonida davlatning ijobiy jozibasi shakllanishiga katta hissa qo‘shadi. Ma’lumki, zamonaviy “yumshoq” kuch g‘oyasi 1980 yillarning oxirida “yumshoq kuch” atamasini kiritgan Jozef S. Nayning nazariy asarlarida paydo bo‘lgan. O‘shandan beri bu atama siyosatshunoslik doiralarida keng ommalashdi. Ushbu atama muallifi “yumshoq” kuchni qattiq majburlash kuchiga muqobil sifatida madaniyat, til, din va boshqa omillar orqali xalqaro munosabatlarning siyosiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida taklif qilgan. Bugungi kunga kelib davlatlarning bir-biriga ta’sir ko‘rsatishning asosiy vositalaridan biriga aylanib ulgurgan “yumshoq kuch” – diplomatiya quroli sifatida mustaqil davlatga boshqa davlatlarni o‘zi uchun foydali qarorlarni kuch bilan majburlash yo‘li bilan emas, balki o‘z tomoniga jalb qilishning turli iqtisodiy, madaniy va gumanitar ta’sir kuchi yordamida, qo‘yilgan maqsadlarga erishish imkonini beradi².

Turkiyaning yumshoq kuch salohiyati asosan uning tarixi, madaniyati va geografiyasi bilan bog‘liq. Aynan tarixiy meros, qo‘shni davlatlar bilan madaniy aloqalar, ular bilan o‘zaro munosabatlarning yuqori darajasiga olib keldi. Turkiya Respublikasi tashkil topguniga qadar, uch qit’ani qamrab olgan Usmonli imperiyasi yarim asrdan oshiq vaqt davomida musulmon dunyosida diniy hokimiyatning markazi bo‘lgan. Turklar, kurdlar, bosniyaliklar, albanlar, qozoqlar, qirg‘izlar, turkman-

---

¹ Turkey makes best use of soft power: Turkish FM // Hürriyet Daily News URL: <https://www.hurriyetsdailynews.com/turkey-makes-best-use-of-soft-power-turkish-fm-131707>

² Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004.

lar, armanlar, yunonlar kabi Yevroosiyoda yashovchi etnik guruhlarning aksariyati Usmonli imperiyasi tarkibida umumiy tarixiy merosga ega. Bu omillarning uyg'unligi tufayli Turkiyaning yumshoq kuchta'siri Bolqondan Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoga borib tarqaladi¹.

Markaziy Osiyo geografik va geosiyosiy jihatdan eng muhim mintaqa, uchta sivilizatsiya makonini – rus, xitoy va islomni bog'lovchi bo'g'inidir. Ko'p qutbli dunyoning shakllanishi sharoitida mintaqadan o'tuvchi eng muhim uchta “Yevrosiyo shaxmat taxtasi maydoni” bilan xavfsiz aloqa Turkiya uchun nihoyatda muhim. Qolaversa, mintaqa energiya resurslariga nihoyatda boy bo'lib, bu ko'plab global siyosiy ishtirokchilarning shuningdek mintaqaviy yetakchilikka intilayotgan Turkiyaning e'tiborini tortishi tabiiy.

Turkiyaning Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi “yumshoq” kuchining faoliyati boshlang'ich nuqtasi albatta birinchi navbatda, SSSRning parchalanishi bilan baholanadi, bu esa sobiq jahon sotsializm tizimida mafkuraviy bo'shliqning yuzaga kelishi hamda mintaqada beshta turkiy respublikalarning tashkil topishi va Kavkazda Turkiya bilan chegaradosh yangi davlatlarning vujudga kelishiga olib keldi. Shunga ko'ra, o'zining izlanuvchan mafkuraviy mazmunini hamda davlatlararo munosabatlarni o'rnatishda eng qulay davlat boshqaruv shaklini taklif eta oladigan yetakchi davlat sifatida Turkiya Respublikasi nafaqat tarixiy lahzaning ahamiyatini anglab yetgan, balki fursatdan unumli foydalana olgan va o'zini postsovet hududining turkiyzabon qismida mintaqaviy yetakchi sifatida e'lon qilgan birinchi davlatlardan biri bo'ldi. Bu vaqtda Turkiyaning bu makonda yangi manfaatlarni rivojlantirishda bir necha omillarni ko'rishimiz mumkin:

birinchidan, Turkiya Markaziy Osiyo va Kavkazning nisbatan yangi va zaif iqtisodiyotlari uchun kuchli iqtisodiy sherik sifatida ko'rila boshlandi;

ikkinchidan, Turkiya Eron kabi mintaqadagi boshqa o'yinchilardan farqli o'laroq, sunniy musulmonlar ko'p bo'lgan mamlakatlar uchun islom qadriyatlarini o'zida saqlagan dunyoviy davlat sifatida ko'rsatilgan. Natijada yuqorida keltirilgan omillar mintaqa

---

¹ Mustafa Aydın, “Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus”, Turkish Studies 5, №2 (2004): 1–22.

davlatlarining boshqa mamlakatlarga emas balki aynan Turkiyaga qiziqishlari ortishiga sabab bo'ldi¹.

Turkiya "XXI asr" universitetining ilmiy maslahatchisi Bulent Shenerning fikricha, "yumshoq kuch"ning asosiy manbalari ommaviy axborot vositalari, universitetlar, nodavlat tashkilotlar, shuningdek, savdo, madaniyat, shaxsiy aloqalar, sayohat va ommaviy sport ham ta'sir o'tkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mintaqa davlatlari o'rtasida panturkistik birdamlikni shakllantirish va davlatlarining siyosiy elitasi va aholisini siyosiy ongida tur ta'sirini oshirish maqsadida 1992 yilda Turkiya Respublikasining yumshoq kuchining asosiy vositalaridan biri hisoblangan Turkiya Tashqi ishlar vazirligi qoshida Turkiy hamkorlik va taraqqiyot agentligi (TIKA) tashkil etilgan. Tashkilotning asosiy maqsadi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda, ya'ni "yumshoq kuch" vositalaridan foydalanish eng samarali bo'lgan joylarda ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama o'zaro hamkorlik qilish orqali turkiy davlatlarni turk yetakchiligida birlashtirishga qaratilgan harakatlarni muvofiqlashtirish iborat. Agentlikning tashkil etilishiga turki eng aniq ifodalangan iborani quyidagicha tarjima qilish mumkin: "Turkiya Markaziy Osiyo davlatlariga bir millatning turli davlatlari sifatida qaragan". Bu munosabat turli turkiy xalqlarni yagona turkiy xalqning tarkibiy qismlari deb hisoblashga moyil Z.G'okalpning qarashlariga mos keladi². TIKA Turkiyaning tashqi siyosati va yumshoq kuchining ajralmas qismiga aylanishi uchun ishlab chiqilgan. O'shandan buyon ta'lim, qishloq xo'jaligi, sanoat va moliya sohalarida ko'plab loyihalar amalga oshirildi. TIKAning asosiy e'tibori Markaziy Osiyoda maktablar, universitetlar, kutubxonalar qurish, talabalar va hukumat xodimlariga Turkiyada o'qish uchun stipendiyalar ajratish kabi ta'lim va ijtimoiy loyihalarga qaratilgan. Vaqt o'tishi bilan ushbu tashkilot o'z faoliyat yo'nalishlarini mintaqaning deyarli barcha hududlarida kengaytirdi. TIKA tomonidan turkiy mamlakatlar va mintaqalarda olib borilayotgan

---

¹ "About Us – TIKA". // TIKA URL: https://www.tika.gov.tr/en/page/about_us-14650

²Gökalp Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak / Hazırlayan İbrahim Kutluk (Birinci basılış). DEVLET KİTAPLARI. Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi, 1976. 99 s.

siyosatlarida turkiy xalqlarning etnik-madaniy oʻziga xosligiga asosiy oʻrin berilgan¹. TIKA ijtimoiy va madaniy sohalarda koʻplab loyihalarni amalga oshirmoqda: tibbiyot va madaniyat markazlari, maktablar, shifoxonalar qurish, ularning faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida davlat xizmatlariga koʻmaklashish. Taʼlim dasturlari va umuman taʼlim jarayonini yaratish va amalga oshirish boʻyicha faol ishlar olib borilmoqda. Turkiy respublikalarga tadqiqotchilarni yuborish va chet eldan mutaxassislarni taklif qilish keng tarqalgan amaliyot – bularning barchasi etnik jihatdan qarindosh hududlarda panturkistik kayfiyatni kuchaytirishga yordam beradi va natijada Turkiya Respublikasining pozitsiyasini mustahkamlaydi².

Turkiya yumshoq kuchini amalga oshirishida faol ahamiyat kasb etadigan yana bir yetakchi vosita sifatida 1993 yilda Turkiya tashabbusi bilan Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston, Oʻzbekiston va Ozarbayjon hammuassis aʼzolari boʻlgan koʻp tomonlama TURKSOY xalqaro tashkilotini koʻrsatib oʻtish maqsadga muvofiq. U turkiy xalqlarning madaniyati, sanʼati, tili va tarixiy merosini muhofaza qilish, bu qadriyatlarni tanishtirish, shu va boshqa tushunchalarni kelajak avlodlarga yetkazish, shu bilan birga ularning dunyoga taʼsirchanligini oshirish yoʻlida ish olib boradi. Shunisi eʼtiborga loyiqki, Tashkilot nomini asosan turkiy mavzularda oʻtkaziladigan turli tadbirlarda hamkor tashkilotchilardan biri sifatida koʻrish mumkin. Z.Gʻoʻkalpning integratsiya konsepsiyasiga koʻra, umumiy til, adabiyot va madaniyatsiz turkiy birlikka erishish va yagona turkiy millatning tiklanishi mumkin emas. TURKSOYning maqsadi turkiy xalqlar oʻrtasidagi qardoshlik va doʻstlikni mustahkamlash, umumiy turkiy madaniyatni yoyish va uni keyingi avlodlar uchun saqlab qolishdir. Tashkilot oʻzini sanʼatkorlar uchrashuvlari, opera festivallari, adabiyot kechalari va boshqa forumlar oʻtkazish bilan shugʻullanuvchi xalqaro tashkilot sifatida koʻrsatishiga qaramay, ular turkiy dunyo madaniyati va fan

---

¹ Sanem Çevik, "Reassessing Turkey's Soft Power: The Rules of Attraction," *Alternatives: Global, Local, Political* 44, №1 2019.

² Дружиловский С. Б., Аватков В. А. Внешнеполитические идеологемы Турции // *Обозреватель (Observer)*, 2013. № 6 (281). С.73

arboblari o'rtasida tajriba almashish uchun xalqaro platforma hisoblanadi. Tashkilot faoliyati "Turk dunyosi" tushunchasini targ'ib qilishda eng diqqatga sazovor "Turk dunyosi madaniyat poytaxti" loyihasidir. U ommaviy ongga ham "turkiy dunyo"ning mavjudligi, ham bu dunyo "poytaxti"ning mavjudligi haqidagi ma'lumotlarni singdiradi, shu bilan birga xalqaro siyosiy subyektivlikning ma'lum bir illyuziyasini (chegaralar va kapital mavjudligi) yaratadi¹.

Turkiyaning keng ko'lamli "yumshoq kuchi"ning eng mashhur namunasi ta'lim, dinlararo muloqot, gumanitar yordam, ommaviy axborot vositalari, moliya va sog'liqni saqlash sohalarida faol bo'lgan mashhur yozuvchi, diniy olim Muhammad Fathulloh Gulen tomonidan asos solingan "Hizmet" harakati maktablari edi. Gulenga aloqador maktablar butun dunyoda joylashgan bo'lib va ular Markaziy Osiyoda va Rossiya Federatsiyasining turkiyzabon mintaqalarida faoliyat olib borgan. Mohiyatan, bu maktab-internatlar bo'lib, ulardan maqsad islom Turkiya an'analari sodiq siyosiy va iqtisodiy jihatdan zamonaviy "oltin avlodni tarbiyalashga asoslangan edi. "Hizmet" harakatining asosiy vositasi bu- turk litseylari hisoblanib, bu maktablar madrasalardagi ta'limga muqobil bo'lib, qisqa vaqt ichida katta muvaffaqiyatga erishdi. Bu maktablarning ta'lim yo'nalishi 160 dan ortiq mamlakatlarga, shu jumladan Markaziy Osiyo davlatlariga ham yoyilgan. Turli hisob-kitoblarga ko'ra, 2016 yilgacha dunyo bo'ylab 300 ga yaqin shunday litsey va 1000 dan ortiq maktab bo'lgan. Turkiy millatlar ko'p bo'lgan mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham ko'plab turk maktablari faoliyat yuritgan. Biroq O'zbekiston hukumati "Hizmet" harakatini davlatchilikning dunyoviy asoslariga putur yetkazayotganlikda shubhalanib, 1999 yilda mamlakatdagi barcha Gulen maktablarini yopdi. Turkmanistonda turk litseylari milliy suverenitetiga tahdid sifatida ko'rilib 2011 yilda davlat homiyligida ijtimoiy va ta'lim muassasalariga aylantirdi. Ko'p jihatdan respublikalarda tashkil etilgan Gulen ta'lim muassasalarining keng tarmog'i tufayli Markaziy Osiyo mamlakatlari aholisi orasida Turkiyaning ijobiy nufuzi mustahkamlandi. Bir necha o'n

---

¹ Султанмуратов Н. Образование по-турецки, или фактор Гюлена в Казахстане. Институт азиатских исследований. Алматы, 2018.С. 6-8.

yilliklar davomida turk litseylari, ayniqsa, Qozog‘iston va Qirg‘iziston-dagi eng yaxshi va nufuzli ta’lim muassasalaridan biriga aylana oldi. Bu harakat Turkiyada 2016 yildagi muvaffaqiyatsiz davlat to‘ntarishiga urinishdan keyin taqiqlangan edi¹.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, Turkiyaning yumshoq kuchi mintaqaviy raqobat o‘rniga hamkorlikni rivojlantirish orqali aloqalarini mustahkamlashni maqsad qilgan. Sovet Ittifoqining qulashi va keyinchalik Markaziy Osiyo respublikalarining mustaqillikka erishishi turk tashqi siyosatchilarining yangi tashqi siyosat tamoyillari va ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqishga undadi. Bular iqtisodiy va madaniy aloqalar orqali yumshoq kuchdan foydalanadigan yangi geografiya bilan munosabatlarning kuchayishi bilan tavsiflanadi va Markaziy Osiyo Turkiya siyosatchilariga ushbu yangi yumshoq kuch tashqi siyosat vositalaridan foydalanish uchun qulay zamin yaratdi. Bugungi kunda Turkiya va mintaqa davlatlari o‘rtasida, asosan, iqtisodiy, savdo va energetika sohalarida kuchli tarmoqlar va aloqalar mavjud bo‘lib, madaniyat va ta’lim Turkiyaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarida qo‘llaniladigan yumshoq kuch vositalaridir. TİKA, TURKSOY kabi rasmiy muassasalar va turli ta’lim muassasalari mintaqada faol bo‘lib, Turkiya va turkiy qo‘shnilari o‘rtasidagi madaniy aloqalarning kuchayishiga hissa qo‘shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Gökalp Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak / Hazırlayan İbrahim Kutluk (Birinci basılış). DEVLET KİTAPLARI. Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi, 1976. 99 s.
2. Mustafa Aydın, “Foucault’s Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus,” Turkish Studies 5, №2 (2004): 1–22
3. Sanem Çevik, “Reassessing Turkey’s Soft Power: The Rules of Attraction,” Alternatives: Global, Local, Political 44, №1 (2019):

---

¹ Султанмуратов Н. Образование по-турецки, или фактор Гюлена в Казахстане. Институт азиатских исследований. Алматы, 2018.С. 12.

4. Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004.

5. Дружиловский С. Б., Аватков В. А. Внешнеполитические идеологемы Турции // Обозреватель (Observer), 2013. № 6 (281). С.73.

HINDISTONDA XOTIN-QIZLAR TA'LIMI SHTATLAR KESIMIDA

Iroda XAYRULLAYEVA

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mamlakatni taraqqiy etishida, taraqqiyot sari yetaklashda ayollar muhim rol o'ynaydi. Ular milliy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan tirik insoniyatning muhim mulkidir, shuning uchun Hindiston mamlakati jamiyatda ayollarning porloq kelajagini ko'rishi kerak bo'lsa, ularga sifatli ta'lim berish choralari ko'rishi zarur. Ayollar tarbiyasi, sifatli ta'lim olishi jamiyat mavqeyini o'zgartirishning eng kuchli vositasidir. Ta'lim, shuningdek, gender tengsizliklarining kamayishiga olib keladi va ularning oiladagi mavqeyini yaxshilash vositasi funksiyasini bajaradi. Ayollarning barcha darajadagi ta'limini rag'batlantirish, bilim va ta'lim berishda gender qarama-qarshiligini yo'qotish uchun shtatlarda faqat ayollar uchun maktab, kollej va universitetlar tashkil etildi.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, savodxonlik darajasi, shtatlar, nodavlat tashkilotlar, gender notenglik, COVID – 19.

Har bir bola o'zining to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishga loyiqdir, lekin ularning va ularga g'amxo'rlik qilayotganlarning hayotidagi gender tengsizliklar bu haqiqatga to'sqinlik qiladi. Hindistonning qayerida yashamasin, qiz bolalar har kuni o'z uylari va jamoalarida gender tengsizlikka duch kelishadi.

Bunday sharoitda muammoni hal qilishning asosiy choralaridan biri xotin-qizlarga ta'lim berish hisoblanadi. Hindistonda xotin-qizlar ta'limi

mamlakat, jamiyat hamda oila rivojlanishida beqiyos sanaladi. Mamlakat rivojlanishida xotin-qizlar ta'limi, ularning sifatli bilim olishi muhim qadamdir. Ta'lim olgan xotin-qizlar har sohada erkaklar bilan teng raqobat qilaolish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Oliy ma'lumotli ayollar o'z farzandlari kareyerasi uchun o'rnak vazifasini o'taydi. Xotin-qizlar kelajak avlodning zamini hisoblanadi. Shunday ekan ilmi ayol ilmi jamiyat poydevoridir. Agar biz bir bolaga ta'lim bersak, uning yorqin kelajagiga poydevor o'rnatgan bo'lamiz. Agarda qiz bolaga ta'lim bersak, kelgusidagi bir oilaning porloq kelajagi tamal toshini qo'ygan bo'lamiz. To'liq demokratiyaga erishgan mamlakat ildizining bir uchi erkaklar kabi xotin-qizlarning ham sifatli ta'lim olishiga bog'liq hisoblanadi.

Hindiston hukumati universal ta'limga asoslanganligiga qaramay mamlakat Osiyodagi xotin-qizlar savodxonligi bo'yicha yomon ko'rsatkichlarni ko'rsatib kelmoqda. 1991 yilda mamlakatdagi 7 yoshli 330 million xotin-qizlarning 40%idan kamrog'i oliy ma'lumotga ega bo'lgan va bu bugungi kunda 200 milliondan ziyod ayollar savodsizligini anglatadi¹. Xotin-qizlar orasida javodxonlikning past darajasi nafaqat ayollar turmush tarziga, shuningdek, ularning oilaviy hayoti, jamiyat, mamlakatning iqtisodiy va ma'naviy yuksalishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuni aytib o'tishimiz kerakki, Hindiston mamlakatida savodxonlik darajasi haqida so'z borar ekan bugungi kunda savodxonlik darajasi ko'rsatkichlari o'sib bormoqda. Biroq mamlakat aholisi chinakam savodxon bo'lishi uchun oldinda yana ko'plab pog'onalarni bosib o'tishi zarur. Savodxonlik darajasi mamlakatning turli hududlarida katta farq qiladi².

Hindiston shtatlari savodxonlik darajasi

Shtatlar	O'rtacha savodxonlik darajasi	Erkaklar	Ayollar
-----------------	--------------------------------------	-----------------	----------------

¹ Women's Education in India/CollegeSearch. <https://www.collegesearch.in/articles/womens-education#:~:text=Despite%20the%20Indian%20government's%20strong,million%20women%20remain%20illiterate%20today>

² Facts About Literacy Rate in India-CARE India. <https://www.careindia.org/blog/literacy-rate-in-india/#:~:text=Literacy%20Rate%20of%20Women%20in%20India&text=Kerala%20has%20the%20highest%20female%20literacy%20rate%20at%2095.2%20per%20cent>

Andhara Pradesh	66.4	75.56	59.74
Arunachal Pradesh	66.95	73.69	59.57
Bihar	69.82	73.39	53.33
Chhattisgarh	71.04	81.45	60.59
Assam	73.18	78.81	67.27
Goa	87.4	92.81	81.84
Gujarat	79.31	87.23	70.73
Haryana	76.64	85.38	66.77
Himachal Pradesh	83.78	90.83	76.6
Jharkhand	66.4	78.45	56.21
Karnataka	75.6	82.85	68.13
Kerala	93.91	96.02	95.2
Madhya Pradesh	70.63	80.53	60.02
Maxarashtra	82.91	89.82	75.48
Manipur	79.85	86.49	73.17
Meghalaya	75.48	77.17	73.78
Mizoram	91.58	93.72	89.4
Nagaland	80.11	83.29	76.69
Odisha	73.45	82.4	64.36
Panjob	76.68	81.48	71.34
Rajastan	67.06	80.51	57.6
Sikkim	82.2	87.29	76.43
Tamil Nadu	80.33	86.81	73.86
Tripura	87.75	92.18	83.15
Uttarakxand	79.63	88.33	70.7
Uttar Pradesh	69.72	79.24	59.26
G'arbiy Bengaliya	77.08	82.67	71.16

Savodxonlik va ta'lim darajasi mamlakat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichidir. Xotin-qizlar savodxonlik darajasi 2011-2021 yillardagi erkaklarnikiga nisbatan sezilarli darajada o'sdi. Kerala 95.2% bilan ayollar savodxonligi bo'yicha birinchi o'rinda tur-sa, Bihar, Jharkhand, Rajastan eng pastki qatorda turadi¹.

Mustaqillikdan so'ng hind hukumati tomonidan jins vakillari o'rtasidagi savodxonlik darajasidagi farqni kamaytirishga e'tibor

¹10 states with good women literay rate – GR <https://m.groundreport.in/article/education/10-states-with-good-women-literacy-rate/106070>

qaratib kelmoqda. Mamlakat sezilarli ravishda taraqqiyotga erishgan bo‘lsa-da, hanuz bu farqni to‘laligicha bartaraf etolmayapti. Buning bir necha sabablari mavjud, misol uchun qiz bolalar uchun sifatli sanitariya sharoitining yo‘qligi qishloq maktablaridagi asosiy muammo sanaladi. Shuningdek, o‘quvchi qizlar oilaviy sharoiti, kelib chiqishi, kasta jihatidan tabaqalarga ajratish ham ta’lim sifatini pasaytirishga olib keladi. Mamlakatning turli shtatlarida, xususan, Andhra-Pradeshda ko‘p qizlarni voyaga yetmasidan erta turmushga berish ta’limni tashlab ketishning yana bir katta sababidir¹.

Xotin-qizlar ta’limi, ularning savodxonlik ko‘rsatkichlari haqida gapirar ekanmiz, bu ko‘rsatkichlar o‘z navbatida qishloq va shahar aholisidiki bilan solishtirganda ancha farq qiladi. Yuqorida keltirilgan sabablar, shuningdek, ayol o‘qituvchilarning yetishmasligi, qizlar faqat oila xizmatchisi deb qaralishi, qalin puli, savodsiz ota-ona, patriarxat tuzum qishloq joylarda ta’limni davom ettirishga to‘sqinlik qiluvchi omillar hisoblanadi. Quyida shtatlardagi shahar va qishloq joylarda ta’lim ko‘rsatkichlarini keltirib o‘tamiz².

Shtatlar	Qishloqlarda savodxonlik darajasi			Shaharlarda savodxonlik darajasi		
	Erkak	Ayol	O‘rtacha	Erkak	Ayol	O‘rtacha
Andhra Pradesh	67.5	53.4	60.4	86.3	73.1	79.6
Assam	89.4	79.9	84.9	96.1	91.4	93.8
Bihar	78.6	58.7	69.5	89.3	75.9	83.1
Chhattisgarh	84	65.6	75	91.8	82.3	87.2
Dehli				94.1	83.4	89.4
Haryana	85.8	66.4	77	92.5	81.2	87.3
Uttar Pradesh	80.5	60.4	70.8	86.8	74.9	81.2
G‘arbiy Bengaliya	82	72.6	77.4	91.4	84.7	88.1
Kerala	96.7	94.1	95.4	98.2	96.4	97.3

¹Facts About Literacy Rate in India-CARE India. <https://www.careindia.org/blog/literacy-rate-in-india/#:~:text=Literacy%20Rate%20of%20Women%20in%20India&text=Kerala%20has%20the%20highest%20female%20literacy%20rate%20at%2095.2%20per%20cent>

² 10 states with good women literay rate – GR <https://m.groundreport.in/article/education/10-states-with-good-women-literacy-rate/106070>

Karnataka	78.2	63.1	71	92.5	83.7	88.3
Odissa	82	67.3	74.9	94.4	85.9	90.2
Tamil Nadu	84.2	70.8	77.5	92.3	85.9	89
Telangana	70.6	53.7	62.1	91.7	79	85.8
Butun Hindiston	81.5	65	73.5	92.2	82.8	87.7

Pandemiya davridan (COVID-19) so‘ng barcha mamlakatlarda bo‘lgani kabi Hindistonda ham online ta‘lim jadallik bilan rivojlanib ketdi. Bu ayniqsa xotin-qizlar ta‘limida anchayin ijobiy natijalarga sabab bo‘ldi. Online ta‘lim oluvchi o‘quvchilar soni bo‘yicha hind mamlakati ikkinchi o‘rinda turadi¹. Hind xotin-qizlarining online mashg‘ulotlarga qatnashishi 2019-yilda 26 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 2021 yilga kelib bu ko‘rsatkich 32 foizga ko‘tarilgan². Online ta‘limdan ayniqsa xotin-qizlar ko‘proq foydalanmoqdalar. Online ta‘lim dasturi orqali ayollar ko‘chaga chiqmasdan, ortiqcha sarf-xarajatlarsiz o‘z ta‘lim faoliyatlarini davom ettirishga muvaffaq bo‘lmoqdalar.

Hindiston hukumatining mamlakat hisobotiga ko‘ra, qizlarning ta‘lim olishi jamiyatdagi mavqeyini o‘zgartirishning eng kuchli vositasidir. Ta‘lim, shuningdek, gender tengsizliklarning kamayishiga olib keladi va xotin-qizlarning oiladagi o‘rnini yaxshilaydi. Ko‘proq qizlarni umumiy ta‘limga jalb qilish uchun hukumat bepul kitoblar, kiyim-kechak, internat va turar joy, stipendiyalar, arzon va sifati online ta‘lim dasturlarini taqdim etmoqda. Bu esa jamiyatda o‘qimishli ayollar soni ko‘payishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Women’s Education in India/CollegeSearch.
<https://www.collegesearch.in/articles/womens->

¹ Online learning trends in Indian reveal how the future is female – India Today.
<https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/online-learning-trends-women-in-india-coursera-report-1921852-2022-03-07>

² Online learning trends in Indian reveal how the future is female – India Today.
<https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/online-learning-trends-women-in-india-coursera-report-1921852-2022-03-07>

O‘zbekiston va Ozarbayjon o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar 1995-yil 2-oktyabrda o‘rnatilgan bo‘lsa, 1996-yil avgust oyidan Ozarbayjonning Toshkentdagi elchixonasi hamda 1998-yil iyulidan O‘zbekistonning Bokudagi elchixonasi faoliyat yuritishni boshladi. O‘zaro hamkorlikning muhim kafolati sifatida davlat rahbarlari o‘rtasidagi yaqin va o‘zaro ishonchli muloqot muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zaro munosobatlarni takomillashuviga ikki davlat o‘rtasidagi Oliy darajadagi kengash ikki mamlakatning siyosiy diplomatik tajribasi imkoniyatlardan foydalanib, barcha darajada ochiq konstruktiv, keng qirrali muloqotlarni olib borish va zarur strategik qarorlarni ishlab chiqishga yangi shart - sharoitlar bermoqda.

O‘zbekiston Ozarbayjon o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni rivojlantirishda Oliy davlatlararo kengash munosobatlarni takomillashtirish, yangi to‘siqlar va muammolarni aniqlash va ularni yechish yo‘llarini ishlab chiqish bo‘yicha davlat rahbarlari tomonidan bevosita rahbarlik qilinadigan yangi formatdagi muloqot maydoni va usuli strategik ahamiyat kasb etadi. Jahonda keyingi 30 yil davomida xalqaro tartibotlarning o‘zgarib borishi natijasida vujudga kelayotgan yangi muammolar, yangi vaziyat davlatlararo diplomatik aloqalarda yangi usullar, yangi yondashuvlar shakllantirishni talab qilmoqda. Muhimi shundaki, oldingi xalqaro tartibotlarni yirik davlatlar ishlab chiqib kun tartibini belgilangan bo‘lsa, hozirgi kunda rivojlanib kelayotgan yosh davlatlar ham bunday imkoniyatga ega bo‘ldilar. Shu ma’noda ikki davlat o‘rtasidagi bunday kengashning tashkil etilishi strategik sheriklikning barcha imkoniyatlarini ishga solish hamda o‘zaro munosobatlarni uyg‘unlashtirish bilan bir vaqtda mintaqaviy va xalqaro darajada tashabbuslarni ilgari surishning yangi mexanizmlarini yaratadi.

Ozarbayjon va O‘zbekiston o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni barcha darajalarini va qirralarini, shakllarini amalga oshirishda ikki davlatning siyosiy, tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy, insoniy va ijtimoiy resurslarni jadal sur‘atlar bilan safarbar qilishga, o‘zaro manfaatli natijalarga erishishning zamonaviy formatdagi siyosiy - diplomatik muloqot shakli orqali aloqalar rivojlanib bormoqda. Ikki davlat rahbarlarining xalqaro munosobatlarni hozirgi holatining geosiyosiy va geoiqtisodiy shart-sharoitlarini chuqur mushohada etish, bu borada ikki yo‘lboshchilarning yondashuvlari, qarashlari va harakatlari bir-biriga mos kelishi asosida o‘zaro hamkorlikda

qarorlar ishlab chiqish va uni amalga oshirishning yangi mexanizmlari ishga tushirilmoqda.

Shunday qilib, davlat rahbarlarining o‘zaro tashriflari va muloqotlari ikki tomonlama munosabatlar rivojiga yangi sur‘at bermoqda va keng qamrovli do‘stona tinchlikparvar muloqotni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Xalqaro munosabatlar ziddiyatlashib borayotgan sharoitda ikki davlatning zamonaviy siyosiy diplomatik aloqalari faollashib bormoqda, bu diplomatik aloqalar muhim strategik ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan manbalar:

<https://president.uz/uz/lists/view/7166>

<https://isrs.uz/uz/smti-ekspertlari-sharhlari/razvitie-uzbeksko-azerbajdzanskogo-sotrudnicstva-avlaetsa-odnim-iz-prioritetov-vnesnej-politiki-uzbekistana>

<https://www.dunyo.info/ru>

<https://t.me/RitmEvraz>

https://t.me/yuz_official

<https://t.me/uzauz>

https://t.me/caliber_az_official

https://t.me/TrendNewsAgency_RU

MUNDARIJA

TILSHUNOSLIK			
1.	<i>Maxfuza</i> <i>MIRZAMURODOVA</i>	Hindiy tilidagi diplomatik terminlarning morfologik tahlili	3-7
2.	<i>Xabibulloh</i> <i>OLIMJONOV</i>	Arab tilshunosligida fonetika ilmining shakllanishi va uning rivojlanish tarixi	8-14
3.	<i>Dilafro'z</i> <i>OTAXONOVA</i>	Navoiy tilida arabcha muannas to'g'ri ko'plikdagi otlarning ma'no xususiyatlari	15-19
4.	<i>Карима</i> <i>АХМАДОВА</i>	Проблема определения понятия «профессионализм»	20-25
5.	<i>Nihola</i> <i>NARZULLAEVA</i>	“Farhang al-mabsut yoki Istilohat ul-atibbo fi-intifoot il-ahibbo”asari: me'yorga oid o'lchov atamalari va ularning tabobatda qo'llanilishi	26-31
ADABIYOTSHUNOSLIK			
6.	<i>Baxtigul</i> <i>QODIROVA</i>	XX asr hind nasirnavisi Jayshankar Prasad	32-35
7.	<i>Madina</i> <i>USMONALIYEVA</i>	Mahmudxo'ja Behbudiy va uning milliy matbuotga qo'shgan hissasi	36-40
8.	<i>Farrux</i> <i>KAMOLIDDINOV</i>	Today's interpretation of the works of Zahiriddin Muhammad Babur	41-47
9.	<i>Nozima</i> <i>VALIJONOVA</i>	Xitoyning shimoliy viloyatlarida dzyandji san'atining o'ziga xosligi	48-54
TARIX VA FALSAFA			
10.	<i>Umidjon</i> <i>BAQOYEV</i>	Eron-Buxoro siyosiy aloqlari manbashunosligi va tarixshunosligi (Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi misolida)	55-60
11.	<i>Otabek</i> <i>PO'LATOV</i>	Eron hazoralari: tarixi va bugungi kundagi ahvoli	60-66
12.	<i>Mohinura</i> <i>MISABOYEVA</i>	Vatan ozodligi uchun kurashgan ayollar	67-70
13.	<i>Otabek</i> <i>XAYRITDINOV</i>	Britaniya ijtimoiy (madaniy) antropologiyasida evolutsionizm va diffuzionizm yo'nalishlarining paydo bo'lishi	71-75
14.	<i>Shahrizoda</i> <i>ABDUFATTAYEVA</i>	Abu Nasr Forobiy ijodining o'rganilish tarixi	75-81
15.	<i>Sobirjon</i> <i>ERGASHEV</i>	Ahmad Yugnakiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari shakllanishida islom dinining ahamiyati	82-85

16.	<i>Jobir JUMAYEV</i>	Qadimgi xitoy falsafiy maktablari tasnifi	86-91
17.	<i>Gulsara ABDUVAXOBOVA</i>	Nasiriddin Tusiyning “Asos al-iqtibos” asarida mantiq ilmining izohlanishi	92-97
XALQARO MUNOSABATLAR VA IQTISOD			
18.	<i>Mohidil NIZAMOVA</i>	Afg‘onistondagi ayollarning ijtimoiy mavqeyi masalalari xususida mulohazalar	98-103
19.	<i>Шухрат ЁВКОЧЕВ, Диёра РАСУЛОВА</i>	Исторические аспекты региональной безопасности в Центральной Азии	104-109
20.	<i>Alisher ABDURAXMONOV</i>	Mandat tizimi yakunida Iordaniyaning Falastin nazoratidagi o‘rni	109-113
21.	<i>Dostonjon TOJIYEV</i>	Turkiy davlatlar tashkiloti: sog‘liqni saqlash sohasi va inson resurslari bo‘yicha hamkorlik masalalari	113-125
22.	<i>Mehri VOXIDOVA, Shohnoza FARXODOVA</i>	Malayziyada zamonaviy turizmning shakllanishi	125-132
23.	<i>Umida NURULLAYEVA</i>	Turizmda destinatsiya raqobatbardoshligida havfsizlik masalalarining ahamiyati	132-139
24.	<i>Malika ISLAMOVA</i>	O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish uchun don mahsulotlari sifatini oshirishda Xitoy tajribasi	139-145
25.	<i>Omonboy KHAYTIMMATOV</i>	The importance of Central Asia. Challenges in partnership between India and Central Asian countries	145-153
26.	<i>Irodaxon YARMUHAMEDOVA</i>	Turkiyaning “Turk dunyosida” “Yumshoq kuch” siyosatini amalga oshirish xususiyatlari va vositalari	153-160
27.	<i>Iroda XAYRULLAYEVA</i>	Hindistonda xotin-qizlar ta’limi shtatlar kesimida	160-165
28.	<i>Zoir ISAQOV</i>	O‘zbekiston - Ozarbayjon siyosiy diplomatik munosabatlari yangi bosqichda (tezis)	165-167